

GİRİŞ

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E BURSA EKONOMİSİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine bakıldığında, Bursa'nın yerel yönetimler içindeki konumunun tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir. 1841 yılında, o zamana kadar Kütahya'da bulunan Hüdavendigâr eyalet merkezi Bursa'ya alınmıştı.¹ İmparatorluğun yerel yönetim şekline göre Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar (Afyonkarahisar) ve Karesi (Balıkesir) Sancaklarından oluşan *Hüdavendigâr Vilâyeti*'nin Merkez Sancağı olan Bursa şehri *1893 tarihli Vilâyet Salnamesi*'nde şöyle tanımlanmaktadır: “*Vilâyetin merkez sancağı olup, şarken Ankara Vilâyeti, şimalen İzmid Sancağı, garben Karesi ve cenuben Kütahya Sancakları ile mahduttur. İşbu sancak merkezi vilâyeti olan (Bursa) şehriyle (Mudanya) ve (Gemlik) iskeleleri ve (Mihallıç) ve (Kirmastı) ve (Atranos) kazaları ile (234) ait karyeyi şâmil ve üçyüzbine karîb nüfusu hâmîdir.*”²

Anadolu'nun en fazla göç alan şehri olan Bursa'nın nüfusu, tarihsel gelişim içinde bölgeye farklı yerlerden gelen toplumlar tarafından bir mozaik oluşturmuştu. Son olarak, 1877-1878 tarihlerinde yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybedilen topraklardan gelen Müslüman Türk, Pomak, Gürcü ve Tatarlarla bu mozaik oldukça

---

¹ **Yurt Ansiklopedisi C.III**, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981, s.1642.

² **1310 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi**, 19. Def'a, Bursa: Vilâyet Matbaası, 1310, s.310.

renklenmişti.³ *Tablo 1*'de görüleceği gibi, 1895 yılında Bursa nüfusunun %27'si gayrimüslim olup, Mudanya'da Rum, Pazarköy İlçesi'nde⁴ Ermeni nüfus çoğunlukta idi.

Tablo 1: 1895 Yılında Bursa Nüfusu

Yerleşim İsimleri	Toplam		İslam		Rum		Ermeni		Katolik		Protestan		Bulgar		Yahudi		Yabancılar	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Merkez	60927	60492	44802	43962	10852	10640	2464	3200	616	730	151	144	22	0	1291	1274	729	542
Mudanya	8806	8099	2569	2397	6237	5702	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mihallıç	18282	16432	13328	11970	4318	3879	497	477	0	0	31	39	17	22	51	41	40	4
Kirmastı	21926	19976	20994	19056	525	515	407	405	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gemlik	11047	9999	5844	5429	3520	3155	1567	1318	0	0	0	0	0	0	0	0	116	97
Pazarköy	10652	9769	3049	2886	0	0	7569	6846	0	0	34	37	0	0	0	0	0	0
Atranos	19361	19567	19361	19567	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	151001	144334	109947	105267	25452	23891	12504	12246	616	730	216	220	39	22	1342	1315	885	643

Kaynak: 1312 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, 21. Def'a, Bursa:Vilâyet Matbaası, 1312, s. 370-371.

Bölgenin canlı kültürel yapısı, Gemlik ve Mudanya limanları yoluyla İstanbul'a yakınlığı ve verimli topraklara sahip olması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'na gelen

³ Bizans İmparatorluğu halkı olarak burada yaşayan Rum nüfus, eski kolonilerinden kalma Yahudiler, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler, İlk kez Orhan Bey zamanında Kütahya'dan, sonraki yıllarda Doğu vilâyetlerinden ve İran'dan gelen Ermeniler, II. Mehmed (Fatih)'in Mora'yı almasıyla Bursa'ya yerleştirilen Mora Rumları, Latin Katolik Engizisyon Mahkemeleri tarafından zorunlu olarak ülkeleri dışına çıkartıldıklarından, II. Bayezid tarafından davet edilerek Osmanlı topraklarına yerleştirilen Sefarad Yahudileri diğer Osmanlı toprakları gibi, Bursa Bölgesi'nde de birlikte yaşamıştı. **1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi**, 34. Def'a, Bursa:Vilâyet Matbaası, 1325, s.249-250, **1927 Tarihli Bursa Vilâyeti Salnamesi**, s.39-47, **Bursa Ansiklopedisi C.I**, Bursa:Bursa Hakimiyet Gazetesi Yayınları, 1987, s.134.

⁴ Pazarköy olarak söz edilen kaza günümüzdeki Orhangazi'dir. Cumhuriyet'le birlikte Kirmastı'nın adı Mustafakemalpaşa, Atranos'un Orhaneli, Mihallıç'ın ise Karacabey olarak değiştirilmiştir. Yine, Osmanlı Devleti yerel yönetim şeklinde Ertuğrul Sancağı'na bağlı olan İnegöl ve Yenişehir bölgeleri Cumhuriyet'le birlikte Bursa iline bağlanmış, İznik 1930 yılında, Keles ise 1953'de ilçe olmuştur. **Bursa Ansiklopedisi C.I**, s.316.

tüm gezginlerin ilgisini çektiği görülmektedir. Bunlardan Polonyalı Simeon, Bursa'yı “Şehrin civarı kâmilten bağ ve bahçelikti... Şehir dışında, kıral yapısı muazzam, şifa-verici ılıcalar ve kaplıcalar vardı. İçlerinde havuzlar, şadırvanlar bulunan ve müteaddid yerlerden sıcak ve şifalı sular fişkırarak bu kaplıcalara bir def'a giren, suyun bolluğundan duyduğu râhatlığa kapılarak bir daha dışarı çıkmak istemez”⁵ şeklinde anlatmakta, Feldmareşal Helmut Von Moltke “büyük yeşil bir oavadan yayılan Bursa”⁶dan, kaplıcaların terk edilemez rahatlığından ve geniş zeytin ormanlarından söz etmektedir.⁷ Ermeni Patriği IV. Kevork, Katogikos'a seçilmeden önce, 1844-1854 yılları arasında Bursa Murahhasası olduğundan Eçmiyazın Katogikosu da Bursa'ya yakın ilgi göstermiş ve 1855 depremi ile ilgili geniş bir rapor hazırlatmıştı.⁸

Yabancı gezgin ve iş adamlarının Bursa'ya yakın ilgisi nedeniyle, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve ekonomik ilişkiler içerisinde bulunduğu ülkeler Bursa'da diplomatik temsilcilikler buldurmışlar, İran, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, İtalya ve Yunanistan, konsolosluk düzeyinde temsil edilmişlerdi.⁹

Tüm tarihinde verimli topraklarıyla dikkat çeken Bursa bölgesinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde de ekonominin büyük bir kesimi tarım ve hayvancılıktan oluşmaktaydı. Bölgenin temel tarım etkinliklerinden biri ipekböcekçiliği olmakla birlikte, zeytin ve zeytin yağı, tahıl ve baklagiller, yaş sebze ve meyve, özellikle ünlü şeftalisi tarımsal üretimde önemli yer tutmaktaydı. Ayrıca, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, gayrimüslim azınlığın ilgi gösterdiği şarap üretimi dolayısıyla, bu sektöre yönelik bağıcılık dikkate değer ölçüdeydi. Bunlardan başka, bölge, soğan üretiminde de Osmanlı Devleti'nin en tanınmış alanlarından biriydi.

---

⁵ Nurşen Günaydın ve Raif Kaplanoglu, **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa:Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.31.

⁶ A.g.e., s.100.

⁷ A.g.e., s.102.

⁸ A.g.e., s.132-135.

⁹ **1310 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi**, s.140-141.

Tablo 2: 1906 Yılında Bursa İli'nde Tarımsal Üretim

TAHILLAR

Buğday	4.195.000 kile*
Arpa	1.652.000 kile
Yulaf	324.000 kile
Çavdar	261.000 kile
Mısır-darı	535.000 kile
Pirinç	12.000 kile

BAKLAGİLLER

Bakla	208.850 kile
Fasulye	23.750 kile
Nohut-mercimek	26.000 kile
Burçak	86.000 kile

MEYVELER

Şeftali	90.000 kıyye**
İncir	51.000 kıyye
Ceviz	108,000 kıyye
Diğer yaş meyveler	633.000 kıyye

BAĞ ÜRÜNLERİ

Üzüm	40.463.000 kıyye
Şarap	1.704.000 kıyye
Rakı	304.000 kıyye
Pekmez	1.000.000 kıyye

ZEYTİN

Sofralık	14.820.000 kıyye
Zeytinyağı	3.697.400 kıyye

DİĞER

Tütün	212.000 kıyye
Soğan	2.860.000 kıyye
Patates	545.000 kıyye
Keten-kenevir	366.000 kıyye
Haşhaş	473.000 kıyye
Susam	716.000 kıyye

Kaynak: 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, s.314-317.

* Tahıl ölçęęi.

** Kilogram.

Hemen hemen her ürünün yetiştiği verimli Bursa ovalarında yapılan tarımın teknik yetersizlikler içerisinde olması, bulaşıcı hastalık, zararlı böcek ve başka sorunlarla sık sık rekoltede düşme yaşanması nedeniyle, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* tarafından, il yöneticilerinin destek ve onaylarıyla, 1891 yılında Hamitler Köyü arazisi içinde *Hüdavendigâr Ziraat Çiftliği* adıyla bir örnek çiftlik açılmış, daha sonra günümüze kadar gelen Ziraat Meslek Okulu'na dönüşmüştü.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarından itibaren dağlık yörelerinde önemli bir yer tutan hayvancılık, 1843 yılında *Hassa Çiftliği* (Karacabey Harası)'ne Merinos koyun ırkının getirilmesiyle artış göstermişti. Fakat, aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, bölgede, küçükbaş hayvancılık sektör içerisinde daha önemli bir yer tutmasına rağmen, Osmanlı yünlü dokuma sanayinin diğer ülkelerle rekabet edememesi, bu üretimdeki artışı özendirici olmamıştı.¹¹

Tablo 3: 1906 Yılında Bursa İli'nde Hayvan Sayısı

Hayvan Türü	Miktarı
At	21.452
Sığır	71.849
Katır	2.023
Eşek	21.477
Deve	423
Koyun	168.602
Keçi	201.262
Tiftik keçisi	184

Kaynak: 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, s.312.

Varlığı M.Ö. 3000 yıllarına dayanan ipek, ilk defa Çin'de bulunmuş, geliştirerek dokumacılık endüstrisini ilerleten Çinliler ipekçiliğin yurt dışına çıkartılmaması için özel önlemler almışlardı. Bizans İmparatoru Justinianus'un Hıristiyan misyonerliği

¹⁰ Necati Akgün, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Kuruluşu ve Gelişimi**, Bursa:Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2002, s.32.

¹¹ **1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, s.312.**

amacıyla Çin'e gönderdiği iki rahibin 552 yılında ülkelerine dönerken asalarının içine gizleyerek getirdikleri kozalar, Batıya getirilmiş ilk ürünlerdi. İpekböceğinin yemi olan dutlukların Bursa'da fazla olması nedeniyle, koza üretimine bu bölgede başlanmıştır. Osmanlıların Bursa'yı uzun yıllar süren kuşatması sırasında, kentin dutlukların bulunduğu tarımsal alana kapanmasıyla gerileyen üretim, bölge Osmanlı Devleti'nin egemenliğine geçtikten sonra tekrar eski artış hızını bulmuştu. 1944 yılında, Bursa Halkevi'nde yapılan bir araştırma, böcekçiliğin Türk folkloründe geniş bir yer bulduğunu saptamış, kadınların böcek bakımındaki emeklerini ve dileklerini anlatan türküler, dualar, maniler, sözler ortaya çıkarmıştır.¹²

1834 yılında Bursa'ya gelen Fransız Charles Texier, Bursa ipek üretiminin Lyon rekabetine rağmen güçlü olduğunu ve geniş dışsatım kapasitesine sahip olduğunu söylemektedir. Fakat, Ubcini'nin yazdığı belgede, birkaç yıl önce Bursa'da yılda 25.000 okka ipek işleyen 1.000 tezgâh olmasına rağmen, 1853 yılında üretim kapasitesinin 75 tezgâhtan üretilen 4.000 okkaya düştüğünden söz edilmekte ve buna neden olarak sanayileşme sürecinin başlamaması gösterilmektedir.¹³

İpek böceği, tohum adı verilen yumurtasından çıktıktan sonra, 6 hafta süren ömrünün ilk 20 gününde dut yaprağı yiyerek gelişmekte, ağızından salgıladığı beyaz bir sıvı ile kendi etrafına koza örmektedir. Örme işleminin tamamlanmasıyla, belli bir ısıda fırınlanarak, içerisindeki böcek öldürülmekte, mancınık adı verilen sıcak suyun içine atılarak ipliğin çözülmesi sağlanmaktadır. 1845 yılında, Bursa'da Falkenstein adında bir İsviçreli tarafından ilk buharlı ipek ipliği çekme (filâtür) fabrikasının kuruluşuna kadar, ipek çekme işlemi el ve ayak mancınıklarıyla yapılmaktaydı.¹⁴

1840'lardan itibaren canlanmaya başlayan Türk ipekçiliği, Falkenstein'in gayrimüslim ortakları Ohannes Taşçıyan ve Osep Ağa ile kurduğu iplik fabrikasıyla modernleştirilmiş, 1853 yılında Devlet tarafından özendirme amacıyla yeni bir ipek

---

¹² **1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi**, s.257-262, Mümtaz Şükrü Eğilmez, "Tarihte Bursa Sanatları", **Uludağ**, S:22 (Haziran 1939), s.64-65, Ali Rıza Yalgın, "Bursa Folkloründen bir yaprak (İpekçilik)", **Uludağ**, S:64-67 (Mart-İlkteşrin 1944), s.3-7.

¹³ Akgün, **a.g.e.**, s.24-25.

¹⁴ Eğilmez, "Tarihte Bursa Sanatları", **Uludağ**, s.65, Akgün, **a.g.e.**, s.36.

iplik fabrikası kurulmuştu. 1876 yılında Bursa şehrinde 14 tane buharla işleyen ipek ipliği fabrikası bulunmaktaydı. Bu işletmelerin tam kapasite çalışması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya ipek ihraç eden ülke olması koza üretiminde artışı göstermekteydi.¹⁵ Bursa'nın tarım toplumu kimliğini terk edip, sanayi ve ticaret sektöründe gelişmeler göstermesi üzerine, işletmelerin çıkarlarını gözetecek bir örgütsel yapılanma gündeme gelmiş ve 6 Haziran 1889 tarihinde, Koza Hanı'nın bir odasında *Bursa Ticaret Odası* kurulmuş, bir yıl sonra *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* adını almıştı.¹⁶

1851 yılında Londra'da açılan sanayi sergisine koza örnekleri gönderilmiş, burada, Batı dokuma endüstrisi Bursa ipeğinin kalitesini farketmişti. Kısa bir süre sonra, 20 Kasım 1881 tarihinde, imza tarihi Muharrem ayının ilk gününe rastladığı için *Muharrem Kararnamesi* adı verilen antlaşma sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun alacaklı ülkelere olan borç ödemelerini düzenlemek üzere, *Düyun-u Umumiye İdaresi* kurulmuştu. Batı endüstrisiyle Londra'da tanışan Bursa ipeğinin gelirleri üzerinden alınan *Âşâr*, bu kurumun, öncelikli olarak, dikkatini çekmişti.¹⁷

1860 yılında Fransa'dan gelen ve Karataban adı verilen bir hastalık türü koza üretiminde aşırı bir düşüşe yol açınca, 1886 yılında Almanya'nın Bursa Konsolosu ve *Düyun-u Umumiye* temsilcisi olan Hermann Schüller, *Düyun-u Umumiye* yönetimine hitaben, gelir artırma amacıyla, kozacılığın iyileştirilmesi gerektiğini bildiren bir rapor hazırlamıştı. Konu ile ilgili görevlendirilen ve bu amaçla Devlet adına Fransa'da tarım eğitimi almış olan Kevork Torkomyan, incelemeleri sonucu, ipekçiliğin Anadolu'daki merkezi olan Bursa'da *Dar-ül Harîr* (İpekçilik Enstitüsü) kurulmasını ve burada parasız eğitim yapılmasını önermişti. Gerekli hazırlıklar hızla yapılarak, okul 1894 yılında Bursa'da eğitime başlamış, Torkomyan Efendi 1922 yılına kadar, enstitüde yönetici ve öğretmen olarak çalışmıştı. Bu süre içerisinde, enstitüden 2.032 diplomalı böcekçi

---

¹⁵ Fahri Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1960, s.475, Akgün, **a.g.e.**, s.24.

¹⁶ Akgün, **a.g.e.**, s.17-18.

¹⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi C. VIII**, 5.b., Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.427-428, Akgün, **a.g.e.**, s.13-14.

yetişmişti. Bunlardan, 458'i Türk, 895'i Ermeni, 658'i Rum, 19'u Bulgar, 2'si Yahudiydi. Aynı dönemde mezun edilen kız ğrenci sayısı 95'ti.¹⁸ Bursa'da ipekçilik üzerine geniş bir araştırma yapmış olan Fahri Dalsar, ipekçilik sektöründe ve eēitiminde Ermenilerin okluēuna işaret ederek, geniş dutluk alanlara sahip olan bu unsurların Anadolu ipekiliēinde kıdemli olmalarıyla birlikte, Torkomyan Efendi tarafından zendirildiklerini ve İpekçilik Enstitüsü'nün genelde Ermeni vatandaşların oturduēu yörede kurulduēunu söylemektedir.¹⁹

Tablo 4: 1886-1903 Yılları Arasında Hüdavendigâr Vilâyeti Yaş Koza retimi

Yıl	Yaş koza üretimi (kg)	Âşâr geliri (Osmanlı Lirası)
1886	2.057.497	24.870
1887	3.088.583	37.063
1888	3.965.726	48.935
1889	3.426.027	41.412
1890	4.324.670	51.868
1891	4.610.584	65.005
1892	4.581.105	49.108
1893	3.439.984	42.125
1894	5.386.119	54.230
1895	4.207.392	45.167
1896	4.950.315	61.932
1897	6.146.620	84.803
1898	5.132.524	65.255
1899	5.264.984	63.362
1900	5.226.827	69.862
1901	5.434.490	96.766
1902	6.100.919	73.353
1903	7.436.000	100.000

Kaynak: 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, s.268.

Düyun-u Umumiye'nin, *Âşâr* gelirinden faydalanmak üzere, ipek üretimini artırma girişimleri sadece iplik üretimine yönelik olarak kalmış, Batının ıkarları

¹⁸ Dalsar, a.g.e., s.407-431.

¹⁹ A.g.e., s.430.

doğrultusunda dokuma endüstrisinde çöküş yaşanmaya başlamıştı. 1891 yılında, Fransa'nın uygulamaya koyduğu 6 yıllık ekonomik planın hedeflerinden biri, ipekli dokumacılık sektörünü geliştirmek olduğundan, bu ülke tarafından ipek iplik ve ham koza alımında özendirici kararlar alınmıştı. Fransız işadamlarının, Bursa'ya gelip koza toplaması üzerine, Bursalı işadamı Komitas Bedikyan *Bursa Ticaret Odası*'na başvurup, koza dışsatımının engellenmesini istemişti. *Ticaret Odası*'nın yoğun bir şekilde devlete başvuruda bulunmasına rağmen, yeterli önlemler alınmamış ve 1895 yılında 750.000 kilo civarında olan ham ipek üretimi, 1915 yılında 360.000 kiloya düşmüştü.²⁰ *Düyun-u Umumiye* verilerine göre ise, 1913 yılında 355.081 kg. ham ipek elde edilmiş, 1914 yılında üretim 188.381 kg.'a düşmüş, 1915'de 112.129 kg. ve 1916 yılında 112.551 kg. ham ipek üretilmişti.²¹ 1893 yılında ABD'nin Chicago kentinde açılacak sanayi fuarına *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* davet almış, fakat oda yöneticilerince gönderilebilecek herhangi bir ürün bulunamamıştı. Osmanlı hükümet yetkilileri ile yapılan görüşmede ise, ipek ve ipek ürünleri göz ardı edilmiş, sadece yün yapağı ile katılım yapılmasına karar verilmişti.²²

Bursa ipek endüstrisi, 1910 yılının Ağustos ayında bir grev yaşamıştı. O yıllarda *Hüdavendigâr Vilâyeti* sınırları içinde çalışan, müslim ve gayrimüslim kadınlardan oluşan 9.000 işçi bulunmaktaydı. Avrupalı eğitimcilerle yetiştirilmiş bu işçilerin içinde, zamanın iş hiyerarşisine göre, kalfalık, hatta ustalık aşamasına yükselmiş olanlar vardı. Olumsuz koşullar ve düşük ücretlerle çalışan bu işçiler, 19 Ağustos 1910 tarihinde eyalet yönetimine yazılı başvuruda bulunarak, ücret ve çalışma saatlerinin iyileştirilmesini isteyip greve gitmişlerdi. Bursa tarihinin bu ilk grevi, yetkili kurum bulunamadığından, taraflar *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* temsilcileri tarafından uzlaştırılarak sona erdirilmişti.²³

---

²⁰ Dalsar, **a.g.e.**, s.476, Akgün, **a.g.e.**, s.25.

²¹ **Yurt Ansiklopedisi C. III**, s.1648.

²² Akgün, **a.g.e.**, s.20.

²³ **Yurt Ansiklopedisi C. III**, s.1645-1646, Akgün, **a.g.e.**, s.21-22.

Keyfiye, poşu, krep gibi Osmanlı toplumuna özel giysilerin Avrupa’da dokunamaması nedeniyle, ülke içerisinde el tezgâhlarıyla dokumacılığa devam ediliyordu. Bursa’ya ilk ipek dokuma makinesi 1910 yılında Kokas Dervişoğlu tarafından getirilmişti. Tezgâhların verimli çalışması görülünce çoğunluğu Müslüman Türklere (Hacı Sabri, Hacı Şükrü, Hacı Paşa, Rıza, Hacı Abdullah, Feyzullah, Emin, Osman Nuri, Sabri, Haçıkıyan ve Kapril) oluşan dokumacılar birleşerek, 1910 yılında *Mensucat Türk Anonim Şirketi*’ni kurmuşlardı. Bu işletmenin sahibi olduğu fabrika 1914 yılında, işçisi olarak çalışan Ermeniler tarafından yakılmıştı. Ortaklar tekrar bir araya gelip, Dervişoğlu’nun fabrikasını da alarak, Mudanya-İstanbul arası vapur işletmecisi olan şirketle birleşmişler ve bir süre güven içinde çalışmışlardı. 1914 yılından itibaren başlayan savaşlar Osmanlı Hristiyan unsurlarını olumsuz etkilemiş, jeopolitik önemi olan bölge üzerindeki dengelerin sürekli değişimi, üretici ve işletmeciyi önünü göremez hale getirdiğinden, Dünya’ya yayılmış bir savaş ortamıyla tezat oluşturan bir lüks tüketim olan ipekçilik endüstrisi ve koza üretimi, 1923 yılına kadar sürecek bir durgunluk dönemine girmişti.²⁴

1915 Sanayi Sayımı’na göre, Bursa’da özel girişimcilerin sahip olduğu, 41 tane ipek iplik fabrikası, 5 dokuma fabrikası bulunmaktaydı. Çoğunluğu gayrimüslimlerin elinde olan bu fabrikaların bir kısmı kapanmış, diğerleri ise kullanılmaz duruma gelmişti. İpek fabrikalarından kalanlar, *İttihat ve Terakki*’nin milli burjuvazi yaratma çabalarından dolayı, Müslüman tüccar tarafından kurulmuş birkaç fabrika ile 1948’de gerçekleşecek toplu göçe kadar Bursalı olan Musevi vatandaşlara ait işletmelerdir.²⁵ Bunlardan başka, aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, Bursa’da Osmanlı Devleti’nden miras kalan sanayi kuruluşu olarak, yine Türk ve Müslümanlara ait 3 adet dokuma ve 2 adet un fabrikası bulunmaktaydı.

---

²⁴ Dalsar, **a.g.e.**, s.432-433.

²⁵ Akgün, **a.g.e.**, s.37.

Tablo 5: Bursa İli'nde Osmanlı Devleti'nden Kalan Sanayi İşletmeleri

İplik Fabrikaları	
Sahibi	Üretimi (kg)
Hacı Sabri bey	6.200
Yusuf Ziya Bey	4.500
Mehmet Fazlı ve Şürekası	5.200
Yusuf Ziya Bey	5.200
Yako Venhas Biraderler	7.000
David Saban Biraderler	6.000
Babu Efendi	6.000
Mösyö Romangal	8.000
Mösyö Romangal	6.000
Lui Bavariye	7.500
Mois ve Şavul Biraderler	6.000
İsak Eskenazi	3.000

Dokuma Fabrikaları	
Sahibi	Üretimi (m)
Hacı Sabri bey	25.000
Bekir Sıtkı Bey	18.000
Ahmed Zekai Bey	8.000

Un Fabrikaları	
Sahibi	Üretimi (ton/yıl)
Ömer Atıf Bey	3.000
Hacı Murteza Efendi	2.000

Kaynak: 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.286, s.288, s.290.

Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin gelişimi ve sermaye birikiminin denetimi bir devlet politikası olduğundan dolayı, esnaf, örgütsel bir disiplin içerisinde, işyeri açışı, günlük kazancı, mesleki gelişimi ve yarattığı eserler, bağlı bulunduğu örgüt tarafından sürekli kontrol edilerek, çalışmaktaydı. Fakat, Devletin son dönemlerinde yaşanan kurumsal bozulma ve çürümeler bu örgütlere de yansımıştı. Belli çıkarlar doğrultusunda yanlış kişilere verilen çalışma izinleri ve akçenin değer kayıpları gerçek esnafa ekonomik çöküntü getirmişti. Ayrıca, ipekçilik ve dokumacılık gibi bazı sektörlerde başlayan sanayileşme, bu işkollarında el tezgâhları ile üretim yapan esnaf

sayısında büyük bir düşüşe yol açmış, işin ustası olan bazı kişiler, yeni açılan fabrikalarda işçi olarak yer almışlardı. Dünyanın en iyi *kadifesi* olarak bilinen Bursa ürünü 1887 yılında yalnız 32 tezgâhta üretilmiş, daha sonraki yıllarda yok olmuştu. Sanat eseri niteliğinde dokunan *havlu*, *peştemal*, *çarşaf*, *peşkir* gibi pamuklu, tiftik ve yapağıdan üretilen aba türü ürünler, endüstrileşme ile birlikte seri hale gelmiş ve bu özelliklerini yitirmişlerdi. Kimya sanayiindeki gelişmelerle birlikte, Bursa çevresinde kaybolan sanatlardan biri de *boyacılık*ti. Vakıf Han'da toplu halde bulunan ve Alboyacılar adı verilen boyacılar çarşısında, çevredeki bitki örtüsü ve madenlerden elde edilen boyalar üretilmiş, çinicilik ve kumaşçılıkta kullanılan bu ürünlerin kimyasal bileşimi, yabancı kimyacılar tarafından araştırma konusu olmuştu. 100 civarında işyeri olan *camcılık*; dünyada önemli yere sahip *İznic çiniciliği*; Temenyeri semtinde bulunan *kerpiç* ve *testi* üretimi; Tahtakale'de toplu olarak çalışan kalabalık bir esnaf grubundan oluşan *tabakhaneler*; şehrin her tarafını saran gül bahçelerinin getirisi *itrîyat*; Kite, İnegöl ve Uludağ'daki gümüş madenlerini işleyen *simkeşlik* gibi sanatlar, esnaf yapısının örgütsel çürümesi, sanayileşmenin başlaması, ülkenin sürekli savaşlar dolayısıyla asker gereksiniminin oluşması ve başka nedenlerle yok olmuştu. Bursa'nın geleneksel sanatlarından, yalnız *Bursa bıçakçılığı*, günümüzde de küçük sanayi niteliğinde süregelmektedir.²⁶ Ayrıca, Osmanlı Devleti çapında ünlü olan *arabacılık*²⁷

---

²⁶ Eğilmez, "Tarihte Bursa Sanatları", **Uludağ**, s.62-74, Cemal Yener, "Türklerde Çinicilik", **Uludağ**, S:42-43 (1. ve 2. Kânun 1941-1942), s.24-26, Fahri Dalsar, "16. Asırda Bursada İşçiler Bürosu", **Uludağ**, S:42-43 (1. ve 2. Kânun 1941-1942), s.12-15, Cemal Yener, "Bursa Kadifeleri", **Uludağ**, S:75 (Ocak-Şubat 1946), s.5-6.

²⁷ "..... Osmanlı Devleti ordu için fenni şartlarda araba imal edecek bir tesise sahip olamadan Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenmiş, hükümet bu durum üzerine Bursa'daki sanatkarlara başvurmuştu. Bursa Arabacılar Cemiyeti Reisi İslam Efendi İstanbul'a davet edilmiş, Harbiye Nazırı (Enver Paşa) İslam Efendi'yi bizzat teşvik ederek, istedikleri kadar avans da verebileceğini vaadetmişti. Bu cümleden Bursa arabacı esnafına ilk parti olmak üzere 2000 lira avans ödenmişti. .... Her biri kendi dükkanında çalışan esnaf, işlerini kaybetme ihtimalini ileri sürerek sipariş almak istememişler, aldıkları avansı imal ettikleri arabalardan mahsup ettirmişlerdir." Sabahattin Özel, "Türk Ordusunun Özel Sektörde İlk Defa Yer Alması Ve Atatürk'ün Büyük Taarruz Öncesinde Kocaeli Grubu'nu Denetlemesi", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı X (1999)**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 1999, s.190.

sanatı da, getirisi olan sanayi ile olumlu bir dönüşüme uğramış ve günümüze yansımıştır.

Osmanlı toprak rejimine göre, toprak altı zenginlikler de Devletin tekelinde bulunuyor, madenler Devlet tarafından işletiliyordu. 1861 tarihli *Maadin Nizamnamesi* ile sistem değiştirilmiş ve bu yasadan yararlanan kişi ve kuruluşlar, Osmanlı topraklarında ayrıcalık elde edip, maden araştırmaları yaparak, bunları işletmişlerdi. Bursa'nın Yenice köyündeki linyit kömürü ve Nallılar köyündeki krom ocakları, işletme ayrıcalığı verilmiş ilk madenlerdendir.²⁸

Ayrıcalık alanlar arasında müslim ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olduğu gibi, yabancı sermaye sahipleri de vardı. Kirmastı (Mustafakemalpaşa) kazasının Sönük köyündeki simlikurşun madeni ayrıcalığı 1888 yılında Baryag Ohannes ve Şürekasına verilmişti. 1901 yılında Atranos (Orhaneli) kazasının Harmancık Bucağı'na bağlı Mîrli Kozluca köyündeki krom madeni Paterson Biraderler tarafından işletilmeye başlanmış, 1906 yılında bu işletmeye, aynı bölgenin Narinler köyündeki krom madeni için yeni bir ayrıcalık tanınmıştı.²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk şehir planı, Gazi Osman Paşa tarafından Bursa için yaptırılmıştı. Sırasıyla, valilik görevine atanan Ahmet Vefik Paşa, Ergeneli Halil Paşa ve Reşit Paşalar kamulaştırmalarla, günümüzde de kullanılmakta olan, şehrin anacaddelerini açmışlar, bunlardan Reşit Paşa, koza satış fiyatı üzerinden aldığı yerel vergi gelirleriyle, demir borular döşeterek, şehrin ilk içme suyu şebekesini kurmuştu.³⁰ Bursa tarihinde önemli bir yere sahip olan Ahmed Vefik Paşa, 4 Şubat 1879 tarihinde atandığı Bursa'da, Eylül 1882 tarihinde bu görevden ayrılmasına rağmen, 1891 yılındaki ölümüne dek bir çok esere imza atmıştı. 1855 yılında kenti neredeyse tamamen yok etmiş olan depremin ardından, modern bir kent yaratma çabasıyla, önce şehrin çevre ile bağlantısını geliştirmiş, daha sonra, Avrupa mimari özelliklerini taşıyan

---

²⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi C. VII*, 5.b., Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.258-259.

²⁹ **1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi**, s.97.

³⁰ Saffet Şarlı, "Bursa Yollarının Tarihçesi" ,**Uludağ**, S:75 (Ocak-Şubat 1946), s.25.

ve günümüzde de aynı amaçlarla kullanılmakta olan hükümet konağı, belediye, tiyatro, postane ve hastane binalarını yaptırmıştı.³¹

Osmanlı demiryolu politikası 1856 yılında başlamış, ilk inşaat ve işletme ayrıcalıkları İngiliz şirketlerine verilmişti. 1871 yılında Osmanlı Hükümeti demiryolu işletme ve inşaatlarında yabancılara verilen ayrıcalıkları kaldırmış, yeni hatlar Devlet tarafından yapılmaya başlanmıştı. 1873 yılında, Sultan Abdülaziz'in yayınlattığı irade ile Bursa-Mudanya demiryolu inşaatı başlamış, ancak 40 kilometre ray döşendikten sonra parasızlık nedeniyle durdurulmuştu. Hattın geri kalanı 17 yıl sonra tamamlanarak, 1891 yılında işletmeye açılmıştı.³² 3 Kasım 1895 tarihinde *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası*, Bursa-Mudanya demiryolunun, Anadolu hattına bağlanması için başvuruda bulunmaya karar vermiş ve konu ile ilgili rapor hazırlatıp, valiliğe sunmuştu. Ancak yapımı üstlenecek yabancı şirketlerin istediği devlet güvencesi Osmanlı Hükümeti tarafından verilmediğinden bu girişim sonuçsuz kalmıştı.³³

Vilâyet sınırları içerisindeki 2 büyük liman, Mudanya ve Gemlik, Bursa'nın Dünya ve başkent İstanbul ile ilişkilerini sağlamaktaydı. 1906 yılında Gemlik iskelesine toplam 5.990 grostonilato kapasitesinde 531 adet Osmanlı, 1 adet Alman, 6 adet İngiliz, 2 adet İtalyan, 6 adet Fransız, 28 adet Rus, 150 adet Yunan bayraklı gemi yanaşmıştı. Aynı yıl, Mudanya iskelesine ise, toplam 265.346 grostonilato kapasitesinde, 1.155 Osmanlı ve 495 yabancı bayraklı gemi gelmişti.³⁴

Burjuvazi ve sanayileşmenin henüz görülmediği Osmanlı'nın son dönemlerinde, dışarıya yönelik ürünler hammaddelerden, dışarıya yönelik ürünler ise ilaç gibi temel gereksinim ve kürk gibi lüks tüketimden oluşmaktaydı.³⁵ Yukarıda söz edildiği gibi, özendirme sonucunda, yerli üretimden arta kalan ipekböceği tohumları hammadde

---

³¹ Béatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Edit. Paul Dumont-François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.79-98.

³² Karal, **Osmanlı Tarihi C. VII**, s.270.

³³ Akgün, **a.g.e.**, s.18-19, **Yurt Ansiklopedisi C. III**, s.1642.

³⁴ **1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi**, s.321.

³⁵ **A.g.e.**, s.318.

olarak, yurt dışına satılmıştı. 1905 yılında dışsatımı yapılan 14.238 kg. ipekböceği tohumundan, 14.148 kg.'ı Rusya'ya, 89 kg.'ı İngiltere'ye, 325 gramı Fransa'ya, 275 gramı İtalya'ya gönderilmişti.³⁶ Bir yıl sonra, Gemlik limanından, Rusya ve Romanya'ya zeytin, Rusya'ya ipekböceği tohumu, Fransa'ya ipek iplik, İngiltere ve ABD'ne krom, Rusya'ya çinko, Fransa'ya dokuma ürünleri, Romanya ve Bulgaristan'a gıda ürünleri dışsatımı yapılmıştı.³⁷

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, Bursa bölgesinde bazı olumlu ekonomik gelişmelere rastlanılmaktadır. Ancak bu gelişmeler, devlet yapısındaki çöküş nedeniyle toplumun her kesimine yayılamamıştı. 1914 yılından sonra da, savaşlar ve bu karmaşa ortamından beslenen etnik çekişmelerle, insan ve hayvan gücü üretimden çekilmiş, sermaye birikimi belli kesimlere yönlendirilmiş, zaten gelişimi yavaş olan kent ekonomisi önemli bir kesintiye uğramıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerindeki Bursa'nın sosyo-ekonomik durumunu, 1917 yılı verilerine göre, kentin aydınlarından Mümtaz Şükrü Eğilmez şöyle anlatmaktadır: *“O vakit Bursanın nüfusu ne kadardı?.. Bunu kesin olarak kim söyleyebilir? ..... Askerlik, nakiller, muhaceretler.. gelip gitmeler.. Şehrin nüfus kayıtlarını alt üst etmişti. .... Umumî harbin olaylarile, tesadüflerle kazanılmış paraları çılgınca savuran üç beş harp zengininde maada, bütün şehir fakriüstürap içinde.. İşsizlik.. Esasen (Saray önünde – şimdi yerine adliye, maliye binaları yapılan saha) bir salaş içine yerleştirilmiş lokomobilin çevirdiği ufak bir dinamonun, tahammülünün fevrinde çalışarak, verebildiği, voltu düşük elektrik ucubesi de ancak onikiye kadar sokak ampullerini kızartabiliyor. .... Koca şehirde iyi, sivil elbise dikebilecek bir iki ermeni terziden başka sivil terzi yok. Türk terziler, cübbe, lata, potur ve saire dikiyorlar. Otomobil bir lükstür. Şehirde ancak, harp bakiyesi, derme çatma bir veya iki otomobil var. Esasen onlar şehir dahilinde çalışmaz; elli liradan aşağı olmamak üzere, tutturabildiği fiyatla Karaköye; kazalara gider, gelir. Bazan gider de gelemez; veya gelir de gidemez; yollarda kalır... Otobüs, nice şeydir?.. O, henüz Bursa'da malûm*

---

³⁶ A.g.e., s.267.

³⁷ A.g.e., s.318.

değil.. ..... Çekirge bir harabe halinde... Yollar kışın çamur, yazın toz toprak içinde.....”³⁸

Bursa'nın 8 Temmuz 1920 tarihinde Yunanistan güçleri tarafından işgal edilmesi TBMM'nin oturumunda büyük üzüntüyle karşılanmış, Başkanlık kürsüsüne siyah şal örtülmüştü.³⁹ 11 Eylül 1922 tarihine kadar süren işgal süresince, tüm Anadolu'da olduğu gibi, Bursa eşrafı da *Müdafaa-i Hukuk* örgütlenmesine destek vermişti. Ahmet Muhtar (Aykut) Bey tarafından tutulan *Kuvay-i Milliye* Muhasebe Defterinin 12 Nisan 1920 tarihli sayfasında, eşrafın katkıları ile 3.260 Osmanlı Lirası gelir görülmektedir. Daha sonraki günlerde *bezzaz*, *saraç* ve *çarıkçı* esnafı adına da bağışlar saptanmıştır.⁴⁰ Esnaf ve diğer eşraf, kent işgal altındayken de, yerel yönetim sorunlarını çözmek üzere, Vali Hacim Muhittin Bey'in çağrısı üzerine Belediye'de toplantılara katılmıştı.⁴¹ Bursa halkı yerel sorunlarına çare ararken, TBMM'ne gönderdikleri milletvekilleri de boş durmamış, gerek Bursa'nın, gerekse ülkenin geleceği ile ilgili konulara çözüm bulmaya çalışmışlardı. TBMM'nin birinci devresinde görev alan Bursa Milletvekillerinden Operatör Emin (Erkul) Bey'in, şimendiferlerin tamir ve bakımı⁴², frenginin önlenmesi⁴³, linyit kömürü ihracı⁴⁴, hakkında görüş bildirdiği görülmektedir. Bundan başka, TBMM'nin *Evrak ve Tahrirat Müdürlüğü* görevinde bulunan Necmettin Sahir (Sılan) Bey, 1920 yılında, milletvekillerine yönelik bir anket çalışması yapmıştı. Çalışma sırasında görevleri devam eden 352 milletvekilinden 315'i tarafından yanıtlanan ankete Bursa milletvekillerinin tamamı ilgi

---

³⁸ Mümtaz Şükrü Eğilmez, “Yirmibeşsene önceki Bursadan notlar: Şehirde Hayat”, **Uludağ**, S: 53-54 (2. Teşrin-1. Kânun 1942), s.19-21.

³⁹ *Puşıde-i Siyah* konusunda 18 Temmuz 1336 tarih ve 22 no.lu karar için bkz. **Düştur**, Üçüncü Tertip, C:1, İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929, s.20.

⁴⁰ Yılmaz Akkılıç, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa**, Bursa:Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 1997, s.238-239.

⁴¹ **A.g.e.**, s.283.

⁴² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:I, Cilt: 6, İnikad:110, s.256-257.

⁴³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:I, C:7, İ:122, s.42-46, İ:124, s.67, İ:127, s.118, C:8, İ:125, s.85.

⁴⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:I, C:7, İ:131, s.220-222.

göstermişti.⁴⁵ Anketin tek sorusu: “*Kazanılacak olan Milli İstiklâl Mücahedemizin feyizdar ve semeredar olması neye bağlıdır*”⁴⁶ cümlesine Bursa milletvekilleri tarafından verilen yanıtlardan örnekler şöyledir:

Muhittin Baha (Pars) Bey’e göre: “*İnanç ve silâhla kazanılan ulusal davanın sonucu, dışa karşı tam ve sonsuza dek sürecek bir bağımsızlık, içte özgürlük ve ekonomik refah olmalıdır. .... Çağımızda kuvvet ancak, bir bireyin maddî, manevî yeteneklerinin özgürce gelişmesiyle, emeğin bilinçli, endüstri ve ulaşımda makinelere dayalı olmasıyla ortaya çıkabilir. Köylü ve işçiler kol güçleriyle yapılamayacak geniş ülke topraklarımızın sınırlarını, yollar, makineler küçültecek, halkla ülke arasındaki yardımcı araçlar yok edecektir. .... Bütün bu saydıklarımın gerçekleşmesi, bizi ulusal davaya yönelten olumlu ve olumsuz etkenlerin etkilerini, ..., kültür ve ekonomi alanlarında göstermekle ve kazanılan zaferin ancak kültür ve ekonomi zaferiyle tamamlanacağını bilmek ve ona göre davranmakla olabilir*”⁴⁷di. Mustafa Fehmi (Gerçekler) Efendi, bir din adamı olması nedeniyle, soruyu, kendi yazdığı bir dâua-şiiir ile yanıtlamıştı.⁴⁸ Necati (Kurtuluş) Bey fikrini: “*Bağımsızlık, toplumun siyasal hakkıdır. Toplumsal kurtuluşumuzun asıl ögesi köylü ve çiftçidir. Bugünkü Türkiye bu iki toplum katmanının diliyle siyaset oluşturur. Dolayısıyla, kurtuluşun aracı ve bağımsızlığımızın getiricisi olan ulusal davamızın amaçlarında içerilmiş bulunan sonuçların devşirilmesi için, siyasal yaşamımızın temel taşı oluşturulan köylü ve çiftçinin refah ve mutluluğunun sağlanması ve bunun vekili olan ekonominin düzenlenmesi ve doğal kaynakların geliştirilmesi, ..., bağımsızlık savaşımızın verimli olmasının esas koşullarıdır*”⁴⁹ şeklinde ifade ederek, dikkati tarımsal alana çekmişti. Operatör Emin (Erkul) Bey “*Yarın, daha doğrusu bağımsızlık ertesinde ulusal görevlerimiz pek büyük ve*

---

⁴⁵ İlk Meclis Anketi, Ankara:TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2004, s.1-6.

⁴⁶ A.g.e., s.vii.

⁴⁷ A.g.e., s.87.

⁴⁸ A.g.e., s.88.

⁴⁹ A.g.e., s.89.

güçtür”⁵⁰ diyerek, bu görevleri sıralarken öncelikli olarak, “*ekonomiyle ilgili bayındırlık araçlarını uygulamak ve çoğaltmayı*”⁵¹ önemle vurgulamıştı. Osman Nuri (Özpay) Bey: “*Bunun sağlanması, ekonomi fikrinin merkezde toplaşmasına bağlıdır. Böylelikle, ulus kendi işlerine daha içten bir ilgiyle sahip çıkacak ve bu sayede seçimlere gerekli değer ve önemi vererek devlet yönetiminin memleket gereksinimlerine uygun olarak düzenlenmesini ve yürütülmesini başaracaktır*”⁵² sözleriyle, ekonominin tek merkezden, yani Devlet eliyle yönetilmesini savunurken, *Yeşilordu Cemiyeti*’nin kurucularından olan ve bu nedenle 1921 yılında dokunulmazlığı kaldırılarak yargılanan Şeyh Servet (Akdağ) Efendi, başarı koşullarını, “*kişisel girişimin tam özgür olmasına, ..., yaşamda en büyük önemi bireyin yetkinleşmesine vererek kamu güçlerini ve hükûmeti en aza indirip son yalınlık derecesine getirilmesine*”⁵³ bağlamıştı.

Ayrıca, Bursa çevresinde işgal süresince oluşan can ve mal kayıpları *TBMM*’nde endişe ile izlenmekte olup, Bursa Milletvekilleri tarafından gündeme getirilmişti. 26 Şubat 1921 tarihinde Operatör Emin (Erkul) Bey, sivil halka saldıran yerli Rumların tutuklanması için *İcra Vekilleri Heyeti*’nin gerekli yerlere başvuru yapmasını istemiş⁵⁴, Meclis, 9 Temmuz 1921 Cumartesi günü yaptığı görüşme sonucunda, Muhittin Baha (Pars) Bey’in teklifi üzerine, konu ile ilgili *Hariciye Vekaleti*’nin görevlendirilmesine karar vermişti.⁵⁵ Aynı oturumda Operatör Emin (Erkul) Bey, soruşturma kurulunun yaptığı araştırmanın üzerinin kapatılması dolayısıyla, Lloyd George’un bu tavrının uluslararası platformda duyurulması gerektiğini ifade etmişti.⁵⁶ Muhittin Baha (Pars) Bey’in düşman tarafından boşaltılan yerlerin yakılmasının ve tarihi eserlere zarar verilmesinin *TBMM Başkanlık Divanı* tarafından protesto edilmesine ilişkin teklifi,

---

⁵⁰ **A.g.e.**, s.90.

⁵¹ **A.g.e.**, s.91.

⁵² **A.g.e.**, s.92.

⁵³ **A.g.e.**, s.93.

⁵⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:I, C:8, İ:157, s.446.

⁵⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:I, C:11, İ:48, s.187-189.

⁵⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:I, C:11, İ:48, s.213.

Meclis tarafından kabul edilmişti.⁵⁷ Kentin kurtuluşundan sonra, Muhittin Baha (Pars) ve Operatör Emin (Erkul) Beyler ile Şeyh Servet (Akdağ) Efendi Bursa'ya gelerek, incelemelerde bulunmuş ve *TBMM*'ne rapor vermişti.⁵⁸

İşgalin sona erdiği 11 Eylül 1922 sabahı Bursa Belediyesi'nde çalışmalarına başlayan Türk Kolordu Karargâhı, ilk iş olarak, kentin güvenlik hizmetleri için *TBMM Koruma Taburu* oluşturmuştu.⁵⁹ 1922 yılının Ekim ayı başlarında Bursa'ya atanan Vali Hacı Adil (Arda) Bey, Bursa Belediye Tabibi Mehmed Ali, Müstantik Ahmed, Bursa Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumisi Hüsni, Bursa'da Setbaşı'nda Fotoğrafçı Ali Sakıb ile birlikte İtalyan ve Fransız temsilcilerden oluşan bir grubu görevlendirerek, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*'nden yardım almak üzere, geri çekilen Yunan ordusunun zarar verdiği yerlerde bıraktığı can ve mal kaybı hakkında rapor düzenletmişti.⁶⁰ Bu belgeye göre, Bursa'nın işgal süresince ekonomik kayıpları, taşınır mallar ve hayvan bedellerinde 32.548.962 lira, taşınmazlarda 22.620.779 lira, dini ve resmi binalarda 4.986. 806 lira olarak belirlenmişti.⁶¹ *Lozan Konferansı* sırasında, Türk delegasyonunun sunduğu metinlerde ise, Karacabey ve Orhangazi ilçelerinin tümünün yakıldığı, Bursa ilindeki toplam zarar gören bina sayısının 13.668 olduğu yazılmaktaydı. Aynı kaynakta, işgal süresince Bursa bölgesinde hayvan kayıpları; 3.730 at, 630 katır, 38.820 sığır,

---

⁵⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:I, C:22, İ:98, s.552-554.

⁵⁸ Akkılıç, **a.g.e.**, s.492-493.

⁵⁹ **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.54-61, Bursa'nın işgalini sona erdiren 3. Kolordu'nun komutanı Şükrü Naili (Gökberk) Paşa'nın Vilâyet Salnamesi'nde yayınlanan anılarında 11 Eylül 1922 tarihinde yapılanlardan şöyle söz edilmektedir: “11 Eylül 338'de Kolordu karargahı Bursa'da Belediye Dairesine gelmişti. Kentte asayişsizlik vardı. Hemen bir yerel yönetim oluşturmak ve düzeni sağlamak için birlikler ayırmak gerekiyordu. Belediyede kentin ileri gelenleri toplandı. TBMM Hükümeti adına işleri yürütmek üzere görevlendirildi ve özgürlük ve adalet üzerine kurulmuş hükümet makinemiz çalışmaya başladı. Sokaklarda, Yunanlılar ve Türke düşmanlık etmiş olanlara yönelik halkın galeyani böylece bastırıldı ve kaçak Rumların taşınır taşınmaz mal varlıklarını sıralamak ve belirlemek ve koruma altına almak üzere komisyonlar oluşturuldu. Kentin güvenlik hizmetleri için Kolordu emrindeki Büyük Millet Meclisi Koruma taburu görevlendirildi. Bu sırada Bursa'ya bir çok çeteler gelmişti. Bunların düzensizliğine engel olmak üzere bir de Merkez Komutanlığı örgütlenmesi yapıldı.” **a.g.e.**, s.60.

⁶⁰ Canib, **Bursa Vilâyetinde Yunan Fecaii**, Bursa:Bursa Vilâyet Matbaası, 1341, s.2-73.

⁶¹ **A.g.e.**, s.303.

29.058 manda, 1.251 keçi, 39.916 koyun olarak belirtilmekteydi.⁶² Bunlardan başka, işgal sırasında Yunanlı askeri yöneticiler, Türklere yüksek vergiler yükleme, tarımsal üretime el koyma, Osmanlı parasının yasaklanması veya Yunan parası karşısında düşük değerlendirilmesi, zorunlu çalıştırma gibi uygulamalarda bulunmuşlardı.⁶³

Yeni Türk Devleti'nin ulusal bağımsızlığının ilk uluslararası başarı belgesi *Mudanya Mütarekesi*, 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanmış, görüşmelerin tamamlanmasından sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa, Bursalıların daveti üzerine ilk yurt gezisini, 16 Ekim 1922 tarihinde Bursa'ya yapmıştı. 17 Ekim günü kendisini görmeye gelen Bursa Belediye yöneticilerine verdiği söylevde, Bursa ilinin tüzel kişiliğinde Türkiye'nin hedeflerini belirlemişti: “Üç buçuk yıl süren bu savaşımdan sonra bilim açısından milli eğitim açısından ekonomi açısından savaşlarımızı sürdüreceğiz ve eminim ki bundan da başarılı olacağız. Fabrikacı olacağız. Sanatkar olacağız. Bundan sonra düşüncelerimizi hep buna adanmışız.”⁶⁴

Vali Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey⁶⁵ başkanlığında, 22 Mart 1919 tarihinde son toplantısını yapan *Bursa İl Genel Meclisi Encümeni*⁶⁶, işgalin sona ermesiyle birlikte, 20 Ocak 1923 Cumartesi günü bir araya gelmiş, ilk oturumunda Vali Hacı Adil (Arda) Bey'in “*efendiler, üç senelik esaret hayatından bizi kurtaran ve milletin azim ve iradesini temsil eden Türkiye Büyük Millet Meclisi kuvvetidir. Bunun için müzakereye başladığımızı ve şükranlarımızı mübîn Millet Meclisi Riyasetine çekelim*”⁶⁷ önerisi tüm üyeler tarafından onaylanmıştır. Gündemin ikinci maddesinde, o sırada Bursa'da bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı, kişiliğinde Büyük Millet Meclisi'ne teşekkür ve

---

⁶² Özcan, *Tarihin Işığında Yunan Mezalimi*, İstanbul:IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003, s.274-275.

⁶³ *A.g.e.*, s.277.

⁶⁴ *Bursa Ansiklopedisi C. I*, s.291.

⁶⁵ Vali Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey, Bursa Valiliği sırasında yerel yönetimle bir olarak Kuvay-ı Milliye hareketini desteklediği için, İstanbul hükümeti tarafından görevinden alınmış, yerine atanan Nemrut adıyla tanınan Mustafa Paşa tarafından tutuklanarak idama mahkûm edilmiştir. Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, 2.b., İstanbul:Pera Tur. ve Tic. A.Ş., 1997, s.5-6.

⁶⁶ *1334 senesi Vilâyet Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı*, Bursa:Matbaa-ı Vilâyet, 1335, s.105.

⁶⁷ *Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı Bursa 1339*, Bursa:Bursa Vilâyet Matbaası, 1339, s.19.

il yöneticilerini tanıtma amacıyla görüşmeye gitme önerisi ise üyelerin oylarına sunulmuş ve oybirliğiyle kabul edilmiştir.⁶⁸ Gazi Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in alt yapısını oluşturmak üzere çıktığı yurt gezisi çerçevesinde, Bilecik'ten İzmir'e geçerken uğradığı Bursa'da bir kaç gün geçirmiş, 23 Ocak 1923 tarihinde, Şark Sineması'nda yaptığı konuşmasında, Bursa halkına, kısa bir süre sonra toplanarak Türk Devleti'nin ekonomik ideolojisini belirleyecek olan *Türk İktisat Kongresi*'nde Dünya'ya açıklayacağı görüşlerini anlatmıştır.⁶⁹

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurmaya aday, olağanüstü yetkilere sahip ve savaştan meclis kimliğindeki *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*'nin hedefi olan *İstiklal-i tam İlkesi*; politik bağımsızlığın gereği olarak, ekonomik bağımsızlığı da kapsıyordu. Türk tarafını *TBMM*'nin temsil ettiği *Lozan Konferansı*'nda, kapitülasyonlar konusunda İtilaf Devletleri'nin ileri sürdüğü koşulların Türkiye tarafından kesinlikle reddi üzerine, konferans dağılmıştı. İlkelerinden ödün vermeye niyetli olmayan Türk yönetici kadrosu, *Lozan Konferansı*'na ara verilmesiyle, 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de 1135 delege ile *Birinci Türkiye İktisat Kongresi*'ni topladı.⁷⁰ 3 Mayıs 1920 tarih ve 3 sayılı kanunla oluşan 11 kişilik *İcra Vekilleri Heyeti*'nde ekonomiden sorumlu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in mesleki temsil ilkesine göre örgütlediği *Birinci Türk İktisat Kongresi*'nin açılış günü, oy birliğiyle saptayıp kabul ettiği *Misak-ı İktisadi Esasları* olarak tanımlanan 12 madde, Türkiye'nin kuruluş andı olarak bilinen *Misak-ı Milli*'nin ekonomik görüşüdür. Kurulacak yeni Türk Devleti'nin bağımsızlığının tamamlayıcısı olan bu kararlar sırasıyla;

- Bağımsız Türkiye'nin, Dünya barış ve gelişiminin bir ögesi olduğunu,
- Bağımsızlıktan ödün verilmeyeceğini,
- Türk ulusunun amacının ilerleme olduğunu,

---

⁶⁸ A.g.e., s.19.

⁶⁹ Bursa Ansiklopedisi C.I , s.297.

⁷⁰ Prof. Dr. Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat – 4 Mart 1923*, 2.b., Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.9-13.

- Kendi gereksinimlerini üreten Türk ulusunun savurgan değil, çalışkan olduğunu,
- Türk ulusunun, orman ve madenler gibi, ekonomik değerlerine sahip çıktığını,
- Kutsal değerlerine sahip olan Türk ulusunun yenilikleri severek uyguladığını,
- Eğitim ve beceriye önem verildiğini ve özendirileceğini,
- Eksilen nüfusun arttırılacağını, insan sağlığına önem verileceğini, hayvancılığın geliştirilerek türlerinin iyileştirileceğini,
- Yasalara uymak koşuluyla, Türk ulusunun yabancı sermayeye karşı olmadığını,
- Özgür çalışmayı seven Türk ulusunun tekellere karşı olduğunu,
- Türk ulusunun sınıfsal açıdan bir dayanışma içerisinde olup, meslek gruplarının el ele vererek birbirlerini tamamladıklarını,
- Gelecek nesillerin bu değerlere göre yetiştirileceğini, ifade etmektedir.⁷¹

Birinci Türkiye İktisat Kongresi, TBMM'nin ülkenin yeni yönetim şeklini belirleme aşamasında, ekonomik ideolojisini saptama açısından önemlidir. Ayrıca bu kongre, yeni rejimin karşılaşıcağı tüm ekonomik sorunların incelendiği bir forum niteliğindedir. Kongrenin diğer bir önemi, yeni Türk Devleti'ni kurmaya aday olan kadronun, Milli Mücadele sırasında, Ankara ile henüz bağlantı kuramamış olan Müslüman Türk sermaye ile tanışmasını sağlamasıydı. Ayrıca, kapitalizm öncesini yaşayan, modern anlamda sosyal sınıfların en ilkel biçimleriyle bile var olmadığı bir toplum için, bu kongrenin lüks olduğu, ifade edilmiştir.⁷²

Bununla birlikte, Kongrede her meslek grubunun istek ve gereksinimleri teker teker oya sunularak karara bağlanmıştır. “Çiftçi Grubunun İktisadî Esasları” olarak, tütün tekelinin kaldırılması; meslek eğitiminin geliştirilmesi; yerel güvenlik ve yasal egemenliğin sağlanması; T.C. Ziraat Bankası'nın yeniden yapılandırılması; tarım

⁷¹ A.g.e., s.19-20.

⁷² Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, 4.b., İstanbul:Kaynak Yayınları, 1999, s.186.

bölgelerini dışarıya açacak yol, demiryolu ve limanların yapılması; ormanların geliştirilmesi ve ipek kozası üretiminin gelişimi için dut ağacı kesiminin yasaklanması; hayvancılığın iyileştirilmesi ve *agnam resminin* diğer vergiler gibi taksitle alınması; ülkede üretilen tarım ürünlerinin dışarıya karşı korunması; dere ve nehirleri kanal ve bentlerle düzenleyerek tarımsal sulama sorunlarının çözülmesi; tarım meslek kuruluşlarının oluşturulması; tarım makinalarının dışarısının gümrükten bağışık tutulmasını içeren maddeler oy birliğiyle kabul edilmiştir. Ancak, *Âşârın* kaldırılmasına, sanayi ve ticaret gruplarının temsilcileri tarafından, devlet bütçesini zorlayacağı gerekçesiyle karşı çıkılmış ve yerine yeni bir verginin salınması önerilmiş, buna rağmen *Âşârın* kaldırılması kararı çiftçi ve işçiler tarafından kabul edilmiştir.⁷³

“*Tüccar Grubunun Esasları*”, ulusal bankacılık ve kambiyo sisteminin geliştirilmesi; madencilik ve ormancılıkla ilgili kongrede saptanan tüm sorunların giderilmesi; deniz ticaretinin geliştirilmesi; koruyucu bir gümrük tarifesi ile uygun dış ticaret politikası; sanayi makinalarının dışarısının gümrükten bağışık tutulması; tekellerin kaldırılması; ticaret meslek kuruluşlarının oluşturulması; ulaştırma ve haberleşme sorunlarının çözümü; temettü vergisinin uygun oranlara çekilmesi; meslek eğitiminin geliştirilmesi kararlarını içermektedir.⁷⁴

“*Sanayi Grubunun İktisat Esasları*” arasında en dikkat çekici konu, 1913 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu*’nun kapsamının genişletilmesidir. Aynı zamanda, bir sanayi kredi bankasının kurulmasını kongre gündemine getirip, kabul ettiren sanayiciler, diğer gruplar gibi, meslek kuruluşları oluşumu ve mesleki eğitim konusunu da karara bağlatmışlardır.⁷⁵

“*İşçi Grubunun İktisat Esasları*”nda sendika ve grev hakkı tanınmasıyla ilgili karar oy birliği sağlanmıştır. Ayrıca, ücret, sigorta ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile ilgili kararlar alınmış, ülkenin tüm sanayi ve ticaret kuruluşlarında Türk işçisi çalıştırılması ilkesi getirilmiştir. Tekel konusu işçi grupları tarafından da gündeme

---

⁷³ İnan, a.g.e., s.21-32.

⁷⁴ A.g.e., s.32-48.

⁷⁵ A.g.e., s.48-50.

getirilmiş, tütün tekelinin hemen kaldırılması oybirliğiyle kabul edilmesine rağmen, ayrıcalıklı yabancı kuruluşların millileştirilmesi işçiler dışındaki diğer gruplar tarafından reddedilmiştir.⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa, *Türkiye İktisat Kongresi*'nin açılış söylevinde, kapitülasyonları Osmanlı Devleti'nin yıkılış sebebi olarak göstermiş, “*Efendiler, iktisadiyyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki, ecnebi sermayesine hasımız, hayır bizim memleketimiz vâsi'dir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var*”⁷⁷ sözleriyle, ekonomik alanda Batı ile savaşının olmadığını kesilen Lozan Konferansı'na duyurmuştur. “*Mazide, ... devlet ve hükümet ecnebi sermayenin jandarmalığından başka birşey yapmamıştır. Her ulus gibi Türkiyede buna muvafakat edemez. Burasını esir ülkesi yaptırmayız*”⁷⁸ ifadesiyle de, ülkenin ekonomik bağımsızlığından asla ödün vermeyeceğini tüm Dünya'ya ilan etmiştir.

Türk Devrimi'nin ekonomik boyutunu belirleyen *Türkiye İktisat Kongresi*'nden sonra, Gazi Mustafa Kemal Paşa, devrimleri halka anlatmak amacıyla, yaptığı yurt gezisi sırasında da, 31 Ağustos 1924 tarihinde yine Bursa'ya uğramış, Bursa'nın düşman işgalinden kurtuluşunun ikinci yıldönümü olan 11 Eylül 1924 günü yapılan törende, “*Efendiler, Bursa ziraat memleketidir, sanat memleketidir, ticaret memleketidir, şifa memleketidir. Bursa, malik olduğu tabii mahasin [güzellikler] ve bedayi [güzellikler, sermayeler] ile ferah [sevinç] ve neşat [neşe] memleketidir*”⁷⁹ sözleriyle, Bursa'yı övüp, beklentilerini dile getirmiştir.

Atatürk, sonraki yıllarda, hem görev, hem de sağlık nedenleriyle Bursa'ya gelmiş, Bursa Belediyesi'nin kamulaştırarak kendisine armağan ettiği ve günümüzde müze olarak kullanılan Beyaz Köşk'te kalmıştır. Bu sürelerde, yöneticiler, öğrenciler ve

---

⁷⁶ A.g.e., s.51-54.

⁷⁷ A.g.e., s.65.

⁷⁸ A.g.e., s.65.

⁷⁹ **Bursa Ansiklopedisi C.I**, s.304, Burada, “bedâyi’ ” sözcüğü, “bedî’ ” kökünden “güzellikler”, “bidâa” kökünden ise “sermâyeler” anlamı ile çevrilmiştir. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 18.b., Ankara: Aydın Kitabevi, 2001, s.76.

halkın her kesimiyle görüşmeler yapmış, fikir alışverişinde bulunmuş, Türk Devriminin Bursa'ya yansımaları yakından izlemiştir.

Cumhuriyet'in Bursa'ya getirilerini vurgulamak amacıyla göz atılan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinin bölgedeki izleri değerlendirildiğinde ise, kurumsal bozulmalar sonucunda, bu dönem içerisindeki olumlu sayılabilecek bazı gelişmelerin de sürekliliğini koruyamadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin egemenliği süresince ülkenin bir çok yerinden göç alan ve o zamana kadar herhangi bir alt kültür kaybına uğramamış olan Bursa nüfusu tam bir etnik mozaik oluşturmuştu. Bu kültürel çeşitlilik ve jeoekonomik yapı, yabancı gezgin ve iş adamlarının dikkatini çekmiş, bu nedenle yabancı ülkelerin diplomatik misyonlarına ev sahipliği yapmıştı.

Ancak, Osmanlı'nın kurtuluş umudu olan Batılılaşma'nın ekonomik ve yasal dayatması kapitülasyonlar nedeniyle, bölgenin ekonomik değerleri gayrimüslim nüfusun iyeliği altına geçmişti. Sanayileşme ve burjuvazi, bu olumsuzlukla birlikte oluşmaya başlamış, ancak gelişimi savaşlar ve işgal nedeniyle durma noktasına gelmişti. 2 yıldan fazla işgal altında kalan verimli topraklarda üretim yapılamamış, Yunanistan'ın işgal politikasından güç alan yerli Hıristiyan unsurlar da, işgal ordusu ile birlikte sivil Müslüman halka saldırılarda bulunmuşlar, savaşta kaybettikleri anlaşıldığında topraklarını terk ederken iyeliklerinde olan mallarını yok etme yoluna gitmişlerdi. Kurtuluş Savaşı bitip, işgal sona erdiğinde Bursa halkı harap bir mirasa sahip olmuş, fakat zaman geçirmeden genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurma çalışmalarına başlamıştı.

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA BURSA EKONOMİSİ (1923-1930)

Bursa İl Genel Meclisi'nin, 25 Ocak 1923 tarihinde, Vali Hacı Adil (Arda) Bey başkanlığında yaptığı ikinci toplantıda, Bilecik il sınırları içerisinde bulunan İnegöl ve Yenişehir'in Bursa'ya bağlanma kararı görüşülmüş ve Bursa ilinin yeni sınırları belirlenmiştir.⁸⁰ 12 Şubat 1923 Perşembe günü yapılan toplantıda ise, tümünün savaşta yanması nedeniyle Gürle köyüne taşınan Orhangazi ilçe merkezinin tekrar yerine alınması ve yapılanması hakkında karar verilmiştir.⁸¹ Bu değişikliklerle, Bursa İli, merkez ilçeyle birlikte, Mudanya, Gemlik, Orhangazi (Pazarköy), Karacabey (Mihallıç), Mustafakemalpaşa (Kirmastı), Orhaneli (Atranos), İnegöl ve Yenişehir ilçeleri ve bunlara bağlı 6 bucak ve 652 köyden oluşmuştur.⁸²

A. NÜFUS VE İNSAN UNSURUNUN EKONOMİK İŞLEVİ

Uzun yıllar süren bir savaş döneminden çıkan topraklar üzerinde kurulmuş olan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, Osmanlı Devleti'nden teslim aldığı miras incelendiğinde, büyük kayıplar gözlenmektedir. İnsan kaynakları açısından

---

⁸⁰ Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı Bursa 1339, s.33-34.

⁸¹ A.g.e., s.129-130.

⁸² Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926, İstanbul:Matbaa-ı Âmire, 1927, s.522, 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.77.

bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin 1914 yılındaki son sayımına göre 16,3 milyon olan nüfusun, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sayımı olan 1927'de 13,6 milyon olarak saptanmasıyla, %17 gibi bir azalma olduğu görülmektedir. Bu kaybın nedenleri şöyle sıralanabilir:

- Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan Müslüman Türk nüfus savaş döneminde, ordunun asker kaynağıydı.
- Savaş yıllarında sivil nüfus arasında da, beslenme ile sağlık koşullarının kötüye gitmesi, işgal ve etnik çatışmalar nedeniyle bir can kaybı olmuştu.
- Etnik yapıdaki değişiklik de, önemli bir nedendir. İstanbul, Bursa, İzmir, Edirne ve Sivas gibi büyük illerin nüfusları, bu nedenle %40'ların üstünde azalmıştı.⁸³

Meşrutiyet sonrası egemen olan *İttihat ve Terakki*'nin ekonomik ideolojisi olan *milli iktisat* görüşüne rağmen, 1912 yılında iç ticareti oluşturan 18.000 işyerinin sadece %15'i Türkler tarafından işletilmekteydi. Yine, Türk ve Müslüman nüfus, küçük sanayi kesiminin %12'sini, serbest meslek erbabının %14'ünü oluşturuyordu. 1919 yılında, sadece Batı Anadolu'da Rumlara ait 2409 küçük sanayi işletmesi vardı ve buralarda 18.700 gayrimüslim işçi çalışıyordu.⁸⁴ Savaş yıllarındaki can kayıplarının genelde işlevsel nüfus üzerinde olması, daha çok tarımla geçinen Türk ve Müslümanlara ait toprağın işlenmesini de engellemişti. Tarım sektörünün ekonomik değeri olarak, verimli ve ekilebilir toprak varlığına göre, emek gücünün kıtlığı söz konusuydu. Bu nedenle, tarlalarda çalışmak üzere adi suçlulardan da yararlanılmıştı.⁸⁵ 1927 yılında yapılan ilk Türkiye Cumhuriyeti nüfus sayımında saptanan ve artık %99'u Müslüman olan 13,6 milyon nüfus işlevsel olarak incelendiğinde, sadece %11'inin okur yazar olduğu gözlenmektedir. Bu yıllarda, ülkenin ekonomik girdisini sağlayan tarım sektöründe tarih öncesinden kalma teknik, araç ve gereç kullanılıyor, yapay gübre ve diğer geliştirme yöntemleri bilinmiyordu. Ancak limanlara ve demiryoluna yakın olan bölgelerde traktör

---

⁸³ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 5.b., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s.97, s.100.

⁸⁴ *A.g.e.*, s.98-99.

⁸⁵ Sabahattin Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", *T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S:2 (2002), s.235.

ve demir pulluk görülmekteydi. 1927 sayımında saptanan demir pulluk sayısı 211.000 olup, buna karşın, 1.187.000 adet kara saban bulunmaktaydı. Traktör ise, ancak gelişmiş bölgelerde, 1.000 civarındaydı.⁸⁶

Osmanlı Devleti'nin dağılımında rolü olan emperyalist güçlerle işbirliğine giden yerli Hıristiyan unsurlar başarısız olmuşlar ve savaş koşulları sona erdiğinde sahip oldukları topraklar, artık kendileri için güvenli olmadığından, göç arayışına girmişlerdi. *Lozan Konferansı*'nın 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda esir değişimi görüşülürken, Müttefiklerin nüfus değişimi konusunu gündeme getirmesi üzerine başlayan mübadele konusu, 30 Ocak 1923 tarihinde protokole bağlandı. Bu sözleşmeye göre, İstanbul'da yaşayan Rum ve Batı Trakya'da yaşayan Türk nüfus dışında, Türkiye'de yerleşik Rum Ortodoks Türk uyrukları ile Yunanistan'daki Müslüman Yunan uyruklarına, tüm hakları Karma Komisyon denetiminde saklı kalmak üzere, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren karşılıklı, zorunlu göç uygulanacaktı.⁸⁷ TBMM'nin çıkardığı 20 Nisan 1922 tarih ve 334 sayılı yasa⁸⁸ ile sahipsiz kalan toprakların çoğu, devlet garantisine alınmasına rağmen, uygulamada bazı sosyal sorunlar yaşanmıştı.

Türkiye bütçesinin yetersizliği nedeniyle göçmenlerin barınma ve beslenme sorunlarının uzun süre çözülememesi ve üretime başlayamamaları; genellikle bağ, zeytin ve tütün tarımı yapan mübadillerin bölgeye gelişlerinde tarım mevsiminin geçmiş olması; ekili tarım alanlarının hasat işlerinin yerli nüfusa kiraya verilip, toprakların el değişiminin engellenmesi; ayrılan nüfusun, gelen nüfusa göre iki kat fazla olmasına rağmen, giden Rumların ancak %30'nun, fakat gelen Türklerin %90'nın çiftçi olması sebebiyle, dağıtılacak toprakların yetmemesi; arazinin sınırlarının çizmekle görevlendirilen *Taksim ve Tevzi Komisyonları*'nda görev alan çevre *İhtiyar Heyetleri*'nin toprak üzerindeki tasarruflarını yerli halktan yana kullanmaları; sanayi ile uğraşanlara verilmesi gereken fabrikaların dağıtımı ile ilgili kuralların uygulanmaması

---

⁸⁶ Tezel, a.g.e., s.102.

⁸⁷ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası C.I*, 7.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.331-334.

⁸⁸ *Memalik-i müstahlas* [kurtarılmış]dan firar ve gaybubet eden ahaliden emval menkul ve gayrimenkulelerin idaresi hakkında kanun için bkz. *TBMM Kavanin Mecmuası D.I, C.III*, 1.tab, Ankara:1338, s.69-70.

ve bu nedenle fabrikalara ilgi azaldığından, dağıtılanların işletilememesi, mübadillerin üretime katkısının gecikmesi konusunda ana sorunlar olarak görülebilir. ⁸⁹ Etnik ve dinsel yapının değişimi kentleşme sürecini de geriletmiş, daha çok kırsal alanlara yerleştirilen mübadil nüfusun, alanları terk eden Hıristiyan unsurlardan farklı meslek gruplarından olması nedeniyle, bazı küçük sanat üretim kolları ve Tezel'e göre özellikle başta ipekböcekçiliği olmak üzere, tarım kesiminde gerilemeye yol açmıştır. ⁹⁰

Bursa bölgesi, I. Dünya Savaşı öncesinde, *İttihat ve Terakki*'nin Müslümanları iskân politikaları çerçevesinde, Suriye'den Arap; Balkanlardan Arnavut, Boşnak ve Türk; 1914 yılında Bitlis Vilâyetinde başlayan Şeyh Selim isyanı ve Musul'da Barzan Şeyhi'nin silahlanmasıyla Bitlis, Malatya ve Konya'da toplanan Kürt nüfustan geniş göçler almıştı. ⁹¹ Aynı zamanda Rum ve Ermeni nüfus yoğunluğuna sahip olan bölgede, o dönemlerde karşılıklı sosyo-ekonomik ilişkileri henüz bozulmamış olan yerli Müslüman ve Hıristiyan unsurlar ile yeni gelenler arasında zorlu sosyal ve ekonomik sorunlar yaşanmıştı. ⁹² Nitekim, 1923 *Türk-Yunan Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol* de uygulamada aynı sorunları getirmiş, 1923-1929 yılları arasında Bursa bölgesi, genellikle Selanik ve Drama'dan gelenlerle, Doğu ve Güneydoğu göçmenlerinin birbirlerine rakip olduğu, bu arada, savaş nedeniyle can ve mal kaybına

---

⁸⁹ Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, 2.b., İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları,2000, s.126-147, 5 Eylül 1923 tarihinde Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulan hükümetin programında mübadele konusu bir başlık altında ele alınmış olup, "..... Mübadele ve imar işleri bir çok nikatı nazardan yekdiğerinden tefrik olunamayacak mahiyettedir. Binaenaleyh bu iki işin bir teşkilât altına alınması muvafık görülmüştür. Mübadelenin, Lozan'da imza edilen mukavele mucibince, ahali islamiyenin emvali menkule ve gayri menkulesi üzerindeki hukukuna hâlel vermeyecek şekilde icraatına son derece ihtimam olunacaktır. Gelecek olan ahaliye bütçeden muavenet edileceği gibi ekseri tütüncü ve müstahsil olan bu ahaliye mahsullerine mukabil avans tedarikine çalışılacaktır. Yanan yerlerimizin bir an evvel inşası için idarî nokta-i nazardan hükümet her türlü teshilatı yapacaktır. Bu yerlerin bir an evvel inşası için düşündüğümüz çare hususî sermayeleri bu inşaatı deruhte için terğıp ve teşvik eylemektir. ...." sözleriyle yapılan hazırlıklar ifade edilmektedir. İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, İstanbul:Burçak Yayınevi, 1968, s.35.

⁹⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.99-101.

⁹¹ Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası**, 2.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.100, s.121, s.126, s.137, s.170.

⁹² **A.g.e.**, s.248-249.

uğramış yerli halkın da kendi haklarını koruma savaşı verdiği sancılı bir yerleştirme dönemine sahne olmuştur.⁹³

Tablo 6: Bursa İli'nde Mübadele Sonrası İskân

İskân edilen toplam nüfus	39.808
Mübadiller	32.315
Yerli halk	7.199
Güney ve doğu illerinden göçenler	1.059
Yanmış işyeri	235

Kaynak: 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.367-368.

Bursa ilinin aldığı mübadil göçmenlere, *Mübadele İmar ve İskân Kanunu* çerçevesinde, 5.317 ev, 19 dükkan, 1.844 arsa, 188.551 dönüm* toprak dağıtılmış, destekleme amacıyla, taksitle traktör ve pulluk satışı, 50 orak makinesi, 10 çayır makinesi, 50 bargir tırmığı ve tohumluk yardımı yapılmıştır. Kaliteli tütün tarımı yapılan Selanik, Drama ve Kavala'dan gelen mübadiller üretim geleneklerini Bursa'da da sürdürmüşlerdir. Ancak, ipekçiliği tanımadıklarından dolayı, ilk etapta Ermeni nüfusun bıraktıkları topraklardaki dutlukları kesip, yerlerine tütün ektiklerinden ipekböceği üretimini engellemişlerdir. Ermeni köy ve nahiyelerinde iskân edilen mübadiller, buralarda bulunan ipek fabrikalarını boş bırakmış ve işletmeler çürümeye terk edilmiştir. Devletçe alınan önlemler sonucunda, Bursa ipekçiliği mübadil nüfusa tanıtılmış, *İpekçilik Enstitüsü*'nün tekrar açılmasıyla, bu emek gücü eğitilerek, ipekçilik endüstrisinde işgücü olarak rol almış, özellikle kadınlardan faydalanılmıştır.⁹⁴ Mübadillerin iskân ve istihdam sorunlarına karşı yerel basın duyarlılık göstermiş, “işçi,

⁹³ Oran, **a.g.e.**, s.334.

* dönüm=1.000m².

⁹⁴ Nesim Şeker, “Türk Yunan Mübadelesinde Bir Kent: Bursa”, **Bursa Defteri**, S:1(Mart 1999), s.113-130.

çiftçi, emekçi halk faydasına çalışır” sloganıyla çıkan dönemin yerel *Yoldaş Gazetesi*’nde mübadil sorunlarına değinilmiştir.⁹⁵

İskân edilen 32.315 mübadil kişiden, 13.217’si merkez ilçe ve köylerine, 4.368’i Orhangazi’ye, 1.254’ü Mustafakemalpaşa’ya, 6.463’ü Mudanya’ya, 3.368’i Karacabey’e, 3.645’i Gemlik’e yerleştirilmiştir. *1927 Vilâyet Salnamesi*’nin yayımlandığında, henüz mübadele iskân yazımı tamamlanamadığından il nüfusunun açık bir sayı ile söylenemediği, fakat 255.000 civarında olduğu, Batı ülkeleriyle kıyaslandığında çok az olan bu sayının, devletin aile politikası ve çıkartılan yasalar ile en kısa zamanda arttırılacağı yazılmaktadır.⁹⁶ 27 Ekim 1927 tarihli Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk genel nüfus sayımında, Bursa nüfusu 401.595 olup, ilçelere göre nüfus şöyle belirlenmiştir:

Tablo 7: 1927 Nüfus Sayımı, Bursa İli Sonuçları

İlçe Adı	Nüfus
Merkez İlçe	127.251
Gemlik	19.014
Mudanya	13.866
Karacabey	29.746
Mustafakemalpaşa	53.243
Orhaneli	40.304
Orhangazi	16.326
İnegöl	59.161
Yenişehir	42.684

Kaynak: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **28 Teşrinievel 1927 Umumî Nüfus Tahriri**, Fasikül:1, Ankara:Hüsnütabiat Matbaası, 1929, s.V.

⁹⁵ “Mübadele, yeni gelen muhacirler”, **Yoldaş Gazetesi**, S:437(17 Nisan 1340), “İmar işleri bâde faaliyeti (dört köyün mahalleri tesbit edildi)”, **a.g.g.**, S:442(20 Haziran 1924), “Mübadele imar işleri, nekadar muhacir geldi, ne kadar ev tahsis edildi, tahdid-i arazi komisyonları”, **a.g.g.**, S:445(23 Haziran 1340), “Müslümanların nazar-ı dikkatine”, **a.g.g.**, S:454(8 Eylül 1340), “Mübadele”, **a.g.g.**, S:456(22 Eylül 1340), “Muhacirler ve gazetemiz”, “Mübadele cemaati” **a.g.g.**, S:473(4 Kânun-u Sâni 1341).

⁹⁶ **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.73.

Tablo incelendiğinde, yüksek yoğunluklu Rum nüfusundan dolayı mübadele iskânı sürecine giren Gemlik ve Mudanya’da, Ermeni nüfusundan dolayı ise Orhangazi’de nüfusun düşük olduğu açıkça görülmektedir. 192.730’u erkek, 208.865’i kadından oluşan Bursa nüfusunun, 143.831’i meslek sahibi olarak tanımlanmıştır.⁹⁷ Çalışan nüfus içerisinde, 114.444 kişinin tarım, 10.648 kişinin sanayi, 7.879 kişinin ise ticaret ile uğraştığı, 10.860 kişinin memur ve diğer meslek sahibi olduğu saptanmıştır.⁹⁸

B. TARIM VE HAYVANCILIK

Osmanlı Devleti’nden bir tarım ülkesi devralan genç Türkiye Cumhuriyeti’nde, bu sektör ile ilgili en önemli ekonomik işlem, 17 Şubat 1925 tarih ve 552 sayılı yasa ile *Âşâr*’ın kaldırılmasıdır. İzmir’deki *Birinci Türkiye İktisat Kongresi*’nde tarım sektörünün temsilcisi büyük çiftçilerin istek ve önerileriyle alınan kararlar, aynı bir vergi olan *Âşâr*’ın kaldırılması, %20 dolaylarında tahmin edilen *mültezim* payını ortadan kaldırmış, yerine salınan *Toprak Mahsulleri Vergisi* ile aile geçimlik üretiminin vergiden bağımsızlığı ve pazarladıkları değerlere uygulanan vergilerdeki oran düşüklüğü küçük çiftçilere bir kolaylık getirmişti. Ancak, *Âşâr*’dan dolayı endüstriyel tarım ürünlerinin fiyatına yansıyan fark, devlet gelirleri yerine bu tarım ürünlerinin pazarlamasını örgütleyen sermayenin kârına aktarılmıştı.

Türkiye Bütçesi’nin %20’sini oluşturan *Âşâr*’ın kaldırılması sonucunda, devlet gelirlerinde oluşan kaybın giderilmesi amacıyla çıkartılan *Toprak Mahsulleri Vergisi*, uygulama ve denetimindeki güçlükler nedeniyle bir yıl sonra kaldırılmıştı. Daha sonra, kentli nüfusun yükümlülüğünü kapsayan dolaylı vergilerin salınması, kentlerden tarım kesimine bir kaynak aktarımı olarak yorumlanabilir. Ancak, tarım üreticilerine yönelik satınalma ürünlerine salınan dolaylı vergilerle Devlet bu kaynağın bir kısmını kendine aktarmıştır. Dolaylı vergilerden başka, Devlet tarım sektörü üzerine *Ağnam* ve *Arazi*

⁹⁷ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *a.g.e.*, s.XXII.

⁹⁸ *A.g.e.*, s.XXXXI, 1927 tarihli Nüfus Sayımı’na göre Bursa nüfusunun etnik ve dinsel yapısı, İslam 399.507, Katolik 80, Protestan 21, Ortodoks 40, Ermeni 7, Diğer Hıristiyan 22, Musevi 1.915 olarak belirlenmiştir. *a.g.e.*, s.L .

Vergilerini salmıştır. Ayrıca, bu dönem içerisinde tarımsal üretimdeki yoğun artış, fakat buna karşın bütçe yetersizliği nedeniyle destekleme alım politikalarının henüz oluşamaması dolayısıyla iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi ve tarımsal ürünlerin dışsatımında uygulanan düşük kur politikası, tarım sektörü üzerindeki diğer yükler olmuştur.⁹⁹ Bununla birlikte, genç Türkiye Cumhuriyeti'nde tarımsal üretim açısından oldukça verimli olan 1923-1929 yılları arasındaki ürün artışı, erkek nüfusun tekrar toprağına dönmesi ve yukarıda söz edilen olumsuz koşullara rağmen Devletin tarıma yönelik kaynak yaratma çabalarının etkisi sonucunda oluşmuştur.

İncelediğimiz dönemin önemli gözden geçirmelerinden biri de, tarımsal kooperatifçiliktir. Osmanlı Devleti'nde 1863 yılında, Mithat Paşa tarafından, valisi bulunduğu Niş Vilâyetinin Pirot kasabasında *Memleket Sandığı* adı altında başlatılan kooperatifçilik, başarılı görülmesi üzerine, 1867 yılında hükümetçe kabul edilmiş ve *Memleket Sandıkları Nizamnamesi* yayımlanarak, ülke çapında yaygınlaştırılması için valiler görevlendirilmişti. Bu tür tarımsal kredi uygulaması, hükümetin denetim güçlüğü nedeniyle çok başarılı olamamış, fakat tarımsal kredi ihtiyacından dolayı 1888 yılında *Ziraat Bankası*'nın kuruluşuna kadar devam etmişti. Yine, 1911 yılında Aydın'da bir uygulama görülmüş, incir ihracatçısı 45 tüccarın birleşip kartel oluşturması üzerine, üreticiler tarafından *Aydın İncir Himayei Zürra Anonim Şirketi* kurulmuş, ancak karşısındaki güçlü sermaye ile rekabet edememişti. Daha sonra, yerel çiftçilere finansal destek amacıyla kurulan *Milli Aydın Bankası*'nın I. Dünya Savaşı sırasında incir üreticileri ile birlikte oluşturduğu *Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı* ülkenin ciddi anlamda ilk tarım satış kooperatifiydi. Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1924 yılında tarımsal kredi konusu gözden geçirilmiş, 498 sayılı *İtibari Ziraî Birlikleri Kanunu*, 1929 yılında 1470 sayılı *Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu* çıkartılmıştır.

---

⁹⁹ Kenan Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi I*, 6.b., İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1978, s.50-51, İzzettin Önder, "Âşarın Kaldırılması", *Toplum ve Bilim*, S:13 (1981), s.76-92, İzzettin Önder, "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der. Şevket Pamuk- Zafer Toprak, Ankara:Yurt Yayınları, 1988, s.113-133, Tezel, a.g.e., s.373, Korkut Boratav, *Türkiye Tarihi C:4 İktisat Tarihi 1908-1980*, 4.b., İstanbul:Cem Yayınları, 1997, s.279-290.

Bundan başka, 1926 yılında uygulamaya giren *Türk Ticaret Kanunu*'nda da sermaye şirketleri içerisine kooperatifler eklenmiştir.¹⁰⁰

Bu bağlamda, Bursa'da, 1924 yılının Nisan ayında örgütlenmeye başlayan çiftçiler, *Çiftçi Üretim Ortaklığı ve Yeşil Bursa Köylü Tütün Ortaklığı* adlı 2 kooperatif şirket kurmuşlardır. Eylül 1924'de, bölge üretim ve tüketiminin düzenlenmesi için, Belediye ve İl Genel Meclisi'nin destekleriyle Başbakanlığın 29 Haziran 1924 tarih ve 651 sayılı yazısıyla tüzüğüne onay alarak, *Bursa Zahire Borsası* kurulmuştur.¹⁰¹ Daha sonraki yıllarda da çiftçilerin ekonomik örgütlenmeleri süre gelmiş, 24 Nisan 1927 tarihinde *Yeşil Bursa Meyve ve Sebzeçiler Kooperatif Ortaklığı*'nın¹⁰², 8 Mayıs 1927 tarihinde *Bursa Konserve Ortaklığı Kooperatif Şirketi*'nin¹⁰³ kuruluşlarına izin verilmiştir.

Verimli topraklara sahip olan Bursa Bölgesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım sektöründeki olumlu gelişmelerden payını almış, özellikle tarım üreticisi nüfusun büyük toprak sahibi feodal yapıdan uzak olması ve nüfus değişiminden dolayı tarımsal alanın olabildiğinde uygun dağıtımı, bu gelişmeleri bölge içerisinde geniş bir tabana yaymıştır. *Tablo 7* incelendiğinde, bölgenin geniş tarımsal üretim kapasitesi görülecektir. Ayrıca, 4 milyon dönüm kamuya ait arazi tarımsal üretime açılmıştır. Tabloda, Rum

---

¹⁰⁰ Ziya Gökalp Mülayim, **Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik**, 1.b., İstanbul:Bilgi Yayınları, 1975, s.40-48, Ali Özgüven, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Bursa:Bursa Üniversitesi Yayınları, 1977, s.181, 5 Eylül 1923 tarihinde Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulan hükümetin programında, “Ziraat” başlığı altında tarım konusunda, “ ..... Çiftçi ve sanayi erbabına itibarî malî temin etmek için hususî çiftçi sandıkları ve köy bankaları açmak ve Ziraat Bankası vasıtasıyla bu sandıklara yardım etmek ve çiftçiler arasında alım-satım ortaklıkları şirketlerinin kooperatiflerinin teşkiline muavenet etmek ve muhtaç çiftçilere tohumluk ve vesaiti ziraiye tevzi eylemek ve hayvanatın teksiri için damızlık ahırlar açarak meccanen ahalinin hayvanlarını telkih etmek ve hayvan hastalıklarına karşı mücadelenin şiddetini arttırmak İktisat Vekâleti'nin cümleî mesaisinden olacaktır. .... ” şeklinde söz edilmektedir. Arar, **a.g.e.**, s.28.

¹⁰¹ 29 Haziran 1924 tarih ve 651 sayılı yazı için bkz. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları (1920-1928) Kataloğu (030..18.1.1)**, Klasör:010, Dosya:32, Belge:8, **Bursa Ansiklopedisi C. I**, s.304.

¹⁰² 24 Nisan 1927 tarih ve 5057 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:024, Dosya:24, Belge:20.

¹⁰³ 8 Mayıs 1927 tarih ve 5115 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:024, Dosya:27, Belge:18.

yoğunluğunun yaşadığı Gemlik ve Mudanya ilçelerinde zeytinlik alanları belirgindir. Geniş ova alanlarına sahip, Merkez, Karacabey ve Mustafakemalpaşa’da, sebze ve başta şeftali olmak üzere meyve bahçeleri, hara oluşumundan dolayı hayvan besleme alanlarının olduğu Karacabey’de çayır arazileri bulunmaktadır. Ancak, sonraki yıllarda zeytin üretim alanı olan Orhangazi bölgesinde zeytinlik olmadığı, buna karşılık yoğun Ermeni nüfusundan kalan geniş dutluk alanlara sahip olduğu saptanmaktadır.

Tablo 8: Yeni İlçelerin Katılımıyla 10.200 Km²'ye Ulaşan Bursa Topraklarının, Tarımsal Kullanıma Göre Dağılımı

İlçe Adı	Tarıma açılan kamu arazisi (dönüm)	Bağlar (dönüm)	Çayırlar (dönüm)	Sebze ve meyve bahçeleri (dönüm)	Dutluk (dönüm)	Zeytinlik (dönüm)	Orman ve koruluk (dönüm)	Kestanelik (dönüm)
Merkez	632.500	18.000	9.000	87.500	25.000	2.500	425.000	25.000
Gemlik	287.365	5.000	500	16.600	3.635	30.000	220.000	0
Mudanya	144.430	13.500	200	330	4.500	24.700	24.000	0
Karacabey	618.050	1.200	70.100	15.900	1.600	50	250.000	0
M.K. Paşa	720.300	2.500	15.000	17.500	2.500	0	680.000	0
Orhaneli	502.000	15.000	3.500	5.000	3.500	0	1.005.000	0
Orhangazi	319.500	2.500	6.000	4.500	15.500	0	60.000	0
İnegöl	439.040	1.000	350	200	2.000	0	929.200	0
Yenişehir	346.056	1.700	100	1.200	160	0	23.000	0

Kaynak: 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi , s.61, s.174.

Türkiye'nin önemli tarım ürünlerinden biri olan tütün üzerindeki satınalma tekelinin kaldırılması, *İzmir İktisat Kongresi*'nde tüm katılımcı grupların ortak esaslarından biri olup, ivedilikle ve oybirliğiyle kabul edilen maddelerden biriydi. Bu kararın sonucunda, *Muharrem Kararnamesi* ile 1882 yılında *Düyun-u Umumiye* yönetimi altına alınarak, 1883 yılında kurulan ve *Reji İdaresi* olarak da adlandırılan *Osmanlı Tütün Tekeli* adlı yabancı ortaklı şirkete ayrıcalık olarak verilen tütün alımları, 25 Şubat 1925 tarihinde kabul edilen bir yasayla, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti

denetimine alınmıştı.¹⁰⁴ Bir tütün üretim bölgesi olan Bursa’da, tütün tarımı *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* tarafından incelemeye alınmış, Eylül 1926 tarihinden itibaren yayımlamaya başlanan aylık dergisinde bu tarıma geniş yer verilmiş, Bursa bölgesinde yapılan iktisat kongreleri ve oda toplantı kararlarında tütüncülük önemli bir gündem maddesi olmuştur.

Tablo 9: Bursa İli’nde 1925 ve 1926 Yıllarında Yapılan Tütün Tarımı ve Üretimi

Bölge	1925		1926	
	Kg.	dönüm	Kg.	dönüm
Bursa Merkez	3.169.789	29.822	2.898.461	32.322
Yenişehir	513.562	4.657	581.551	5.458
İznik	195.819	2.018	209.892	2.150
Orhaneli	10.039	171	11.893	194
Mustafakemalpaşa	340.060	3.804	401.109	3.511
Karacabey	182.218	1.770	185.513	2.093
Mudanya	61.890	749	45.529	708
Gemlik	15.997	167	27.395	414
Orhangazi	211.234	2.285	287.947	2.544
İnegöl	860.101	8.119	784.514	7.464

Kaynak: “1925 ve 1926 seneleri zarfında tütün ziraati ve istihsalatı”, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, S:11(Temmuz 1927), s.330.

1927 yılının verilerinde ise, Merkez İlçe ile birlikte Orhangazi ve Gemlik’te tütün üretimine açılan alanın düşmesine, Mudanya’da az da olsa artmasına rağmen, diğer ilçelerdeki yoğun artışla, 1926 yılında 56.858 dönüm olan tütün ekim alanının 1927 yılında 74.742 dönüme yükseldiği görülmektedir. Ancak, bu üretimden verim alınamamış, 1926 yılında 5.433.804 kg. olan hasat, 1927 yılında 4.949.200 kg. olarak gerçekleşmiştir. Yine bu verilerden, yoğun mübadil yerleşimi sürecinde olan Merkez,

¹⁰⁴ Işıl Çakan, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, İstanbul:Çağdaş Yayınları, 1999, s.316.

Orhangazi, Gemlik ve Mudanya İlçelerinde, bu nüfusun üretim alışkanlığı olan tütün ekimini henüz başlatmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, aynı zamanda, zeytin tarımını da izlemeye almış, Şubat 1927 tarihinde “*Zeytin ve zeytinyağı ihracat tacirlerinin dikkatine*” yayımladığı bir duyuruda, 1926 yılı üretimi sonunda hava koşullarının kötü gitmesi nedeniyle Yunan zeytin üretiminin yetersiz olduğunu, ancak üçüncü kalitede olan ürünün de tamamen bozulmuş olmasından dolayı, Yunanistan’ın piyasadaki yerini doldurmak için Türkiye zeytinleri ve yağlarının dışsatıma yönelebileceğini haber vermiş, temiz ve iyi ambalaj konusunda uyarılar yapmıştır.¹⁰⁶ Bu amaçla, yurt içi gereksinimi için fazla olduğunu saptadığı ürüne dışsatım olanakları araştırılmasına karar vermiştir.¹⁰⁷

Bursa İli’nin geniş ürün yelpazesinin görüleceği *Tablo 10* incelendiğinde, 1925 yılında tarımsal üretim tercihlerinde değişimler gözlenmekte, özellikle zeytin üretiminin olmadığı saptanmaktadır. *Tablo 7*’ye geri dönüldüğünde ise 1927 yılında Orhangazi’de zeytinlik bulunmadığı görülecektir. Adı geçen bölgenin, 1923 ve 1924 yıllarında zeytin üretim alanı olan diğer ilçeler kadar rekolteye sahip olmasından, savaş ve işgal süresince sofralık zeytin üretimi için sarnıçlarda saklanan ürünün piyasaya sürüldüğü düşünülebilir. Ayrıca, bu belgelerden hareketle, Orhangazi’nin savaş öncesinde bir zeytin bölgesi olduğu ve bölgenin sahip olduğu zeytin ağaçlarının işgalde tümü yakılan ilçe ile birlikte tahrip edildiği anlaşılabilir. Bununla birlikte, *Tablo 7*’de zeytin üretim alanları görülen Gemlik ve Mudanya İlçelerinde de 1925 yılında zeytin hasatının görülmemesi, ürünün, bu yıl verileri içerisinde değerlendirilmediği anlamını getirmektedir.

---

¹⁰⁵ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbuat Müdüriyeti Umumisi Neşriyatından:3, [b.y.y.], [t.y.], [s.y.].

¹⁰⁶ “Zeytin ve Zeytinyağı İhracat Tacirlerinin Nazarı Dikkatine”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:6 (Şubat 1927), s.177.

¹⁰⁷ “Bursa Mıntıkası İktisat Kongresi Mukarraratı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:9-10-11-12 (Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 1928), s.604.

Tablo 10: 1923, 1924 ve 1925 Yılları Bursa Merkez, Mudanya, Gemlik, Orhangazi, Karacabey ve Mustafakemalpaşa İlçeleri Tarımsal Üretimi

Bursa Merkez			Mudanya		Gemlik	
Yıllar	Ürün	Üretim (ton)	Ürün	Üretim (ton)	Ürün	Üretim (ton)
1923	Tahıl	15.298,794	Tahıl	2.612,000	Tahıl	2.080,000
	Üzüm	3.000,000	Üzüm	1.200,000	Üzüm	395,000
	İncir	225,000	Tütün	22,000	Tütün	6,000
	Tütün	1.005,700	Ceviz	175,000	Ceviz	280,000
	Pamuk	0,400	Zeytin	5.940,000	Zeytin	6.000,000
	Ceviz	120,000	Susam	7,000	Susam	10,000
	Zeytin	200,000				
	Susam	85,000				
1924	Tahıl	14.282,600	Tahıl	1.440,800	Tahıl	2.810,000
	Üzüm	2.860,700	Üzüm	1.000,000	Üzüm	300,000
	İncir	275,000	Tütün	45,491	Tütün	10,861
	Tütün	3.017,369	Ceviz	125,000	Ceviz	120,000
	Ceviz	80,000	Zeytin	4.550,000	Zeytin	5.200,000
	Zeytin	500,000	Susam	12,000	Susam	15,000
	Susam	115,000				
1925	Tahıl	22.482,530	Tahıl	4,762,400	Tahıl	549,920
	Baklagil	718,000	Ceviz	3,000	Baklagil	16,180
	Patates	120,000	Baklagil	9,440	Patates	8,700
	Soğangil	53,000	Soğangil	8,500	Soğangil	20,500
	Tütün	3.500,000	Tütün	77,000	Tütün	3,000

Orhangazi			Karacabey		Mustafakemalpaşa	
Yıllar	Ürün	Üretim (ton)	Ürün	Üretim (ton)	Ürün	Üretim (ton)
1923	Tahıl	754,300	Tahıl	10.548,750	Tahıl	18.208,900
	Üzüm	150,000	Üzüm	250,000	Üzüm	700,000
	Tütün	60,000	Tütün	38,000	Tütün	89,737
	Ceviz	180,000	Pamuk	3,000	Ceviz	250
	Zeytin	5.000,000	Ceviz	300,000	Susam	80,000
	Susam	35,000	Zeytin	10,000		
			Susam	70,000		
1924	Tahıl	1.341,500	Tahıl	11.676,600	Tahıl	20.018,700
	Üzüm	100,000	Üzüm	200,000	Üzüm	450,000
	Tütün	95,000	Tütün	70,790	Tütün	269,212
	Ceviz	120,000	Pamuk	4,500	Ceviz	150,000
	Zeytin	4.500,000	Ceviz	158,000	Susam	70,000
	Susam	30,000	Susam	55,000		
1925	Tahıl	549,520	Tahıl	17.760,000	Tahıl	28.255,572
	Baklagil	16,330	Baklagil	2.420,000	Baklagil	500,850
	Patates	3,750	Patates	30,000	Patates	182,000
	Soğangil	30,250	Soğangil	4.005,000	Pancar	8,800
	Tütün	173,334	Keten	10,000	Havuç	9,200
			Susam	210,000	Soğangil	647,700
			Tütün	250,000	Susam	120,000
				Tütün	1.044,000	

Kaynak: 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.253-254, s.267, s.269, s.271-275.

1927 yılının verilerinde ise, Bursa İli'nde 157.825 ton tahıl, 5.858 ton baklagil, 28.434 ton patates, 2.612 ton soğan ve sarmısak, 1.197 ton çeltik, 6.880 ton üzüm, 3.676 ton zeytin üretildiği saptanmaktadır. Üretim bölgelerinde göre dağılımda ise, tahıl üretiminde Mustafakemalpaşa'nın, patates ve soğan üretiminde Karacabey'in, düşük kapasitesine rağmen zeytin üretiminde Gemlik ve Mudanya İlçelerinin öne geçtiği görülmektedir.¹⁰⁸

Bu dönem içerisinde bölge ekonomisinin temelini oluşturan tarım sektörünün gereksinimi üzerine, genç Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim görevini üstlenen tüm meslek ve sivil toplum örgütleri gibi, *Bursa Ziraat Odası* da, 1927-1928 yıllarında *Bursa Ziraat Meslek Okulu* ve *İpekçilik Enstitüsü* öğretmenlerinden oluşan bir yazar kadrosuyla, Bursa Vilâyet Matbaası'nda basılan *Asrî Çiftçi* adında aylık bir dergi yayımlamıştır. Dergi, *Ziraat Odası*'nın düzenlediği etkinliğe katılma amacıyla 1 Ekim 1927 tarihinde Bursa'ya gelen Atatürk'ün Türk tarımı hakkındaki fikirlerini halka anlatmak üzere, 15 Ekim 1927 tarihinde, olağanüstü bir sayı çıkartmış, az zamanda Bursa tarımında olan büyük gelişmeleri sergilemiştir.¹⁰⁹

Savaş nedeniyle önemli sayısal kayba uğramış olan Bursa bölgesinde, hayvancılığı özendirme ve geliştirme amacıyla, 29 Mayıs 1926 tarihinde, Karacabey'de bulunan ve 1881 yılında örnek çiftlik oluşturularak Saltanat Çiftliği adı verilen Orhan Bey zamanından kalmış hassa arazisinde Tarım Bakanlığı'na bağlı modern bir işletme haline getirilecek olan *Karacabey Harası* kurulmuştur.¹¹⁰ Hayvancılığın iyileştirilmesi için yapılan bu çabalara katılan dönemin Bursa Milletvekillerinden Bakteriyolog Refik (Güran) Bey, 1234 sayılı *Hayvanların Sağlık Zabıtası Hakkında Kanun* görüşmelerinde, karasığır ve mandalarda görülen veba hastalığı ile mücadele hakkında görüşlerini bildirmiş, yasanın ikinci ve dördüncü maddelerinde bu yönde düzenleme yapılmıştır.¹¹¹

---

¹⁰⁸ 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, [s.y.].

¹⁰⁹ "Program", *Asrî Çiftçi*, Fevkalade Nüsha (15 Teşrin-i Evvel 1927), s.2-4.

¹¹⁰ 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.197-202, 30 Ağustos 1341 tarih ve 2421 sayılı *Karacabey harasının teşkilât ve sureti idaresi hakkındaki talimatnamenin mer'iyete vaz'ına dair kararname* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.6, Ankara:Başvekâlet Matbaası, 1934, s.770-776.

¹¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:III, C:4, İ:70, s.16-20.

Aşağıdaki tabloda, 1927 yılının verileriyle Bursa'daki hayvan sayısı görülmekte olup, inek, öküz ve manda, sığır başlığı altında, at, eşek, katır ise iş ve taşıma hayvanları olarak değerlendirilmiştir. Bu tablodaki veriler incelendiğinde, bölgenin hayvancılık sektörünün geleneksel olarak, coğrafi özellikler ve gereksinimler içerisinde şekillendiği gözlenmektedir.

Tablo 11: 1927 Vilâyet Salnamesi'ne Göre Bursa'da Hayvan Sayısı

İlçe Adı	Sığır	İş ve taşıma hayvanları	Koyun	Keçi
Merkez	25.034	8.900	42.818	45.187
Gemlik	3.737	1.743	4.218	10.173
Mudanya	2.826	1.484	4.964	4.226
Karacabey	15.230	3.197	70.180	7.729
M.K. Paşa	25.801	3.958	34.479	16.860
Orhaneli	26.499	6.773	29.243	58.445
Orhangazi	3.693	1.756	7.231	5.495
İnegöl	26.145	3.216	18.308	19.987
Yenişehir	14.710	2.515	17.542	8.434

Kaynak: 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.195-196.

Bir yıl sonrasının verileri ile kıyaslandığında ise, *Karacabey Harası*'nın kuruluşunun, bölgeye etkileri anlaşılmakta, tabloda 143.675 olan sığır sayısının 153.609'a, 33.542 olan iş hayvanı sayısının ise 37.989'a çıktığı görülmektedir. Ancak, Yenişehir'deki koyun sayısının 22.899'a yükselmesine rağmen, bölgedeki toplam koyun sayısı 226.668 olarak saptanmış ve bir yıl içerisinde az da olsa bir düşüş kaydetmiştir.¹¹²

¹¹² 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s.727.

C. İPEKBÖCEKÇİLİĞİ

Dünya Savaşı öncesinde, 1913 yılında Bursa bölgesinde 3.948.223 kg. koza üretimine rağmen, 1923 yılında üretim kapasitesi, 495.443 kg.'a düşmüştü.¹¹³ Bursa ekonomisinde önemli yer tutan ipek ve ipekböcekçiliği üretimindeki düşüş, henüz Cumhuriyet kurulmadan, hatta, *Türk İktisat Kongresi* öncesinde TBMM Hükümetinin dikkatini çekmiş, *Ziraat Müdüriyet-i Umumiyesi*'nin 8 Mart 1922 tarih ve 35/2208 numaralı tezkeresi üzerine, ipekböceği tohumunun o yıla özgü olarak gümrük vergisi alınmadan ithaline karar verilmiştir.¹¹⁴

Daha sonraki yıl, bu sorun yerel yöneticilerce de gündeme getirilmiş, *İl Genel Meclisi*'nin 12 Şubat 1923 Pazartesi günü yaptığı toplantıda, Vali Hacı Adil Bey “*Dutçuluğun, koza ve ipekçiliğin Vilâyetimizde ne derece mühim bir mevki-i iktisadîyesi bulunduğu cümleinin malumudur. Maateessüf bu sanatlarla iştilgal eden anasırın azalması, düşman tahribatı, sanayi-i ziraiyenin bu kısmını rıfkdâr[yavaş] etmiş ve koza veya mensucat müstahsalâtından fakat nazar-ı vaktiyle harice milyonlarca kutu tohum ihraç eden Vilâyetimiz önümüzdeki sene açılabilir tohumların tedariki için bin türlü müşkülata maruz kalmıştır. .... Halen Düyun-u Umumiye Dairesi bütçesinde damızlık tohum yetiştirenler için mükâfat namına verilecek tahsisat yoktur. Bendeniz bunu merkezden talep edeceğim ve o dairenin bütçesine müfredatı merbut pusulada murakkım üçbin lirayı koydurmaya çalışacağım. Ancak bu babda meclis-i âliyemizden de sanayi-i ziraiyemizin bu kısmını teşvik için encümen dairemizce içtihad olunacak karara göre sarf olunmak üzere ve her ihtimale karşı bin lira mükâfat tahsisatını rica edeceğim*”¹¹⁵ sözleriyle ilk özendirme önlemlerinin alınmasını sağlamıştır. Bu sözlerin hedefine ulaşmasıyla *İl Genel Meclisi*, 28 Şubat 1923 tarihli toplantılarında, koza tohumu dışalımının serbest bırakılmasına karar vermiştir.¹¹⁶

¹¹³ Eğilmez, “Tarihte Bursa Sanatları”, *Uludağ*, s.67, **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.175-176.

¹¹⁴ 8 Mart 1338 ve 1455 sayılı kararname için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:004, Dosya:51, Belge:11, **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.3, İstanbul:Milliyet Matbaası, 1929, s.3.

¹¹⁵ **Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarrararı Bursa 1339**, İ:5, s.112-115.

¹¹⁶ **A.g.e.**, İ:12, s.362.

14 Ağustos 1924 tarihinde kurulan *Bursa Ticaret ve Zahire Borsası*, *Düyun-u Umumiye* yönetiminin sona ermesi dolayısıyla, 1926 yılında ipek ve ipek ürünlerinin alım satımını izlemekle görevlendirilmiş ve konu ile ilgili Koza Hanı'nda bir alt örgütlenmeye gitmiştir.¹¹⁷ Borsa, Bursa ipek üretimine fiyatlandırma konusunda katkıda bulunduğu gibi, koza üreticilerini özendirme amacıyla, ücretsiz olarak yılda beş milyon dut fidanı dağıtmıştır.¹¹⁸ Bundan başka, *Ticaret ve Zahire Borsası* tarafından çeşitli üretim bölgelerinde koza fırınları kurulmasına karar verilmiş ve Apolyont köyünde bir fırın yapılarak üreticinin kullanımına açılmıştır.¹¹⁹

Bursa temsilcileri, ipek üretimini özendirme çalışmalarını Cumhuriyet'in ilk günlerinde *TBMM*'ne taşımışlar, Bursa Milletvekili Osman Nuri (Özpay) Bey'in önerisiyle 6 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 433 sayılı yasa ile halı dışında, yapay ipekle dokuma yapımı yasaklanmıştır.¹²⁰ Fakat bu yaptırım, ipekli ürünlerin pahalı olmasından dolayı yerine ulaşamamış ve iptal edilmiştir. *TBMM*'nin ipek böcekçiliği ve tohum üretimi konusunda ikinci atılımı, ipekböceği tohumu üretimini yalnız Türkiye sınırları içinde olacak şekilde, Ziraat Vekâleti'ni yetkilendiren 26 Mayıs 1926 tarih ve

---

¹¹⁷ “Bursa Ticaret Borsası ve Ticaret Vekaletince Lüzum Görülecek Mahallerde Koza, İpek ve Teferruatı Alımına Mahsus Dahili Talimatnamedir”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:9 (Mayıs 1927), s.265-266.

¹¹⁸ Kararın tam metni: “koza müstahsilleri hakkında yapılacak yardımların atiyen tezyid varidatı mucib olacağı mütalaasıyla koza encümenince müttehaz karar vechile Bursa'nın 1927 senesi fazla varidatı olarak Oda'ya devr olunan mübayadan 3.000 liralık Vilâyete merbud koza ve kararlarda dut fidanı ihtiyacı tehvîn hususunda sarf edilmek üzere tahsisat-ı fevkalade olarak itası ve kifayetin Bursa komisyonlarına tebliği” olup, bkz. “Oda Meclis Kararları, Kânun-u Sanî 1927 Birinci İçtima”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:7 (Mart 1927), s.202, yukarıdaki kararın yetersizliği nedeniyle alınan yeni kararın tam metni: “tevzi edilmekte olan dut fidanı ihtiyacı temine gayri kâfi bulunduğu müracaata vazen anlaşılmakta Bursa kaza encümeninden mübayası için 1.000 lira daha tahsisat-ı fevkalade itasına karar verilmiştir” olup, bkz. “Oda Meclis Kararları, Kânun-u Sanî 1927 Birinci İçtima”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:8 (Nisan 1927), s.230, “Bursa Ticaret ve Zahire Borsası”, **İktisadi Yürüyüş**, S: 81-85 (18 Haziran 1943), s.64.

¹¹⁹ “Koza İstim Fırınları”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C:II, S:1 (Eylül 1927), s.391.

¹²⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:II, C:7, İ:5, s.137-147, *Sun'i ipekten mensucat istihsalinin men'i hakkında kanun* için bkz. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C:5, İstanbul:Necmi İstikbal Matbaası, 1931, s.671-672.

859 sayılı yasa ile görülmektedir.¹²¹ Yasa gereği, ipek böceği tohumu yetiştirilmesini sıkı bir teknik denetim altına alan Ziraat Vekâleti tarafından içeriği geniş bir uygulama planı hazırlanmış, konu ile ilgili yapılanma başlatılmıştır.¹²²

Alınan bu önlemler sonucunda, 1927 yılında Bursa'da toplam 79.920 kutu (ons) (1.998 kilogram) böcek tohumu üretilmiş olup, bu üretimin 64.028 adedi (1.600 kilo 700 gram) il merkezinde, 10.327 adedi (258 kilo 175 gram) Gemlik'te, 5.501 adedi (137 kilo 525 gram) Orhangazi'de ve 64 adedi (1 kilo 600 gram) de Yenişehir'de gerçekleşmiştir.¹²³

Kaynaklarda, genellikle, bölgenin etnik yapısındaki değişiklik nedeniyle ipekböceği tarımında düşüş görüldüğünden söz edilse de, yukarıdaki verilere bakıldığında, bu kaybın savaş ve mübadele sürecinin getirdiği sorunlar nedeniyle olduğu saptanmaktadır. Nitekim, halk biliminde yer alacak kadar Türk ekonomisinin içerisinde olan ipeğin üretimindeki kayıpların, en kısa sürede giderilmesi hedeflenmiş, bu konuda, savaş sonrasında daha ilk yıllarında, gerek genç Türk Cumhuriyeti yöneticileri, gerekse sivil toplum örgütleri tarafından önlemler alınmıştır.

---

¹²¹ 26 maddeden oluşan yasanın uygulanma yetkisinin Ziraat Vekâletine verildiği ilk maddesinden sonra, 2. ve 3. maddelerinde denetim için tarım ve ipekçilik eğitimi görmüş kişilerden oluşturulacak komisyonların çalışma şekli belirlenmiştir. 4-10. maddelerde üreticilerin sorumluluklarını belirleyen yasanın 11. maddesine göre: “*Memaliki ecnebiyeden Türkiyeye her ne nam tahtında olursa olsun ipek böceği tohumu ithali memnudur. Ziraat Vekâletince görülecek lüzuma mebni memaliki ecnebiyeden celp ve ithal edilecek olan ipek böceği tohumları bu kayıttan müstesnadırlar.*” 12-14. maddelerde dut ağacı desteğinden söz edilmiş, 15-22. maddelerde ise uygulanacak teknik ve finansal yapılanma yer almıştır. 23-26. maddeler yasanın çalıştırılması hakkındaki hükümlerden oluşmaktadır. **Düster**: Üçüncü Tertip, C.7, Ankara:Devlet Matbaası, 1944, s.1196-1199.

¹²² 3 Teşrinievvel 1926 tarih ve 4190 sayılı *İpekböceği tohumu yetiştirilmesi, muayene ve satılması hakkında talimatnamenin mer'iyete vaz'ına dair kararname* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.7, s.1669, *İpekböceği tohumu yetiştirilmesi hakkında talimatnamenin 16. maddesinin tadiline dair kararname. (3 Teşrinievvel 1926 tarih ve 4190 no.lu kararnameye zeyildir.)* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.8, Ankara:Devlet Matbaası, 1946, s.44.

¹²³ “Bursa Vilâyeti Dahilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:6-7-8 (Şubat-Mart-Nisan 1928), s.531.

D. SANAYİ

Türk burjuvazisinin oluşumu, *İttihat ve Terakki* iktidarı zamanında *milli iktisat* uygulamaları ile başlamış, I. Dünya Savaşı boyunca ve kapitülasyonların kaldırılmasıyla belli bir yere ulaşmıştı. Ancak, savaş sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan sanayi kuruluşları, genellikle zarar görmüş olan dokuma fabrikalarıydı. Bu fabrikalar, Kurtuluş savaşı boyunca ordunun gereksinimlerini karşılamaya çalışmıştı. Yalnız Batı Anadolu'da Yunanistan güçleri için çalışan bir kaç sanayi kuruluşu sağlam kalmış ve üretimini sürdürebilmişti. Halkın en basit gereksinimleri yurt dışından satın alınıyordu.¹²⁴

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, devlet desteğiyle milli burjuvazi yetiştirme yaklaşımına *Lozan Ticaret Sözleşmesi*'nin gümrük ile ilgili hükümleri engel gibi görülse de, dışarıdan gelen hammaddenin kullanıldığı üretim ve tüketim mallarının dışalımı Devletin tekeline alınmıştı. Ancak, bu tekeller ayrıcalıklı yerli şirketlere devredilmiş, hatta belli bir bedel karşılığında veya ihale yoluyla satılması gerektiği halde, *İstanbul Liman Tekeli*'ni alan şirket işletme sermayesini devlet yardımıyla sağlamıştı.¹²⁵ Nüfus mübadelesi sonunda da, servet birikiminde önemli bir el değiştirme görülmüş, yönetici asker ve sivil bürokrasinin ekonomik ideolojisi tarafından da kabul gören bu değişimin en önemli örgütlerinden biri olan *İstanbul Ticaret Odası*, yabancı sermayeyi rakip görmemiş, aksine yanına alarak gelişme yoluna gitmişti.¹²⁶ Türkiye'nin sanayileşmesini hızlandırmak için, gerek kamu sektöründe yapılan atılımlar, gerekse yerli sermayeye yapılan yasal ve finansal destek önlemlerine rağmen, yabancı sermayenin kabulü ile kurulan yabancı bankaların kredilerini, yine kendi uluslarının sermaye yapılarına yönlendirmelerinden dolayı, 1923-1929 yılları arasında sanayi şirketlerine yapılan yatırımlar içinde yabancı sermayenin payı, yerli sermayenin tam iki katıydı.¹²⁷ Yabancı sermayeye tanınan özendirilmelere rağmen, incelediğimiz dönem içerisinde, 1924

---

¹²⁴ Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, s.236.

¹²⁵ Boratav, **a.g.e.**, s.280.

¹²⁶ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 5.b., İstanbul:İletişim Yayınları, 1999, s.131-132.

¹²⁷ Boratav, **a.g.e.**, s.280-281.

yılında Türk sermayesi ile oluşturulan Türkiye İş Bankası'nın ana payıyla, üretim tekeli ve çeşitli ayrıcalıkların tanındığı *Şeker Şirketi* kurulmuştu.¹²⁸

1. İpek-İş'in Kuruluşu ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bursa'daki Sanayi İşletmeleri

Bursa İli'nde Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalmış olan 17 adet fabrikadan başka, 8 Mayıs 1910 tarihinde kurulmuş olan *Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi*'nin ünvanı, Cumhuriyet'le birlikte *Bursa Dokumacılık ve Trikotaj Anonim Şirketi* olarak değiştirilmişti. Bu şirketin, Türkiye İş Bankası'nın finansal desteğini alarak işletmeye açtığı *İpek-İş Dokuma Fabrikası*'nın temeli, 1 Ekim 1925 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından şu sözlerle atılmıştır:

“Muhterem Bursalılar,

*Bursa'da bir dokumacılık şirketi kurulduğunu mutlulukla öğrendim. Bugün bu şirkete ait fabrikanın temel atma merasiminde bulunuyorum. Efendiler, Bursa başlıbaşına bir sanayi şehri olmaya çok yeteneklidir. Onun için çok dilerim, Bursa'da herşeye ait fabrikalar çoğalsın, hiç olmaz ise türbelerin sayısına yaklaşınsın. Bildiğiniz gibi, bireysel girişimlerin başarılı olması çok zordur. Büyük işler önemli girişimler ile başarıya ulaşır. Bursalı'ların küçük ve büyük sermayeleri bir araya getirerek bu güzel memlekete daha büyük eserler yapacağından eminim. Söylevlerde şahsıma karşı övücü sözler vardır. Teşekkür ederken Cumhuriyet hükümetlerinin bu gibi ulusal girişimleri daima koruyacağını ve destekleyeceğini tekrarlıyorum.”*¹²⁹

Cumhuriyet Hükümeti'nin Bursa'da, Ticaret Bakanlığı'nın ortaklığıyla, 12 Kasım 1924 tarihinde kurulma kararını verdiği ilk sanayi girişimi, *Bursa Çeltik Fabrikası Türk Anonim Şirketi*'dir.¹³⁰ Diğer bir ilk ise, özel girişim olarak 1925 yılında

¹²⁸ Tezel, **a.g.e.**, s.124, s.152, s.289.

¹²⁹ Akgün, **a.g.e.**, s.38, **Bursa Ansiklopedisi C.I**, s.310.

¹³⁰ 12 Kasım 1340 tarih ve 1119 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:011, Dosya:55, Belge:12.

Kamil (Kafoğlu) tarafından kurulan sabun fabrikasıdır.¹³¹ Aynı yıllarda, un fabrikalarının sayısı altıya yükselmiş olup, altı tane de, her biri yıllık ortalama 2 ton üretim kapasiteli torna fabrikası bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, İstanbul'dan getirilen bakır levhalarla, tencere ve sahan üreten bir fabrika, yıllık bölge tüketimine yönelik toplam 16.493 kg. rakı ve 52.098 kg. şarap üretimleriyle dört tane içki fabrikası ile susam yağı ve tahin üreten beş tane işletme, bölgenin sanayi kuruluşlarıdır.¹³² 1927-1928 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı*'nda ise, Bursa'da, 12 tane ipekli ve yünlü kumaş fabrikası, 2 tanesi Fransız uyruklu 12 tane ipek fabrikası, 13 tane un fabrikası, 3 tane kapı ve çerçeve üreten fabrika, 2 tane tahin fabrikası, 1 makarna fabrikası, 1 torna ve tesviye fabrikası, 1 kösele fabrikası, 1 çeltik fabrikası, 1 sabun ve 1 zeytinyağı fabrikasının olduğu görülmektedir.¹³³

2. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Kurulacak olan yeni devletin, sanayi ile ilgili özendirmeler için yasal önlemler almasına *İzmir İktisat Kongresi*'nde karar verilmişti. İlk sanayileşme atılımları çerçevesinde, 1925 yılında, kurulan *Sinaî ve Maadin Bankası*'nın kuruluş gerekçesi, Devletin sahip olduğu veya sonradan kamulaştırdığı sanayi işletmelerini uygun koşullarda özelleştirmektir.¹³⁴ Bu nedenle, Genç Cumhuriyet yönetiminin sanayi kuruluşlarını güçlendirme konusunda önemli adımlarından biri olan *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nun kabulünden önce, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi*'nin Eylül 1926 tarihli ilk sayısında, konu hakkında talepler dile getirilmiş, "*Sanayi Mülkiyetin Himayesi İçin İttihad Teşkiline Dair Makale*" yayımlanmıştır.¹³⁵

¹³¹ **Bursa Ansiklopedisi C. I**, s.310.

¹³² **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.290-291.

¹³³ **1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, [s.y.].

¹³⁴ Tezel, a.g.e., s.289, Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, s.239.

¹³⁵ "Sanayi Mülkiyetin Himayesi İçin İttihad Teşkiline Dair Makale", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:1 (Eylül 1926) , s.15-16.

Dönemin, sanayi sektörüne yönelik en önemli yasal düzenlemesi, 15 Haziran 1927 tarih ve 1055 sayılı *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'dur. Osmanlı Devleti'nin 1913 yılında ülkenin endüstrileşmesine destek olmak amacıyla aldığı yasal önlemler doğrultusunda çıkardığı *Teşvik-i Sanayi Kanunu*, Cumhuriyet'in ilanından sonra da hükmünü korumuş olup, 1927 yılında bu yasadan 470 adet işletme yararlanıyordu. Endüstriyel gelişimi daha da özendirmek üzere yeni bir yasa düzenlendi ve 15 yıl yürürlükte kaldı.

Sekiz bölümden oluşan yasanın birinci bölümünde sanayi işletmesinin tanımı verilmekteydi. Yasaya göre, makine ve alet kullanarak, sürekli ve belli aralıklarla üreten veya bir ürün üzerinde değişiklik yapan iş yerlerine sanayi işletmesi deniyordu. İkinci bölümde, halıcılık, dokumacılık, trikotaj gibi el tezgâhları ile madencilik de içinde olmak üzere, üretim yerinin kullandığı enerji gücü ve işçi sayısı temel alınarak, sanayi işletmeleri 4 grupta toplanıyordu. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, ayrıcalık ve bağışıklıklar ile işletmelerin bunlardan yararlanma şekllinden söz ediliyordu, Şöyle ki; endüstri yatırımcılarına, belediye sınırları dışındaki kamu arazilerinde bedelsiz, belediye içinde 10 yıl ödemeli arsa, enerji ve iletişim sağlanması; bina ile işletmenin sahip olduğu menkul ve gayrimenkuller üzerindeki vergilerden bağışıklık; indirimli ulaşım tarifeleri; özel primler ve fiyat tarifeleri; eşdeğer yabancı ürünle rekabette yerli ürünün zorunlu tercihi gibi kolaylıklar getirilmişti. Beşinci bölüm, yasadan yararlanmak için yapılacak başvurunun şekil ve koşullarını kapsamaktaydı. Altıncı ve yedinci bölümlerde ise, yasadan yararlananların uyması gereken zorunluluklar, yasanın denetimi ve ceza koşullarından söz edilmekteydi. Önemli bir ayrıntı olarak, bu bölümde yer alan yasanın 28. maddesi, yasadan yararlanacak olan işletmenin yalnız müdür ve muhasebecilerinin yabancı olabilirlğini, özellikle emek gücü olmak üzere geri kalan tüm çalışanların Türk olmasını öngörüyordu. Diğer detayların belirtildiği sekizinci bölümde, yasanın 1 Haziran 1942 tarihine kadar yürürlükte kalacağı ve uygulanmasından Bakanlar

Kurulu'nun sorumlu olacağı belirtilmekteydi. Yasa, öngörüldüğü gibi etkili olmuş ve yararlanan kuruluşların sayısı, 1928 yılında 1.261'e, 1929'da 1.589'a yükselmiştir.¹³⁶

Sanayinin özendirilmesi ile ilgili yasal çalışmalarının başlaması üzerine, Ocak 1927'de toplanan *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Meclisi*, Bursa bölgesinde *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'ndan yararlanacak kuruluşları belirlemek üzere bir komisyon kurulması kararını almış¹³⁷ ve Oda dergisinin Haziran ve Temmuz 1927'de yayımlanan sayılarında *Teşvik-i Sanayi Kanunu* metnini¹³⁸, Ekim 1927¹³⁹ ve Ocak 1928¹⁴⁰ tarihli sayılarında ise kanun hakkında önemli ve açıklayıcı bilgiler yayımlamıştır.

Çalışmalar kısa süre içerisinde sonuçlarını almaya başlamış, *Bursa Ticaret Odası* tarafından düzenlenen bölge ticaret kongresinde alınan 1 numaralı karar, ipekçilik ile ilgili olmuştur. Bu karara göre; *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nun uygulanması, gelişim için gerekli gösterilmiştir. Bununla birlikte "*Fabrikacılığımız*" başlığı adı altında alınan ikinci karar maddesinde, hükümetin gözetimi altında sanayi kuruluşlarındaki makinelerin tamiri için bir işletme kurulması istenilen konulardandır.¹⁴¹

---

¹³⁶ Tezel, a.g.e., s.288-291, Adnan Doğruyol, **Türkiye'de Sanayinin Gelişimi Açısından Teşvik-i Sanayi Kanununun Uygulanması (1927-1942)**, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), s.209-231.

¹³⁷ Yayımlanan kararın tam metni "*tadil ve tevzi edilmekte olan teşvik-i sanayi kanununda mali müessesatın mutalebatı da mülahaza edilmek üzere vekalet-i celilece metlub mütalebatı ihzar edilmek üzere ..... mürekkebe bir tetkik komisyonu teşkil edilmiştir*" olup, bkz. "Oda Meclis Kararları Kânun-u Sanî 1927 Birinci İçtima", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:6 (Şubat 1927), s.166-167.

¹³⁸ "Teşvik-i Sanayi Kanunu", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:10 (Haziran 1927), s.296-297, "Teşvik-i Sanayi Kanunu", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:11 (Temmuz 1927), s.320-323.

¹³⁹ "Teşvik-i Sanayi Kanunu Muafiyet ve Kararnameler", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:2 (Teşrin-i Evvel 1927), s.417.

¹⁴⁰ "Teşvik-i Sanayi Kanununun Sureti Tatbikine Dair Talimatname", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:5 (Kânun-u Sanî 1928), s.512-516.

¹⁴¹ "Bursa Ticaret Odası mıntkasındaki Tüccar, Sanatkârlar, Mümessilliklerin iştirakiyle akdedilen Kongre Mukarrararı", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:9-10-11-12 (Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 1928), s.597.

E. ESNAF VE KÜÇÜK SANAYİ

1925 yılında Bursa'ya yaptığı gezilerden birinde, o yıllarda henüz tezgâhlarda üretim yapan havlucu esnafıyla bir görüşmesi sırasında, esnafın, havluculuğu Rum ustalardan öğrendiklerini söylemeleri üzerine, Atatürk, Bursa halkının onlardan daha yetenekli olduğunu ve bu sektörün ileride çok gelişeceğine olan inancını belirtmiştir. Gezi sonrası ve ilerleyen tarihlerde Atatürk, havlu üretimiyle ilgili yurt dışından yayınlar getirtip, Bursa'ya göndermiştir.¹⁴²

Bursa'da iş gelişimi ve yardımlaşmaya yönelik esnaf örgütlenmeleri, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte başlamıştır. 1927 yılında 21 tane esnaf örgütü görülmektedir. 1924 yılında, Koza Han'da *Koza Tohumculuğu Cemiyeti*, 25 Aralık 1924 tarihinde 152 üyeli *Dülger Esnafı Cemiyeti* kurulmuştur. 1925 yılında berberler, kahvecilerin de katılımıyla *Perukâr Esnafı Cemiyeti*'ni, 1926 yılında havlucular Gelincik Çarşısı'nda *Havlucu Esnafı Cemiyeti*'ni örgütlemişlerdir. Aynı yıl, Atpazarı'nda *Çalgıcı Esnafı*, Nalıncılar Çarşısı'nda *Bıçakçı ve Destereci Esnafı* örgütlenmeleri görülmüş, eskiden beri var olan *Kabzımal Esnafı* ve *Kunduracı Esnafı* değiştirilen tüzükleriyle yeni oluşumlara gitmişlerdir.¹⁴³

F. MADENLER

5 Nisan 1925 tarihinde, *Maden Tüzüğü*'nde yapılan değişikliklerle, işletilmeyen maden ayrıcalıklarının geri alınması sağlanmış, devlet malı olan madenlerin bilimsel olarak değerlendirilmesi için Hükümet yetkilendirilmiş, Türklerin madencilik sektörüne girişleri özendirilmiştir.¹⁴⁴

Bursa ili sınırları içinde başta zengin krom olmak üzere, çinko, demir, linyit kömürü ve maden suyu yatakları saptanmış, bunlardan, 12 Aralık 1911 tarihli

---

¹⁴² Akgün, a.g.e., s.37.

¹⁴³ 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.296-299.

¹⁴⁴ Çakan, a.g.e., s.312-313.

Hurumîzade Cafer Bey'in çinko, 11 Temmuz 1910 tarihli Madenci Ali Nihad Bey ile 23 Ocak 1910 tarihli Emine Nimetullah ve Fatma Dürriye Hanımlar'ın krom madeni ayrıcalık haklarına devam edilmiştir. Ayrıca, 17 Mart 1924 tarihinde İnegöl'de petrol, 28 Temmuz 1925 tarihinde Mudanya'da manganez, 10-13 Mart 1927 tarihlerinde Mudanya'da bakır, linyit, çinko ve krom arama ruhsatları verilmiştir.¹⁴⁵ Yeraltı zenginliklerindeki millileştirme eğilimi çerçevesinde, Ticaret Vekâleti tarafından 27 Kasım 1927 tarihinde Bursa İli Orhaneli İlçesi Harmancık Beldesi Kozluca köyünde bulunan krom madeninin *Türk Maadin Anonim Şirketi*'ne ihale edilmesi, Başbakanlık tarafından uygun görülmüştür.¹⁴⁶ 1928 yılında ise, Orhaneli'nin Kozluca ile birlikte, Bozbelen, Meyrandağı ve Artıranlar köylerinde bulunan krom madenlerinin ayrıcalık haklarının verildiği görülmektedir.¹⁴⁷

G. BAYINDIRLIK VE ULAŞIM

Yalnız kentlerde bulunan elektrik, su, şehir içi ulaşım, telefon ve havagazı gibi hizmetlerin işletme ayrıcalığına sahip olan yabancı şirketler, kârlılığı zayıf olan bu işlerden kurtulma amacıyla millileştirmelerde gönüllü davranıp, yerel belediyelere devretmeye başlamışlardı.¹⁴⁸

Yunan işgalinden çok zararlı çıkan Bursa İli'nin ilk yapılandırma çalışmaları, *İl Genel Meclisi*'nin 1923 yılının Şubat ayında yaptığı toplantılarda görülmektedir.

¹⁴⁵ 1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi, s.167-169.

¹⁴⁶ Konu ile ilgili Ticaret Vekâleti'nin Başvekâlet'e hitaben 27 Teşrin-i Sani 1927 tarih ve 324 sayılı yazısı ve Başvekâlet'in izni için bkz. **BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (030..10.0.0)**, Klasör:176, Dosya:214, Belge:5.

¹⁴⁷ **T.C. Devlet Yılığ Matbuat Umum Müdürlüğü 1929-1930**, İstanbul:Devlet Matbaası, 1930, s.304.

¹⁴⁸ Tezel, **a.g.e.**, s.129, s.204-205, s.234, Kurtuluş Savaşı'nı sonlandırıp, devlet kurma aşamasına gelen *TBMM*'nin 5 Eylül 1923 tarihinde Fethi (Okyar) Bey tarafından kurulan hükümetinin programında, "Nafia" başlığı altında bayındırlık konusunda, "..... Bugün yapabileceğimiz azamî fedakarlık umuru nafia için 1338 senesinde mevzu tahsisatı 6,7 misline iblağ etmek olacaktır. Bununla şoseler ve umumî köprüler tamir olunacak, liman ve nehirler hakkında tetkikatı fenniyyede bulunulacak ve projeler ihraz olunacaktır. ...." ifadeleri görülmektedir. Arar, **a.g.e.**, s.25.

Özellikle, Bursa'yı limanlarına bağlayan Bursa-Mudanya demiryolunun bakımı¹⁴⁹, Bursa-Gemlik-Orhangazi-Yalova yolunun yapım çalışmaları öncelikli olarak görüşülmüş ve *Dahiliye Komisyonu*'na aktarılma kararına bağlanmıştır.¹⁵⁰

1 Eylül 1926 tarihinde Bursa'da yapılan bölge ticaret kongresinde ulaşım sorunu gündeme getirilmiş, karara bağlanarak *Ticaret ve Sanayi Odası* tarafından Nafia Vekâleti'ne başvurulmuştur.¹⁵¹ Oda, başvurusunun arkasında durmuş, bir ay sonra Ali Nasuh imzasıyla "*Vilâyetin yol ve demiryolu ihtiyacı*" başlığı altında yayımladığı bir yazı ile bu konudaki ısrarını yerel gündemde tutmaya devam etmiştir.¹⁵² Bir sonraki sayısında ise, kongre kararlarını bilgilendirme amacıyla, konu hakkında tekrar üyelerine hatırlatmada bulunmuştur.¹⁵³

1927 tarihli *Bursa Vilâyet Salnamesi*'ne göre il sınırları içinde 1.935 kilometre yol bulunmakta olup, yapım çalışmaları tamamlanan devlet karayolları; Bursa – Mudanya, Bursa – Yenişehir, Bursa – Karacabey, Karacabey – Mustafakemalpaşa; il yolları ise; Karacabey – Bandırma, Bursa – Orhaneli, Mudanya – Trilye, Bursa – Gemlik – Orhangazi, Gemlik – Yenişehir, Bursa – Gündoğdu, Karacabey – Boğaz, Orhangazi – İznik, İnegöl – Domaniç, Yenişehir – İnegöl, Uludağ – Zirve yollarıdır.¹⁵⁴ Dönem içerisinde, Mustafakemalpaşa – Bursa yeni yolunun yapımına başlanmış ve en kısa sürede 34 kilometresi tamamlanmıştır. Yine, Uludağ – Zirve arasında 9,5 kilometre, Orhangazi – Gölkenarı 3 kilometre, Orhaneli – Harmancık 40 kilometre ve Harmancık – Dursunbey 40 kilometre yolun yapım çalışmaları süregelmiştir.¹⁵⁵

Bunlardan başka, *İl Genel Meclisi*, şehir su şebekesi ve tarımsal sulama sorunlarının çözümü gerekçeleriyle, Bursa ovasındaki derelerin iyileştirme çalışmalarını

---

¹⁴⁹ **Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı Bursa 1339**, s.141-144.

¹⁵⁰ **A.g.e.**, s.177-178.

¹⁵¹ "Yollar ve Şoseler", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:3 (Teşrin-i Sanî 1926), s.73.

¹⁵² Ali Nasuh, "Vilâyetin yol ve demiryolu ihtiyacı", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S: 2 (Teşrin-i Evvel 1926) , s.35-36.

¹⁵³ "Yollar ve Şoseler", **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, s.73.

¹⁵⁴ **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.341-343.

¹⁵⁵ **T.C. Devlet Yılığ Matbuat Umum Müdürlüğü 1929-1930**, s.305.

da başlatmıştır.¹⁵⁶ Yatağının darlığı nedeniyle zaman zaman Bursa ovasında sel baskınları ve büyük ekonomik kayıplara neden olan Nilüfer çayı bir kanal inşa edilerek yönlendirilmiş, böylece, tarım alanlarına su katkısı sağlanmış, dağdan odun nakli amacıyla kullanılmış ve üzerine yapılan köprülerle ulaşım olanakları sağlanmıştır.¹⁵⁷

17 Şubat 1924 tarihinde *Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-i Muharrike-i Elektirikiye* adıyla kurulan bir şirket Bursa'da elektrik üretimi ayrıcalığına sahip olmuş, kurduğu santral, 1925 yılında üç diesel motorla Bursa'yı aydınlatmaya başlamıştır. 1926 yılında elektrik fabrikası tamamlanmış ve il merkezinin tamamı elektriğe kavuşmuştur.¹⁵⁸

H. TURİZM

Cumhuriyet yönetiminin, Türkiye'deki her ekonomik potansiyeli harekete geçirme hedefi, Bursa'nın yüzyıllardan beri değerlendirilen termal özelliğine de kayıtsız kalmamıştır. Bursa'da turizm konusunda ilk atılım, Hükümet tarafından verilen 22 Haziran 1927 tarihli onay sonucunda ve eski Mısır Hidivi Abbas Paşa'nın liderliğinde, Türk Ticaret ve Sanayi Bankası, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası, Bursa İl Özel İdaresi ve Bursa Belediyesi'nin ortaklıklarıyla 28 Şubat 1928 tarihinde kurulan *Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi*'dir. Merkezi

---

¹⁵⁶ Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı Bursa 1339, s.211-221.

¹⁵⁷ Nafia Vekâleti'nin 2 Teşrin-i Evvel 1927 tarih ve 2389/6479 sayılı başvurusu üzerine Başvekâlet'in 13 Teşrin-i Evvel 1927 tarih ve 5693 sayılı karar yazısı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:26, Dosya:56, Belge :2, Başvekâlet tarafından hazırlanan yasa tasarısı ekli 2 Mayıs 1928 tarih ve 6497 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog:030..18.1.1**, Klasör:28, Dosya:25, Belge:12, 24 Mayıs 1928 tarih ve 1344 sayılı *Bursa ovasında Nilüfer ve Deliçayı mecralarının ıslahı ve Serme bataklığının kurutulması ve Nilüfer Irmağı üzerinde bent inşası için taahhüt mezuniyetine dair kanun* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.9, İstanbul:Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931, s.1080, **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.350-363.

¹⁵⁸ Şirketin imtiyaz süresini belirleyen itilafname onayı hakkında 8 Haziran 1340 tarih ve 592 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:010, Dosya:29, Belge:9, Malzeme ithalatının gecikmesi dolayısıyla sözleşmenin üç yıl uzatılması hakkında 10 Mart 1926 tarih ve 3296 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:018, Dosya:17, Belge:14, **1927 Tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi**, s.350, **Bursa Ansiklopedisi C.I**, s.304.

İstanbul'da bulunan şirketin kuruluş gerekçeleri, Bursa'nın sıcak ve soğuk maden sularını değerlendirmek; modern banyolar, oteller, gazinolar, lokantalar, parklar ve oyun alanları kurmak ve işletmektir.¹⁵⁹

I. DIŞ TİCARET

Savaş öncesi, Osmanlı dış ticaretinde en büyük paya sahip olan İngiltere, bu önemini yitirirken, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaretinde İtalya'nın payının arttığı görülmektedir. Bunun bir nedeni, Türkiye'den ayrılan bazı Rum tüccarların Trieste'ye yerleşmeleri ve Türkiye ile ticarete devam etmeleri, diğer nedeni ise, İtalyanların Çukurova pamuğunu işleme ayrıcalığını almak istemeleriydi. 1924-1929 döneminde, Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) önem kazanmaktaydı. Aynı dönemde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ile politik ilişkiler oldukça iyi olmasına rağmen, ekonomik ilişkilerde Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya zamanına göre düşüş saptanmaktadır.¹⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin dışarıya yönelik tarım ürünleri incir, kuru üzüm, tütün, fındık ve pamuktur. Pazarlama örgütü olmamasına ve emek gücündeki azalmaya rağmen, dış pazara yönelik tarımın Milli Mücadele yıllarında da önemini korumuş olması, yabancı sermaye ve Müslüman tüccarın, Hıristiyan unsurlar yerine geçme hızının göstergesidir. Mübadele sonucu ülkeden ayrılan Rumlar, incir ve üzüm ticaretini tamamen Yunanistan'a kaydırmak isteseler de, bu iki ürünle birlikte tüm tarımsal ihraç ürünleri 1925-1927 yılları arasında eski üretim düzeylerini aşmışlardı.¹⁶¹ Dışarıda ise, bu dönem içerisinde, daha önceki yıllara göre bir artış görülmüştü. Ancak, önemli hammadde girişiyle birlikte, yeni parlayan burjuvazinin ihtiyaçlarına yönelik lüks tüketim malzemeleri alımı sonucu

---

¹⁵⁹ 9 Haziran 1926 tarih ve 923 sayılı *Derdesti teşkil olan Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketine Evkaf Müdüriyeti Umumiyesinin iştirakine mezuniyetine dair kanun* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.7, s.1529, 22 Haziran 1927 tarih ve 5340 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.1**, Klasör:25, Dosya:38, Belge:13.

¹⁶⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.165-166.

¹⁶¹ Çağlar Keyder, **a.g.e.**, s.129-130.

oluşan dış ticaret açığı, Türk Lirası'nın değer kaybına yol açmış ve ithal ikamesi uygulanmasına neden olmuştur.¹⁶² Bu dönem içerisinde, koruyucu bir gümrük politikası da görülememektedir. 1923 tarihli *Lozan Ticaret Sözleşmesi*'ne göre, Türkiye, bazı mallarda gümrük tarifelerini, 1916 tarihli tarifinin 9 kat altına indirmeyi ve 5 yıl bu oranlarda kalmayı kabul etmişti. Daha sonra, *Lozan Konferansı* dışında kalan ülkelerle yapılan ikili anlaşmalarda bu gümrük politikası iyileştirilememiştir. 1927 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nun getirdiği subvansiyon ve korumalar da gümrük politikasını olumsuz olarak etkilemişti.¹⁶³

Tarım, ipekçilik endüstrisi ve yeraltı kaynakları bakımından zengin olan Bursa bölgesi üretiminin Osmanlı Devleti'nden kalan dış ticaret bağlantıları, Türkiye Cumhuriyeti ile süregelen, temsilcilik adresleri değiştirilerek, Türk ve Müslüman sermayeye yönelmişlerdir. Bölgenin güçlü sermaye örgütü *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* dış ticaret konusuna geniş ilgi göstermiş, diğer ülkelerle yapılan ekonomik işbirliği anlaşmaları ve gümrük mevzuatları konusunda üyelerini ve çevreyi aydınlatıcı bilgiler yayınlamıştır. Tütün ve zeytin üretimini izlemeye almış, dünya ülkelerindeki örnekler hakkında bilgi vererek ve kıyaslama yaparak iyileştirme çalışmalarını özendirmiştir. 1 Eylül 1928 tarihinde yapılan *Bursa Bölgesi İkinci İktisat Kongresi* tutanaklarına göre dış ticarete yönelik alınan kararlar şöyledir:¹⁶⁴

Karar no:4.Kısa süre önce ülkemiz ürünü ile kıyaslanmayacak kadar kötü kalitede olan Bulgar ve Yunan tütünlerindeki gelişmelere dikkat edilmesi,

Karar no:5.Tütünlerin işlenmesi konusunda bilimsel yöntemler kullanılması,

Karar no:6.Balyalama, ambalaj ve nakliyyede sistem geliştirilmesi,

Karar no:18.Mudanya, Orhangazi ve Gemlik'te üretilen 16 milyon kg. zeytinin yarısından yağ üretilmekte, geriye kalan 8 milyon kg. zeytin salamura yapılmaktadır. İç piyasa gereksiniminden fazla olan bu üretim için dışsatım olanaklarının aranması,

---

¹⁶² Tezel, **a.g.e.**, s.114-115.

¹⁶³ Tezel, **a.g.e.**, s.158-165.

¹⁶⁴ “Bursa Mıntıkası İktisat Kongresi Mukarraratı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, s.601-609.

Karar no:23.Dışsatım ve dışalımaya yönelik şimendifer anbar alanının genişletilmesi,

Karar no:28.Ambalaj denetimi hakkında,

Karar no:38.İl merkezinde T. İş Bankası, Osmanlı Bankası ve T.C. Ziraat Bankası şubeleri açılmıştır. İlçelerde bankacılığın geliştirilmesi ve nakit yapılanmada devlet desteği sağlanması,

Karar no:41.Demiryolculuğun gelişimi.

Görüldüğü gibi, tütün tarımına oldukça önem veren *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* yönetimi, kongre gündeminin büyük bir bölümünü bu konunun dışsatımaya yönelik iyileştirmesine ayırmış ve ekiminden dış piyasa araştırmalarına kadar her konuda detaylı kararlar alma yoluna gitmiştir. Oda'nın üretimini izleyip, dışsatım olanaklarını araştırdığı diğer bir ürün de zeytindir. Ayrıca Oda, bölgenin gelişimi için gerekli gördüğü dış ticaretin artması amacıyla, kongrede, depolamanın geliştirilmesi, ambalajlamanın denetlenmesi ve finansal yapılanma konusunda Devletten destek istemek üzere karar almıştır. Oda'nın Devletten diğer bir beklentisi de, Bursa'yı Mudanya limanına, dolayısıyla ülkenin en önemli dış ticaret merkezi olan İstanbul'a bağlayan demiryolunun iyileştirilmesi ve Anadolu demiryolu hattına bağlanmasıdır.

Önceden beri Bursa'nın dışsatım ürünü olan kozacılık ve ipekböcekçiliği bu dönemde de yerini korumuştur. Bursa ipekböceği dışsatımı, 1927-1928 yıllarında, önceki yıllara oranla artış göstermiş olup, alıcı ülkelerin başında SSCB ve Irak gelmektedir.¹⁶⁵ *Tablo 11*'de, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası*'nın, bir yıllık süre içerisinde, Bursa'dan yurt dışına satılan ipek, koza ve yan ürünlerinin tutarlarını, kalite kontrol yöntemiyle izlediği görülmektedir. Bu veriye göre, Eylül 1926 – Ağustos 1927 arasında, bölgeden yurt dışına 37.451,380 kg. kaliteli ipek ipliği, 69.007,600 kg.'ı kaliteli olmak üzere, toplam 101.112,100 kg. koza gönderilmiştir.

---

¹⁶⁵ “Bursa Vilâyeti Dahilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, s.531.

Tablo 12: Bursa Ticaret Ve Sanayi Odası'nın 1 Eylül 1926-31 Ağustos 1927 Tarihleri Arasında Yapılan Koza, İpek ve Teferruatı Dışsatımı İzleme Raporu

Aylar	Cinsi	Dışsatım (kg)	Aylar	Cinsi	Dışsatım (kg)
Eylül 1926	Filatür hariri	4.409,800	Mart 1927	Filatür hariri	1.947,300
	Kaynamış	1.586,000		Kaynamış	2.298,000
	Alâ kuru koza	30.853,000		Kamçı baş	1.373,000
	Kuru koza	147,000		Tava dibi	1.521,000
	Delik koza	1.175,000			
Kamçı baş	1.917,000				
Ekim 1926	Filatür hariri	5.299,900	Nisan 1927	Filatür hariri	1.504,350
	Kaynamış	1.350,000		Kaynamış	197,000
	Kamçı baş	6.166,500		Kamçı baş	3.114,000
	Alâ kuru koza	5.802,600		Tava dibi	386,000
	Çifte harir	128,000		Güve yeniği	92,000
	Delik koza	3.068,000			
	Balyalık	2.066,000			
Kasım 1926	Filatür hariri	6.965,400	Mayıs 1927	Filatür hariri	809,300
	Kaynamış	2.075,000		Çifte harir	641,000
	Alâ kuru koza	7.057,000		Kaynamış	509,000
	Kamçı baş	3.084,000		Kamçı baş	1.438,000
	Çifte harir	231,000		Tava dibi	120,000
	Tava dibi	650,000		Balyalık	1.890,000
	Balyalık	1.109,000		Adi harir kırığı	162,000
Aralık 1926	Filatür hariri	3.007,030	Haziran 1927	Filatür hariri	500,000
	Alâ kuru koza	1.087,400		Harir kırığı	65,000
	Kamçı baş	2.056,000			
Ocak 1927	Filatür hariri	3.476,000	Temmuz 1927	Filatür hariri	2.883,000
	Kaynamış	3.020,000		Çifte harir	517,000
	Kamçı baş	1.400,000		Alâ kuru koza	5.180,000
Şubat 1927	Filatür hariri	2.326,300	Ağustos 1927	Filatür hariri	2.909,000
	Kamçı baş	1.000,000		Çifte harir	128,000
				Alâ kuru koza	7.993,000

Kaynaklar: “Eylül 1926 ve Teşrin-i Evvel 1926 zarfında Avrupa’ya ipek ihracatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:2 (Teşrin-i Evvel 1926), s.61, “1-31 Mart 1927 zarfında Avrupa’ya ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:8 (Nisan 1927), s.227, “Eylül 1926 ve Teşrin-i Evvel 1926 zarfında Avrupa’ya ipek ihracatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, s.61, “Nisan 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:9 (Mayıs 1927), s.268, “Teşrin-i Sani 1926 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:3 (Teşrin-i Sani 1926), s.81, “Mayıs 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:10 (Haziran 1927), s.303, “Kânun-u Evvel 1926 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:4 (Kânun-u Evvel 1926), s.106, “Haziran 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:12 (Ağustos 1927), s.357, “Kânun-u Sanî 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:5 (Kânun-u Sanî 1927), s.173, “Temmuz 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:12 (Ağustos 1927), s.357, “1-28 Şubat 1927 zarfında Avrupa’ya ihrac edilen koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:7 (Mart 1927), s.201, “Ağustos 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:13 (Eylül 1927), s.389.

Bölgede dışsatıma yönelik olarak, tütün, zeytin ve kozacılıktan başka diğer tarım ürünleri ve hayvancılık üretimi yapılmakta olup, örnek olarak, 1926 yılında üretilen 1.112,3 ton kestaneden 980 tonu dışarıya satılmıştır. Bundan başka, aynı yılın ihraç ürünleri arasında 15.000 adet koyun, 10.000 adet keçi, 399,5 ton bakliyat, 600 ton yaş meyve, 12 ton kırmızı toz biber görülmektedir.¹⁶⁶ Bölgenin iç ve dış ticaretini büyük bir titizlikle incelemekte olan *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası*, toz kırmızı biber dışsatımını denetimine almıştır.¹⁶⁷

J. MESLEK OKULLARI

Eğitim seferberliğini ilke edinmiş olan Cumhuriyet yönetiminin, meslek eğitiminde, öncelikle ülkenin temel sektörü olan tarımın üzerinde durduğu görülmüştür. 31 Ocak 1924 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nde erlere tarım eğitimi verilmesi ile ilgili yasa kabul edilmiş, Atatürk'ün gösterdiği hedef doğrultusunda, tarım ve hayvancılık meslek eğitiminin iyileştirilmesi 19 Haziran 1927 tarihinde yasalaşmıştır.¹⁶⁸

Geleneksel olarak, meslek eğitimi kavramının var olduğu Bursa'da, savaş ve işgal nedeniyle zarar görmüş olan okullar, gerek Devlet, gerekse yerel çabalarla iyileştirilerek eğitime açılmışlardır. Bu dönem içerisinde, Bursa'nın temel ekonomisinin, özellikle ipekböcekçiliği olmak üzere, tarım olduğu göz önünde tutulmuş, Devletin önlemleri doğrultusunda, aşağıda söz edilen okullardan, öncelikle Ziraat Mektebi ve ülkenin tek İpekçilik Enstitüsü'nün tekrar yapılmasına gidilmiştir.

İpekçilik Enstitüsü: 1894 yılında Kevork Torkomyan'ın kurup 1922 yılına kadar yönettiği okul, Cumhuriyet'le birlikte geliştirilmeye başlanmış, ülke çapında bu gibi okullar açılmasına öncülük etmiştir.¹⁶⁹

---

¹⁶⁶ “Bursa'nın 1924-1925-1926 seneleri zarfında istihsalatı ve ihracatı”, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, S:10 (Haziran 1927), s.300-301.

¹⁶⁷ “Bursa Mıntıkası İktisat Kongresi Mukarraratı”, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, s.606.

¹⁶⁸ Çakan, *a.g.e.*, s.282-283.

¹⁶⁹ Dr. Tahir Yetmen, “İpekböcekçiliği Enstitüsü”, *İktisadi Yürüyüş*, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.42.

Ziraat Mektebi: Temeli, 1891 yılında Hamitler Köyü arazisi içinde açılan *Hüdavendigâr Ziraat Çiftliği* adındaki eğitim kurumuna dayanmaktadır. Fransa’da tarım eğitimi yapmış olan Cemal Bey’in, Vali Mahmut Celalettin Paşa’ya başvurarak, devlet borcundan dolayı haczedilmiş olan araziye tarım eğitim alanı yapma fikri, uygun görülüp çiftçi çocuklarına eğitim vermek amacıyla kurulmuştur. İşgalin son günlerinde binası yakılarak tüm laboratuvar ve malzemeleri yok edilen okul, yeniden yapılarak, 1924-1925 döneminde eğitime başlamıştır.¹⁷⁰

Erkek Sanat Enstitüsü: 1864 yılında, Ahmet Vefik Paşa tarafından kimsesiz ve yoksul çocukları korumak ve meslek öğretmek amacıyla kurulmuştur. Binası 1894 yılında tamamlanmış, 1899 yılında eğitim kadrosu atanmıştır. 1902-1910 yılları arasında okulun modernleştirilmesiyle, 1914 yılından itibaren 7 yıllık idadî eğitim derecesine yükseltilmiştir. Yunan işgali sırasında zarar verilen okul, Cumhuriyet’in ilk yıllarında fazla bir gelişme gösterememiştir.¹⁷¹

Amel-i Ticaret Mektebi: *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi*’nde “*bu ayın en mühim hadisesi olarak, Yeşil Bursa’mıza aid bir hareketi bir iktisadî tekâmül adımını mevzu-u bahs etmek isteriz. <<Amel-i Ticaret Mektebi>>nin açılması. 10 Teşrin-i Evvel 1927 Cumartesi günü Yeşil Caddesinde ....*”¹⁷² sözleriyle açıldığı bildirilen okulun çalışmaları hakkında başka herhangi bir kaynakta bilgiye rastlanılmamıştır.

Bu okullardan başka, Karacabey Harası’nın çalışma ve yönetimi hakkındaki genelgenin Dördüncü Faslında “*Hara Staj Mektebi*” nin oluşum ve çalışma şekilleri belirlenmiş, buna göre Veteriner Hekimliği ve Ziraat Mühendisliği eğitimi almış olan

---

¹⁷⁰ Selim Cavid, “Ziraat ordusuna eleman yetiştiren bir müessese: Bursa Ziraat Mektebi” , **İktisadi Yürüyüş**, S:37 (16 Haziran 1941), s.8, Akgün, **a.g.e.**, s.32.

¹⁷¹ “Erkek San’at Enstitüsü” , **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.34.

¹⁷² “Cumhuriyet Halk Fırkası Himayesindeki Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Amel-i Ticaret Mektebi”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:2 (Teşrin-i Evvel 1927), s.401-402.

20 gence yılda 8 ay süre ile parasız yatılı uzmanlık eğitimi sağlanması öngörülmüştür.¹⁷³

DEĞERLENDİRME:

Cumhuriyet'in ilk 7 yılında Bursa'nın ekonomik durumunu incelediğimiz bu bölümde, iki yıldan fazla işgal altında kalmış ve önemli savaş yaraları almış olan bölgenin, hem genç devletin teknik, yasal ve finansal atılımları, hem de halk ve yerel yöneticilerinin çabaları ile kısa süre içinde bu kayıplardan kurtulma aşamasına girdiği açıkça görülmektedir.

1923 yılının ilk aylarından itibaren, Bursa'nın yönetim yapısı yerel yöneticiler tarafından düzenlenmeye gidilirken, kent, *Lozan Antlaşması* içinde imzalanan *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol* gereği, işgal sonrası topraklarını terk eden Hıristiyan unsurların yerine, Yunanistan'dan yoğun göç almıştır. Aynı süre içinde ülkenin Doğu ve Güneydoğu'sundan gelenler olmuş, bu topraklarda daha önce de yaşanmış olan zorlu bir yerleşim süreci görülmüştür. Bundan başka, yeni gelenlerin üretim alışkanlıklarındaki değişiklikler nedeniyle, mübadil nüfus bir süre ekonomik işlevsellikten uzak kalmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, hemen hemen her tarıma uygun topraklarda üretim başlamıştır. Bölgenin genel tarımsal nüfus yapısı geçimlik üretim yapan küçük çiftçi ailelerinden oluştuğundan dolayı, dönemin önemli atılımı *Âşâr*'ın kaldırılması, bu dönem içerisinde, Bursa çiftçisini olumlu etkilemiştir. Çiftçinin eğitime ve örgütlenmesine verilen önem doğrultusunda, ürünlerin değerlendirilmesi amacıyla kooperatifleşmeye gidilmiş ve sivil toplum örgütleri tarafından eğitici yayınlar yapılmıştır. Özellikle, tütün ve zeytin tarımı, meslek kuruluşları tarafından incelemeye alınmış, dışsatım olanakları araştırılmıştır. Bölgenin diğer tarımsal ekonomik değeri hayvancılık konusunda da önemli atılımlar yapılmış, *Karacabey Harası* ürün geliştirme

---

¹⁷³ **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.6, s.775.

ve halk eğitimine yönelik modern bir kuruluş haline getirilmiştir. Bölgenin temel üretim alanı, ipekböcekçiliği tarımı, gerek yasama organı, gerekse yerel yönetim tarafından dikkate alınmış, titizlikle incelenerek, iyileştirilmesine karar verilmiştir. Devletin aldığı önlemler yanında, yerel meslek örgütleri de özendirilmelere gitmiştir.

Küçük sermaye birikimleriyle açılan ilk fabrikalardan sonra, Devlet eliyle *İpek-İş* kurulmuş ve yerli sanayinin özendirilmesi için Devlet önemli bir yasama atılımında bulunmuştur. Yerel meslek kuruluşunun büyük ilgisiyle karşılanan *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nun Bursa bölgesinde uygulanmasına zaman geçirmeden başlanmıştır. Geleneksel olarak esnaf yapılanmasına sahip Bursa bölgesinde, Cumhuriyet'le birlikte, esnaf örgütlenmeleri başlamış, özellikle bölgenin tanınmış iş kolu olan *havluculuk* bizzat Atatürk tarafından desteklenmiştir. Başta krom olmak üzere, yer altı kaynakları bakımından da zengin olan bölgede verilmiş olan maden ayrıcalıklarından bir kısmına devam edilmiş, dönem içinde yapılan arama çalışmalarında ise, devlet politikası gereği millileştirme uygulanmıştır.

Yerel yöneticilerin gündeminde olan birincil konu yörenin bayındırlığı olmuş, en kısa sürede savaş kayıplarının giderilmesi yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Yine, yerel burjuvazinin yol yapımı için, yaptığı ısrarlı başvurular da bu dönem içerisinde karşılık bulmuştur. Devletin tarımsal destek amacıyla başlattığı sulama projeleri çerçevesinde, ova dereleri kanal ve bentlerle düzenlenmiştir. Bunlardan başka, bir elektrik üretim işletmesi kurularak kent merkezinin tamamı aydınlatılmıştır. Dünya'nın önemli termal merkezlerinden olan Bursa'da, Devletin katılım payıyla, kaplıcaları modernleştirmek ve işletmek amacıyla bir şirketin kuruluşu da bu dönemin dikkate değer gelişmelerinden biridir. Henüz sanayileşmenin başlarında olan Bursa bölgesinde, tarımsal ürünlerle yapılan dışsatım, Cumhuriyet'le birlikte Devletin desteği ve ticaret meslek kuruluşunun konunun üzerine titizlikle eğilmesiyle önceki döneme göre daha da canlanmıştır. Öncelikle tarım kenti olan Bursa'da, halkın eğitime verdiği önem dolayısıyla, Osmanlı Devleti zamanında kurulmuş olan meslek okulları, işgal süresince aldığı zararları en kısa sürede giderilerek, eğitime başlamışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

1930-1950 YILLARI ARASINDA BURSA EKONOMİSİ

1930'lara gelindiğinde, artık genç Cumhuriyet'in devrimleri ülke çapında oturmaya başlamış, Bursa bölgesi de bu yoğun değişimden kendine düşen payı alarak, kaynaklarını önemli ekonomik atılımlara açmıştı. Devlet kadrolarının büyük değişimlere attığı imza, bölge halkının yapıcı ruhuyla birleşince, jeoekonomik önemi olan Bursa bölgesi, kısa sayılabilecek bir süre içinde önemli gelişimlere sahne olmuştu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yönlendirici ideolojik hareketlerinden biri olan "Kadro" nun yöneticilerinden Vedat Nedim Tör, bu gelişimin temel kaynağını kısaca şöyle özetlemektedir: *"kaybettiğimiz yüzyılları aşmak için dev hamlelerle çalışmak zoru altında ilk sarılacağımız kalkınma manivelalarından biri, hiç şüphesiz ki, Bursa bölgesiydi. Çünkü Bursa, neresinden tutulsa, derhal verimli olmaya elverişli bölgelerimizin başında gelir. Ona sarfolacak emeklerin boşa gitmesi âdeta imkânsızdır. Zaten sayılı olan maddî ve manevî kuvvetlerimizi bölüm pörçük dağıtmadan, en çabuk verim alabileceğimiz bölgeler ve konular üzerine yığmak, plânlı ve bilgili iş görmenin en tabii icabı idi."*¹⁷⁴

Devrimlerin Türkiye ekonomisine yansımalarını izleme görevini edinmiş olan *İktisadi Yürüyüş Dergisi*'nin Bursa'ya özel olarak yayımladığı 1 Nisan 1944 tarihli 100-104. Sayısında ise, araştırma ekiplerine yardımcı olan Bursa'nın ekonomi ve kültür

---

¹⁷⁴ Vedat Nedim Tör, "Dördüncü Bursa", **Bursa**, Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.76.

yetkililerine teşekkür edilirken, ekonomik bakımdan çok büyük varlıklara sahip olan bölgenin anlatılabilmesi amacıyla bu olağanüstü sayının hacminin genişletildiğini belirtmektedir.¹⁷⁵ O sırada Bursa Valisi olan Fazlı Güleç, derginin söz edilen sayısında, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri Bursa'daki ekonomik gelişmeleri şu sözlerle anlatmaktadır: *“Muhitlerin, tabii şartlara rağmen iktisadî yükselmesi için inkişaf membalarının anahtarını bulmak lazımdır. Bu anahtarları bulacak kılavuz, çok defa devletin iktisadî rejiminden cüret alır. Geçen yıl yirmi yaşını kutladığımız Cumhuriyet, Bursa'da diktiği iktisat abideleriyle kıvanmak hakkını haizdir. Bu kıvanç onun sadece azmini bileyecek, fakat hiç bir zaman gevşetici gururun dalâletine düşürmeyecektir.”*¹⁷⁶

Genç Devlet'in yönetici elitinin Bursa bölgesine düşünsel bakış açısı işte tam bu çerçevede olup, yöre halkıyla bütünleşerek yaptığı ekonomik atılımların bölgeye yansısıyla Bursa'nın elde ettiği kazançlar, 1930-1950 yılları arasında açıkça görülmektedir. Bursa halkı bu kazanımları elde ederken, bir yandan genç Devlet kadrolarının yaptığı değişimleri uygulamış, zaman zaman da Devletin önüne geçerek, gelişimlere önderlik etmiştir. Önemli bir örnek olarak, ölçüler yasası çıkmadan önce metrik sistem, Bursa bölgesinde il ve ilçe belediyeleri kararlarıyla uygulanmış ve başarılı olmuştur.¹⁷⁷

A. NÜFUS VE İNSAN UNSURUNUN EKONOMİK İŞLEVİ

Türk Devrimi'nin ışıklarını yaydığı bu dönemde, ilk olarak, uzun yıllar süren savaşlar ve nüfus unsurlarındaki kayıplar nedeniyle eriyen insan emeği gücü, kaybedilen topraklardan gelen nüfus ve Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin aldığı

¹⁷⁵ “Bursa fevkalade sayımız ve açık teşekkür”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.3.

¹⁷⁶ Fazlı Güleç, “İktisadî Bursa”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.2.

¹⁷⁷ Rüştü (Eğel) Bey'in “..... bu ölçüler kanunu çıkmazdan evvel Bursada ve Bursanın bazı kazalarında kilo ve metre usulü kabul edilmişti. Belediye encümeninin kararla bunun bir zaman tatbikatına devam edildi, hüsnüneticesi görüldü. .... Biz bir inkılap devresi geçiriyoruz. Ölçü işlerinin birinci gününde en mükemmel şekilde tatbik edileceğini iddia etmiyorum .... Bundan daha mühim inkılaplar yapıldı” sözleri için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:11, İ:18, s.74.

önlemler yoluyla arttırılmaya başlanmıştır. Ancak, TBMM'nin 15 Temmuz 1931 tarihindeki 28. birleşiminde, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın "mübadil meselesi de ..... evvela kanun meselesidir. Kanun yeni çıkmıştır. Tatbikatına bu günlerde başlanacaktır. Bunun hakiki vaziyetini anlamak için de zaman geçmesi lazımdır"¹⁷⁸ sözlerinden yerleşim sorununun henüz aşılamadığı saptanmaktadır.

Oysa ki, aynı günlerde Bursa halkının, bu nüfusun bir an önce işlevselliğini kazanması konusunda sabırsızlanmakta olduğu, Bursa Milletvekili Rüştü (Eğel) Bey'in şu ifadesinden anlaşılmaktadır: "Sonra iskân işleri: Meclisi âlinizce kabul edilen tasfiye kanununa göre, muhacirler hakkında iskân ve teffiz[tefevüz:tasarruf haklarını alma (gayrimenkul)] muamelâtı bitmiş sayılıyor. Fakat hakikaten mağdur olmuş ve haklarını kazanamamış bir çok vatandaşlar vardır."¹⁷⁹ Bu sözler üzerine, Şükrü Kaya, toprağın uygun kullanımını sağlamak amacıyla iyelik hakkını sağlamlaştırmak için, öncelikle tasfiye yasasının çıkartıldığını ileri sürmüş ve Rüştü Bey'i "Kendilerine teffiz muamelesi yapılmayanlara bono verilecektir ve bono muamelâtının ifasını Ziraat Bankası gibi eski ve sağlam bir banka yapacaktır"¹⁸⁰ sözleriyle yanıtlanmıştır. Bu oturumda, ayrıca, Rüştü (Eğel) Bey'in, iki kez, diğer milletvekillerinin de sözlü onayını alarak, göçmenlerin dil farklılıkları nedeniyle, iletişimsizlikten yakınması karşısında, Şükrü Kaya, yeni gelenlerin ekonomik çıkarları doğrultusunda en kısa zamanda Türkçe

---

¹⁷⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:3, İ:28, c:2, s.123. Burada sözü edilen yasa, 19 Mart 1931 tarih ve 1771 sayılı "Mübadile ve Teffiz İşlerinin Kat'İ Tasfiyesi ve İntacı Hakkında Kanun" olup, yasanın tam metni için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.12, Ankara:Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1931, s.222-225.

¹⁷⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:3, İ:28, c:2, s.118.

¹⁸⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:3, İ:28, c:2, s.118, Aynı oturumda, Rüştü (Eğel) Bey'in mübadil konusu ile ilgili ifadesi şöyle süre gelmektedir: "Lozan muahedesi mucibince memleketimize gelen yarım milyona yakın Türk halkının tasarruf hakkı mukaddes bir hak olarak Devletimizce tanınmıştır. Tasarruf hakkı, hepimiz biliriz ki ; zaman ile takyiz edilmez, tasfiye kanunu Heyeti Celilenizde kabul edildi. Muhacir gelmiştir, Hükûmete müracaat ederek benim muamelemi 28 hazirana kadar bitir, demiştir. O müddet zarfında bitmedi diye muamelesi iptal edilmiştir. Bu tarihte görülmemiş bir haksızlık olur. .... Sonra hiç merak buyurmasınlar bunlara bono verilecektir, diyorlar. Bu bonolar nedir? Kaçar liralıktır? Yüz liralık mal bırakmış, kendisine bono veriliyor. Bununla istifadesi ne olacak? .... Muhacirlerin Lozan muahedesi ile musaddak hakkını bu vaziyet tatmin etmiyor. Bu bapta daha vazih ve daha sarih ve tasarruf hakkını takyit etmeyen bir şekilde kanun isteriz." **a.g.e.**, s.124.

öğrenip topluma uyum sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁸¹ Mübadillerin sorunları konusunda duyarlı olan Rüştü (Eğel) Bey, *Temlik Kanununa Tevfikan Verilen Tapu Senetlerinin Harçlarının Bakiye Taksitlerinin Affı Hakkında Kanun*¹⁸² görüşmelerinde, mübadil olmayanların haksız mal edineceği endişesiyle, dönemin Maliye Bakanı Abdülhalik Bey'den yasa hakkında ayrıntılı bilgi istemiş ve yanıt almıştır.¹⁸³

1934 yılında da, mübadil nüfusun yerleşim sorunlarının henüz tam olarak çözülmediği TBMM'nin *İskân Kanunu* görüşmelerini yaptığı 14 Haziran 1934 tarih ve 68. birleşimindeki şu sözlerden anlaşılmaktadır:

“Rüştü B. (Bursa) – Efendim zaten 1771 numaralı iskân kanununun bir hükmünde muhacire verilen mal geri alınmaz, diye katî serahat vardır. Bu mal kime ait olursa olsun. Madem ki verilmiştir geri alınamaz.

Hasan Fehmi B. (Gümüşhane) – Devletin ise alınmaz, Efradın ise cayır cayır alınır.

Rüştü B. (devamla) - ... Bu günkü kanuna göre evvel ilân ederler, her kimin burada malı varsa gelsin bildirsin, derler, herkes tapusunu ibraz eder, bazısı da ibraz etmez, çünkü onun yeri hâmdır, oraya sahip çıkmaz. Bu mülkü muhacire verirler, muhacir ağaç diker, tarlayı ihzar eder, senelerden sonra bir adam çıkar, efendim bu arazi benimdir, tapu vardır, diyerek hak iddia eder. Eğer encümen haklı bir iş görmek istiyorsa, bu müddetin gayri kâfi olduğunu tasrih etsin. .... Arkadaşım Abidin Beyefendi dün Bursadan geldi. Muhacirlerin köylerde ne kadar acıklı vaziyette olduğunu bilir. Bir mülk verdiler, 11 sene sonra dediler ki, bu mülk senin değildir, sahibine iade edeceğiz. ....”¹⁸⁴

Rüştü (Eğel) Bey bu sözlerle, Trakya'da üç yıl sonra mahkemeden karar alarak araziye sahip çıkma örneği nedeniyle, Bursa'daki sorunları ifade etme gereği

¹⁸¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:3, İ:28, c:2, s.120, s.123.

¹⁸² 7 Nisan 1932 tarih ve 1944 sayılı “1331 Numaralı Kanuna Tevfikan Verilen Tapu Senetleri Harçlarının Bakiye Taksitlerinin Affına Ve Gayrimübadillere Verilecek Gayrimenkul Emvalin Tapu Harcından İstisnasına Dair Kanun” metni için bkz. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.13, Ankara:Başvekelet Müdevvenat Matbaası, 1932, s.191.

¹⁸³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:6, İ:34, s.88.

¹⁸⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:23, İ:68, s.154.

duymuştur. Aslında, iyelik haklarının oluşturulması süreci konusunda yasa metninde kesin hüküm olmasına rağmen, ülkenin kadaastro yoksunluğu, tapu kayıtlarının zarar görmüş olması, şehit yetimlerinin hakkını koruma gibi nedenlerle bazı milletvekillerinden gelen karşı çıkmalar, görüşmeler sonucunda kabul edilmemiş, 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı *İskân Kanunu* göçmenlerin ve bundan böyle Türkiye'ye göç edeceklerin yerleşim sorunlarını Devletin garantisi altına almıştır.¹⁸⁵

Geniş mübadil nüfus yerleşimine rağmen, savaşlar boyunca eriyen Bursa nüfusunun, Türkiye Cumhuriyeti yönetimi tarafından alınan önlemler doğrultusunda halkın özendirilmesi sonucu yoğunlukla arttığı gözlenmektedir. Bu bağlamda, oransal olarak bakıldığında, Bursa İli'nin 1945 yılı nüfusu sadece bu dönem içerisindeki kıyaslamada %11 artmış görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ilk nüfus sayımı olan 1927 yılının verileriyle kıyaslandığında ise, Bursa'nın Cumhuriyet'in 20. yılında nüfusunu % 22 oranında arttırdığı görülecektir.

İlin yönetim haritasının yeniden oluşturulduğu bu dönemde, İnegöl ve Yenişehir İlçelerindeki önceki döneme göre olan nüfus kayıpları bu yönde açıklanabilir. Yenişehir İlçesi'ne bağlı bir bucak olan İznik 1930 yılında ilçe olmuştur ve nüfusu aşağıdaki tabloda görülmektedir. Ayrıca, tablo incelendiğinde, bu dönem içerisinde çevresinden yeni yerleşim alanları olarak büyüyen İznik dışında, ileride inceleneceği gibi, sanayi kuruluşlarına sahip olarak emek göçü alan Merkez İlçe ve Gemlik ile sanayi kenti adayı İnegöl %10'un üzerinde nüfuslarını artırmış, nüfusu tarımla uğraşan ve ulaşım ağı

---

¹⁸⁵ Yasanın *İskân* konusunu işleyen III. fasilndaki 21. maddesinin A bendinde dağıtım alanı olarak, "menşei ve nevi ne olursa olsun bütün milli topraklar" gösterilmiş, aynı maddenin D bendinde ise, "Hükümetçe satın alınacak veya istimlake alınacak çiftlikler ve topraklar"dan söz edilerek, göçmen gelen nüfusun yerleşiminde devlet yasal sorumluluk almıştır. Bundan başka, Devlet'in kesin oturum konusundaki yasal garantisi, yasanın *Mali Hükümlerini* içeren VI. fasilnda yer alan 39. maddesinin I bendinde de görülmektedir. Burada, göçmenlere verilen tüm hak ve ayrıcalıkların geri dönüşümsüzlüğü açıkça belirtilmiştir. Ayrıca, *İcraî Hükümleri* içeren VIII. fasilnda yer alan 43. madde göçmenlere, başvurularından itibaren en geç üç ay içinde kesin tapu tescilini zorunlu tutmuş, ancak geniş göç alan yerlerde bu süreyi altı ay daha uzatmak üzere İçişleri Bakanlığı'na yetki vermiştir. Yine bu madde, göçmenlerin oturacağı yapıların tamamlanma süresini bir yılla sınırlandırmış, yasanın yürütülmesi ile ilgili olan 44, 45 ve 46. maddeler de yerel kamu yöneticilerine ağır sorumluluklar yükleyerek, yaptırımlar getirmiştir. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.15, Ankara:Başvekâlet Matbaası, 1934, s.1156-1175.

dışında bulunan Mudanya, Mustafakemalpaşa ve Orhaneli'nin nüfus artış hızı % 5 oranında kalmıştır.

Tablo 13: Bursa İli 1935, 1940 ve 1945 Nüfus Sayımları Sonuçları

İlçe Adı	1935	1940	1945
Merkez	140.944	149.008	161.047
Gemlik	20.535	22.301	23.130
İnegöl	53.143	53.640	59.435
İznik	15.873	18.029	19.898
Karacabey	38.340	39.759	42.341
Mudanya	19.496	19.709	20.530
Mustafakemalpaşa	57.585	58.216	60.410
Orhaneli	45.289	47.072	47.707
Orhangazi	18.041	18.716	20.352
Yenişehir	33.814	35.200	37.049
TOPLAM	443.060	461.650	491.899

Kaynaklar:T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Kat'i ve Mufassal Neticeler Bursa Vilâyeti**, Ankara:Başvekâlet Basımevi, 1937, s.5, T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, **Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1940 C.2**, Ankara:Yeni Cezaevi Basımevi, 1944, s.127-141, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı C:I**, Ankara:Sakarya Basımevi, 1948, s.122-135.

Bir tarım toplumu olan ve sanayileşmenin henüz ilk aşamalarında bulunan Bursa'da nüfusun ekonomik işlevselliği incelendiğinde, sayısal olarak gösterdiği artışın, niteliğine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Geleneksel olarak henüz kadınların çalışma yaşamına girmediği yılları kapsamı nedeniyle mesleksiz olarak görülen grupta bir azalma olmamasına rağmen, tarım toplumundan sanayi toplumuna bir geçiş yaşanmıştır. 1935 yılının verilerine göre Bursa İli'nin tümünde işlevsel nüfus miktarının 216.285 olduğu görülmektedir ki, bu sayının %80'i tarımla uğraşmaktadır. Tarım dışı nüfusta ise, vasıfsız emekle birlikte yalnız 17.809 sanayi çalışanı bulunmakta olup, bu sayı il tarımsal nüfusunun %10'u dolaylarındadır.

Tablo 14: 1935 Yılı Bursa İli Nüfusunun Meslek Gruplarına Göre Sınıflandırılması

Meslek Grubu	Nüfus
Tarım	173.687
Maden	89
Taş Toprak	512
İnşaat	1.895
Mobilya, Ağaç işleme	2.589
Demir	2.347
Makina üretimi	298
Kimya	45
Dokuma	2.470
Kağıt ve Matbaa	126
Deri, Kauçuk ve Lastik	590
Gıda, İçki, Tütün	2.821
Giyim	4.000
Elektrik, Gaz, Su	53
Yönetici	84
Vasıfsız işçi	2.386
Ticaret	7.134
Nakliye	3.131
Sanat, Eğitim, Din ve Serbest	9.911
Ev hizmetli	907
Mesleksiz	206.354
Öğrenci	17.390
İrad sahipleri	1.210
Emekli	1.175
Bilinmeyen	339
Toplam	441.543

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Kat'ı ve Mufassal Neticeler Bursa Vilâyeti**, s.147-154.

1945 yılında yapılan istatistik araştırma sonuçlarında ise, örnek olarak alınan 4 ilçeden, İnegöl'de mobilya sektöründe başlayan gelişmeler ve Merkez ilçedeki büyük sanayi yatırımları sonucunda, bu bölgelerdeki nüfusun diğer ilçelere göre, tarım sektöründen uzaklaşmakta olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, tarım bölgesi sayılan Mustafakemalpaşa ve Karacabey İlçeleri'nde de tarımsal nüfusun diğer işkolları çalışan sayıları toplamına göre azınlıkta kaldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 15: 1945 Yılı Bursa İli, Merkez, İnegöl, Mustafakemalpaşa ve Karacabey İlçe Nüfuslarının İşkollarına Göre Sınıflandırılması

İş kolu	Merkez	İnegöl	Mustafakemalpaşa	Karacabey
Tarım ve Hayvancılık	2.278	1.786	1.544	1.836
Sanayi	10.362	1.570	977	546
Ticaret	4.262	673	553	300
Nakliye	1.416	133	193	120
Yönetici, Serbest Meslek	5.765	710	1.313	1.009
Mesleksiz	18.254	10.286	10.330	7.268

Kaynak: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Bursa İli**, Ankara:Başvekâlet Basımevi, 1949, s.38-40, s.46, s.53, s.59.

B. TARIM VE HAYVANCILIK

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın¹⁸⁶ etkisiyle, Hükümetin buğday fiyatlarının Dünya fiyatlarına paralel olarak düşmesine izin vermesi, ülkenin ana kitlesi olan tarım nüfusu üzerindeki maddi yükü arttırmıştı. 1929 yılında 12,6 kuruşa satılan bir kilo buğdayın 1934 fiyatı 3,6 kuruşa inmişti. Aynı şekilde, buğday üreticisinin pazara sürdüğü ürün oranı 1929 yılında %100 iken, 1934 yılında %46'ya düşmüştü. Tarım üzerindeki yükü kaldırmak amacıyla, 1931 yılında *Buğdayı Koruma Vergisi* adı altında

¹⁸⁶ 1929'un yaz aylarında, Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarım ve bazı endüstri ürünlerinde görülen üretim fazlası ile spekülasyon adı verilen, menkul değerler borsaları üzerindeki yapay değişiklikler, sadece bir kaç gözlemci tarafından saptanabilmişti. Değeri belirsiz küçük sanayi işletmelerinin üzerinde, spekülatif kazançla yönelik yatırım şirketleri zinciri oluşturulup, halka açılıyor, tahvilleri küçük yatırımcının eline geçiyordu. Borsanın günlük getirileri ile tüm ülkede düşlenen Amerikan Rüyası, iş ve finans çevrelerini alt üst etmişti. Geniş halk kitlelerinin borç edinerek spekülatif fırsattan yararlanma isteğine girmeleri üzerine *Amerikan Hazine Dairesi (FED)* faiz oranlarını yükseltmişti. Ekim ayında İngiltere de, *New York Menkul Değerler Borsası (NYSE)*'nda bulunan fonlarını geri çekmek üzere, faiz artırımına gitmişti. Ticaretin durgun, fiyatların düşük, otomasyondan dolayı yoğun işsizliğin bulunduğu ortamda oluşan bu ağır para hareketleri *NYSE*'nin çökmesine yol açmış ve çok kısa sürede tüm Dünya'nın etkilendiği ekonomik depresyon haline gelmişti. Nelson Kloze and Curt Lader, **United States History: Since 1865**, 5th Edition, New York:Barron's, 1983, s.193-194, Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.280, Robert L. Heilbroner, **İktisadi Sorun 1**, Çev.Demir Demirgil, İstanbul:Çağlayan Kitabevi, 1970, s.140-145.

un fiyatları üzerine bir tüketim vergisi eklenerek, diğer vergi yükleri, daha çok tüketim ve kazanç üzerine getirilmişti. Ayrıca, yüzölçümü üzerinden alınan arazi vergisi yerine, 1931 yılında yeni *Bina ve Arazi Vergisi* uygulamaya girmişti.¹⁸⁷ Daha önce de görülen tarımdan vergi yükü alıp, diğer kesimlere yayarak tarıma kaynak yaratma çabaları dışında, Devlet tahıl ticaretinde destekleme alım politikası başlatmıştı. 1932 yılında *T.C. Ziraat Bankası*'na 6 milyon TL kredi açılmış ve bu parayla buğday satın alma, silo ve anbar yapma yetkisi verilmişti. 1938 yılında *Toprak Mahsulleri Ofisi* kurularak, destekleme alım görevi bu kuruma geçirilmişti.¹⁸⁸

Tarım sektörüne destek amacıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarımsal kooperatifçilik açısından diğer bir önemli girişimi de bu dönemde yaşanmış, Atatürk'ün öneri ve özendirmeleriyle, 1935 yılında 2834 sayılı *Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu* ve 2836 sayılı *Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu* çıkarılmıştı. Atatürk'ün özendirmeleri uygulamada da görülmüş, kendisi 1936 yılında Silifke'de kurulan bir tarım kooperatifine 1 numara ile ortak olmuştu. 1929 yılında çıkartılan ilk *Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu*'na göre kurulan ve 1930 yılında 558 köyde 191 adet olan kooperatif sayısı, 1935 yılında 2.977 köyde örgütlenme yapılarak, 668 adede yükselmişti.¹⁸⁹ Bu dönem içerisinde verim artışına yönelik çalışmalar da yapılmış, bu bağlamda, örgün ve yaygın eğitim seferberliği dışında, örnek çiftlikler ve tohum iyileştirme istasyonları açılmış, zararlı ve hastalıklarla mücadeleye gidilmiştir.¹⁹⁰

Dönem içerisinde yaşanan II. Dünya Savaşı yıllarında, savunma amacıyla yaklaşık 1 milyon erkek nüfusun silah altına çekilmesi ve çift hayvanlarına askeri amaçlarla el konulmasıyla tarımsal üretimde azalma başlamış, geçimlik üretim yapan küçük çiftçinin yaşam koşullarının kötüye gitmesiyle 1939 yılından 1945 yılına kadar %40 oranında bir düşüş görülmüştü. Ülkenin temel beslenme gereksinimi olan buğday üretimi ise, yılda 7 milyon tondan 4 milyon tona düşmüştü. Ayrıca, *Milli Korunma*

---

¹⁸⁷ Boratav, **a.g.e.**, s.291, Keyder, **a.g.e.**, s.135-136, s.141, Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.52-53.

¹⁸⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk- Zafer Toprak, Ankara:Yurt Yayınları, 1988, s.23.

¹⁸⁹ Mülayim, **a.g.e.**, s.49, s.205, Özgüven, **a.g.e.**, s.181.

¹⁹⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **a.g.m.**, s.26-29.

*Kanunu*¹⁹¹ gibi, önlem olarak alınan yasal düzenlemelerin tarım sektörü üzerinde olumsuz etki yapması sonucu, üretilebilen kıt kaynak da karaborsada pazarlanmıştı. Bu yasaya dayanarak çıkarılan kararname ile Şubat 1941'de Temmuz 1942'ye kadar tahıl ürününe el konulmuş, Haziran 1941'den Ağustos 1943'e kadar ise, 50 tona kadar üretimin %25'i, 50-100 ton arası %35'i, 100 tondan fazla üretimde %50'si için Devlete zorunlu satış kuralı getirilmişti. Üretiminin yarısını piyasaya salan büyük çiftçi karaborsa ve spekülasyona yol açmış ve bu yolla toprak el değiştirmişti.¹⁹² Uygulanan

---

¹⁹¹Yasanın içerdiği hükümlere göre, tüm ekonomik faktörler, yasanın yükümlüleri idi. Sanayi ve madencilik işletmeleri açısından, Hükümet, üretimi niteliği ve niceliği açısından denetleyecek, gerek görürse, maliyetine %11 kâr ekleyerek satın alacaktı. Ülke gereksiniminden fazla olan üretimi, ihraç etmek amacıyla şekil ve koşulları belirleyecek, buna göre bazı maddelerin üretimini yasaklayacaktı. Zorunlu durumlarda, satış fiyatları, hükümet tarafından belirlenecekti.. Tarımda çalışabilir her kadın veya erkek vatandaş, gerek devlet, gerekse kişilere ait işletmelerde, gereksinime göre, devletin belirlediği bir ücretle çalıştırılabilecekti. Üretimin niteliği ve niceliği, Devlet tarafından belirlenecek, tarımsal üretim yapılmayan ve 500 hektar*1 geçen şahıs arazisi, yine devlet tarafından işletilebilecekti. 8 hektardan fazla arazisi olanlara, bu toprağın yarısında hububat ekimi yapma zorunluluğu getiriliyor, karşılığında ise, tarımda kullanılacak olan bir çift hayvanı, yasa yükümlülüğünden başlıyordu. Ticaret yapan kişi ve kuruluşlara yönelik hükümler, daha çok karaborsa ve stokçuluk ile ilgiliydi. Alım-satım işlemlerinde, fatura düzenleme ve belli bir süre saklanması zorunluluğa bağlandığı, fiyatın, arzın ve mal stoklarının, dolayısıyla gümrükten çekilme işlemlerinin, ağır yaptırım içeren hükümlerle doğrudan devlet denetimine alındığı görülmekteydi. İl ve ilçe merkezleri ile liman ve terminallerdeki taşınmazların kira bedelleri ve artışları devletin belirlediği ölçüden düzenlenecek, eğer gerek görülürse, bina veya araziye, halk ve milli savunma ihtiyacına göre kamulaştırılabilecekti. Her türlü özel ulaştırma araçlarının seferleri, devlet tarafından düzenlenip, sınırlandırılacak, gerek görüldüğü zaman ve yerde araç üzerine el konulacaktı. İşçiler açısından, yürürlükte olan İş Yasası'na muhalif olarak, sanayi ve madencilik işletmelerinin tüm çalışanlarının, kabul edilebilir bir özürü olmadıkça, işletme emrinde bulunma zorunluluğu getiren yasa hükümleri, tümüyle, devletin belirlediği ücret altında iş yükümlülüğünü kapsamaktaydı. Zorunlu üretime yönelik sanayi ve madencilik işletmelerine, uygun işçi, uzman ve kredi teminleri; işletme, emlak ve araçlara zorunlu el koyma süresi için, iyelik hakları ile ilgili zararların ödenmesi; üretimin sınırlandırma ve yasaklanması dolayısıyla oluşacak zararların ödenmesi; tarım üretimi için gereğine göre, tohumluk, alet, makine ve ilaç sağlanması; erkek tarım işçilerinin oturduğu yerin en fazla 15 km uzağında, kadın işçilerin ise kendi yaşadıkları yerde çalıştırılması bu güvenceler arasındaydı. 18 Ocak 1940 tarih ve 3780 sayılı yasa için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.21, Ankara:Devlet Matbaası, 1940, s.433-442, *Milli Korunma Yasası* üzerinde değişiklikler yapan 25 Aralık 1940 tarih ve 3954 sayılı yasa için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.22, Ankara:Devlet Matbaası, 1941, s.121-128.

* 1 hektar=10.000 m²

¹⁹² Boratav, **a.g.e.**, s.304-310, Keyder, **a.g.e.**, s.153-161, Tezel, **a.g.e.**, s.257-262, Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk- Zafer Toprak, Ankara:Yurt Yayınları, 1988, s.100-106.

savaş ekonomisi çerçevesinde Haziran 1943’de çıkarılan ve yine bir ekonomik önlem olarak tarım sektörü üzerine salınan *Toprak Mahsulleri Vergisi*¹⁹³ ise, küçük çiftçi üzerine büyük bir yük getirmişti.

II. Dünya Savaşı’nın sonrasında, dönemimiz içerisinde tarıma yönelik diğer bir yasal önlem, çiftçiyi topraklandırma ile ilgiliydi. 1934 yılında çıkarılan *İskân Kanunu*’nun 10. maddesine göre büyük toprak sahiplerine ait olarak bilinen kayıtlı, kayıtsız bütün gayrimenkuller kamu arazisi olarak kaydedilmişti. Bu maddeye rağmen, feodal yapıyı yıkmaya yönelik uygulamalar sınırlı kalmıştı. 1934-1938 yılları arasında, 41.000 göçmen ve 48.000 yerli aileye 2.900.000 dönüm arazi dağıtılmıştı. *Toprak Reformu* için Şubat 1937’de bir anayasal düzenleme yapılmış, Atatürk, temel hedeflerinin, ülkede topraksız çiftçi bırakmamak, bir çiftçi ailesini geçindiren toprağın bölünmesine izin vermemek, büyük çiftçilerin işletebilecekleri arazi genişliğini, bölgenin nüfus yoğunluğuna göre sınırlandırmak olduğunu, ifade etmişti. Aynı yıl, ilgililere dağıtılan *Zirai İslahat Kanunu* projesi, II. Dünya Savaşı ile kesintiye uğramıştı.¹⁹⁴

---

¹⁹³ Büyük çiftçilere yönelik bir vergi olarak düşünülmüş, tarımsal üretimden elde ettikleri aşırı kazancın bir bölümünün hazineye kazandırılması hedeflenmişti. 4 Haziran 1941 tarihinde, 4429 sayılı yasa ile yürürlüğe girmiş, uygulamanın tamamlanması 26 Nisan 1944 tarihli 4553 sayılı *Toprak Vergisi Kanunu* ile olmuştu. Halk arasında, *yeşil vergisi* diye adlandırılan verginin ilk anda %8, 1944’deki değişikliklerle %10 olan oranı, büyük çiftçiden çok, geçimlik üretim yapan çiftçinin serveti üzerinde etkin olmuştu. Vergi tutarının mal olarak da ödenebilmesi, yapılacak üretimin hasat mevsimi öncesinde Devletin gönderdiği uzman olmayan kişilerce keyfi olarak saptanması ve %10’luk oranı ile, Başbakan Saraçoğlu ısrarla reddetse de, *Âşâr*’a benzetilmişti. Vergiye matrah oluşturacak üretimin tutarının tahmini için gönderilen resmi görevlinin, uzman olmamasından dolayı ve kendi kötü niyeti içinde Devlet lehine tahminde bulunması, rüşvet alabildiği büyük çiftçinin üretim tutarını eksik göstermesi sonucunda, toprak ağır vergi yükü altında ezilen küçük çiftçi aleyhine ve büyük çiftçi lehine el değiştirmişti. Dobretsberger, “Fiyat Siyasetine Ait Bazı Düşünceler”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.2, S:2 (Ocak 1941), s.278-287, Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.55-56, Şevket Pamuk, **a.g.m.**, s.107, Tefik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 2.b., Ankara:İmge Yayınevi, 1999, s.389-391.

¹⁹⁴ Ömer Celal Sarc, “Toprak Meselelerimiz”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.4 , S:4 (Temmuz 1943), s.293-320, Ömer Lütfü Barkan, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de zirai bir reformun ana meseleleri”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.6, S:1-2 (Ekim 1944), s.54-66, Ali Tanoğlu, “Türkiye’de Çiftçi Yoğunluğu Meselesi”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.6, S:1-2 (Ekim 1944), s.43-53, Tezel, **a.g.e.**, s.370-382.

11 Haziran 1945 tarihinde, Türk siyasi yaşamında etkin olan büyük çalkantılarla, TBMM tarafından kabul edilip, yürürlüğe giren 4753 sayılı *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası*'nın¹⁹⁵ gerekçesi, özellikle feodal yapı çerçevesinde işletilen arazilerin tasfiyesine yönelikti. Çünkü, büyük arazi sahiplerinin önemli bir kısmı feodal üretim ilişkilerinde bulunuyordu.¹⁹⁶

Bu yasanın amacı, yalnız toprak dağıtmak değil, aynı zamanda çiftçiyi dağıtılan toprakları işler duruma getirmektir. Yasada, toprak alanların arazi üzerindeki yapılaşma ve işletme araçlarını edinebilmeleri için, Devlet yardımını getiren hükümler de bulunmaktaydı. Yasa tasarısında bulunan *Çiftçi Ocakları*, Adnan Menderes, Cavit Oral, Halil Menteşe, Emin Sazak gibi büyük toprak sahibi milletvekillerinin etkin muhalefeti sonucu yasalaşamadı. Muhalif milletvekilleri arasında bulunan Adnan Menderes'in ismi, bu yasanın görüşmeleri sırasında öne çıktı ve onun, çok partili yaşamın ilk sinyali olan önerenin altındaki 4 imzadan biri olmasını sağladı. Temmuz 1945'de, bir yasal düzenleme ile *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası*'nı uygulayacak örgütlenmeye de gidilmesine rağmen, iç ve dış dinamikler sonucu yaşanan dönüşümlerle, uygulanmanın

---

¹⁹⁵ Sekiz bölümde toplanmış, 66 maddeden oluşan yasanın birinci bölümünde hedefleri açıklanıyordu. Bu bölümde asıl üzerinde durulması gereken nokta, kabul edilebilir bir özür olmadan, üç yıl yerel koşullara göre ekim, dikim ve bakımla ilgili değerlendirme yapılmayan arazinin, Tarım Bakanlığı kararıyla işlenmiyor sayılarak, kamulaştırılmasını içeren 7. maddeydi. Dağıtılacak arazi türleri, ikinci bölümde hükme bağlanmıştı. Yasanın uygulaması bölgesel olarak yapılacak, ilan edilen bölgede tüm toprak sahipleri üç ay içinde arazi sınırları belirleyen beyannameler doldurarak, Tarım Bakanlığı yetkililerine verecekti. Etkin denetim için, teknik eleman atanacak, komisyon kurulacaktı. Üçüncü bölümde, kamulaştırılacak arazinin belirlenmesi, kamulaştırmanın şekli ve bedellerin ödenmesi ile ilgili hükümler bulunmaktaydı. Geniş topraklı bölgelerde özel mülkiyette bulunan büyük toprakların ancak 5.000 dönümden, dar topraklı bölgelerden ise 2.000 dönümden yukarısı kamulaştırılacaktı. Yasanın TBMM'deki görüşmeleri sırasında, büyük tartışmalara neden olan 17. maddenin açılımı olan bu hükme göre, sahiplerin elinde bırakılacak toprak tutarını 50 dönüme kadar indirmekteydi. Dördüncü bölüm, arazi verileceklerin belirlenmesi ve saptanması ile ilgiliydi. Yasanın "*arazi verilmesi*" adını taşıyan beşinci bölümünde, toprak isteyenlerin başvuru şekilleri ve arazi yerlerinin belirlenmesi ile ilgili hükümler bulunuyordu. Altıncı bölüm, kamulaştırma bedelleri ile ilgili mali hükümleri içeriyordu. Yedinci bölümde, verilen arazi ile ilgili hükümler, sekizinci bölümde ise, yasanın uygulanmasında Tarım Bakanlığı'nın yetki ve sorumlulukları ile ilgili hükümler bulunuyordu. 11 Haziran 1945 tarihli yasa için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.26, Ankara:Devlet Matbaası, 1945, s.1169-1182.

¹⁹⁶ Barkan, **a.g.m.**, s.67-81.

başlamasını sağlayacak tüzüğün çıkarılması seçim sonrasına bırakıldı. 1948 yılında, yasaya en çok karşı çıkanlardan biri olan Cavit Oral'ın Tarım Bakanlığı'na getirilmesiyle, Hükümetin kamulaştırmadan tümüyle vazgeçtiği anlaşılıyordu. 1950 seçimlerinden önce yapılan iki yasal düzenleme ile *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası*, kamulaştırma olasılığı bırakmayacak şekilde değiştirildi.¹⁹⁷

Büyük çiftçiler topraklarını garanti altına alırken, küçük çiftçinin finansal gereksinimlerine özen gösterilmeye devam edilmişti. 1945 yılında 496 olan *Tarım Kredi Kooperatifleri*'nin sayısı, 1950 yılında 900 olarak görülmekte olup, bu kooperatiflerdeki ortak sayısı ise, aynı yıllar içerisinde iki katına çıkmıştı.¹⁹⁸

1930-1950 yılları arasında Türk tarım sektörünü etkileyen bütün bu gelişmeler ve düzenlemeler değerlendirildiğinde, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve II. Dünya Savaşı'nın Türk tarımı üzerine getirdiği yüklerin, bir tarım bölgesi olan Bursa İli'ne de yansıdığı anlaşılacaktır. Özellikle, II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik sorunlara karşı alınan önlemlerden biri olan *Toprak Mahsulleri Vergisi*'nin, ayrıca, *Milli Korunma Yasası* çerçevesinde zorunlu üretim ve el koyma kararlarının, tüm ülkede olduğu gibi, geçimlik üretim yapan Bursa çiftçisini de olumsuz olarak etkilediği muhakkaktır. Buna karşın, yörenin aldığı göç dolayısıyla en önemli sorunu olan yerleşim düzenlemesi, 14 Haziran 1934 tarihinde çıkarılan *İskân Yasası* ile çözüldüğünden, bu yolla yapılan uygun paylaşım sonucunda, 11 Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe giren *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası*, zaten feodal üretim ilişkileri olmayan Bursa bölgesini etkilememiştir. Devletin küçük çiftçiye uyguladığı her türlü finansal yapılanma ve kredi olanaklarından yararlanan Bursa'da, öteden beri var olmakla birlikte mübadil nüfusun daha da önem kazandırdığı tütüncülük, yörenin tarımsal geçim kaynaklarından biri olan zeytincilik, bölge toprağının doğal getirisi meyvecilik, yasal düzenlemeler ve teknik atılımlarla önemli gelişmeler kaydetmiştir.

---

¹⁹⁷ Tezel, **a.g.e.**, s.382-387, Çavdar, **a.g.e.**, s.391-395.

¹⁹⁸ Mülâyim, **a.g.e.**, s.205.

1. Tütüncülük

Bursa bölgesinde yıllardan beri yöreye özgü *Kabakulak* adı verilen ve kalitesi düşük olan tütün türünün tarımı yapılıyordu. 1924 yılından itibaren, tütün üreticiliğinin yoğun ve kaliteli olduğu topraklardan, mübadiller tarafından getirilen *İskeçe, Sarı Şaban, Kuşkavak, Drama, Zihma, Langaza* gibi türlerin, yerli tütün *Kabakulak* ile birlikte ve düzensiz ekimi dolayısıyla Bursa tütünü değer kaybı yaşamaya başlamıştı. Bursa’da tütün tarımının dönüm noktası 1933 yılı olmuştur. Tekel yönetimi uzmanlarından Mustafa Kemal Taylan ve Cemal Mardin’in Samsun’dan getirdiği *Canik* türü, konu ile ilgilenen bölge çiftçisi Şerif Ağa’nın arazisinde denenmiş, olumlu sonuçlar alınmıştır. Tekel’in Bölge Başuzmanı Ali Saim Esen tarafından, Türk Tütün Limited Şirketi Müdürü Ekmel Azmi Selcen’in desteğiyle üç yıllık bir sürede, bölge tohumlarında iyileştirme çalışmaları yapılmış ve *Bursa Tütünü* adı verilen, yeni bir tür geliştirilmiştir. Yıllık ortalama 5-6 milyon kilo üretimi olan *Bursa Tütünü*, nikotininin az olması özelliğiyle birlikte, harmanda renk ve saçak oluşumu için kullanılmıştır.¹⁹⁹

22 Şubat 1934 tarihinden itibaren *TBMM*’de çalışmalara başlanan, geniş bir hazırlık ve tartışma döneminden geçirilip 10 Haziran 1938 tarihinde kabul edilen 3437 sayılı *Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu*²⁰⁰ gereği Bursa ilinde, Orhaneli kazası dışında, tüm bölgede tütün tarımına izin verilmiştir.²⁰¹ Bu yasanın uygulama şeklini belirlemek üzere, *Tütün ve Tütün İnhisarı Nizamnamesi* hazırlanmış ve 4 Ocak 1940 tarihinde yürürlüğe girmiştir.²⁰²

---

¹⁹⁹ Ekmel Azmi Selcen, “Tütüncü Göziyle Bursa Tütünleri”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.61.

²⁰⁰ Bu yasa ile fide üretiminden satışına kadar, tüm tütün tarımı İnhisarlar İdaresi denetimine alınmıştır: **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.19, Ankara:Başvekâlet Matbaası, 1938, s.1202-1234.

²⁰¹ Türkiye’de tütün ekimine izin verilen yerler, bu yasa ile belirlenmiş olup, İkinci Kısmında “*Tütün Ekiminin Yasak Olduğu Yerler*” ve konu ile ilgili yaptırımlar bulunmaktadır. Bu bölümde bulunan 10. madde içeriği ek cetvellere göre, Türkiye’de 27 ilin tamamında, geri kalan illerin ise büyük bölümlerinde tütün ekimi yasaklanmıştır. **a.g.e.**, s.1227.

²⁰² **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.21, s.61-107.

2. Zeytincilik

Bursa ilinin Gemlik, Orhangazi ve Mudanya ilçeleri, tüm Dünya’da sofralık zeytin üretiminde önemli bir bölge olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet’le birlikte yerel sivil toplum örgütleri ve dolayısıyla Devlet kadrolarının ilgi gösterdiği zeytin üretiminin değerlendirilmesi için TBMM’nin dikkati, ilk defa, 22 Temmuz 1931 tarihinde, Bursa Milletvekili Rüştü (Eğel) Bey tarafından çekilmiştir. SSCB ile yapılacak ekonomik işbirliği antlaşması görüşmelerinde söz alan Rüştü (Eğel) Bey: “Efendim, bizim mıntıkamızdan Rusya’ya ihracedilen ..... ve zeytin vardır. Bilhassa salamura zeytin ihracatı mühim bir yekûn teşkil ediyor. Yüzbinlerce nüfus bu iş ile geçiniyor. Evvelce 60-70 kuruşa satılırken şimdi 20 kuruşa dahi satılamamaktadır. Halk zeytini satamamaktan dolayı ağaçları tumar etmek için masraf yapmamakta ve zeytinciliğimiz gündün güne düşmektedir”²⁰³ ifadesiyle, bu konuyu Meclis’e getirmiştir. 30 Nisan 1933 tarihinde Tarım Bakanlığı’nın uygulamaya koyduğu bir tüzük doğrultusunda ilk önlemler alınmaya başlanmış, ürünün ağaçtan satışına kadar denetimiyle, ilk gelişmeler görülmüştür.²⁰⁴

Tarım Bakanlığı’nın 1937 yılında örgütlenme altına aldığı Bursa bölgesi zeytinciliği, öncelikle Balıkesir yöresindeki teknik uzmanın denetimine bırakılmış, 1938 yılında da Bursa’ya bir teknisyen atanmıştır. Bölgedeki tarım alanlarının genişlemesi ve Tarım Bakanlığı’nın konuya verdiği önem nedeniyle, 1939 yılında, merkezi Bursa olmak üzere, 1 uzman mühendis, 7 teknisyen ve 24 görevliyi içeren bir teknik ekip oluşturulmuştur. *Bursa-Kocaeli Yöresi Zeytincilik Uzmanlığı* adı verilen bu örgütün başlıca görevi, adı geçen bölgedeki zeytin tarımını denetlemek ve teknik destek vermektir. Bu bağlamda, bakım ve üretimin denetimi ile birlikte teknik bilgilerini halka yaymak amacıyla, *Zeytin Bakım Kursları* açmışlardır. 1939-1943 yılları arasında 89 köyde açılan kurslardan, 1.126 kişi ustalık, 4.167 kişi çıraklık belgesi ile mezun edilmiş

²⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, D:IV, C:5, İ:17, s.107-108.

²⁰⁴ Bursa 1934 Yılı, Der. Sedat, Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı,1934, s.10.

olup, budama gibi özel bakım gerektiren işleri, teknisyen denetiminde, belgeli kişilere yaptırma zorunluluğu getirilmiştir.²⁰⁵

Devletin, bu dönemde, zeytincilik konusunda yaptığı en önemli yasal düzenleme, 26 Ocak 1939 tarih ve 3573 sayılı *Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerin Aşılattırılması Hakkında Kanun*²⁰⁶ ve bu yasanın yürütülmesi amacıyla çıkartılan 28 Şubat 1940 tarih ve 2/12917 sayılı *Zeytinciliğin Islahına ve Yabanilerin Aşılattırılmasına Dair Nizamname*²⁰⁷ olmuştur.

Aşağıda, *Tablo 16*'da sunulan sayısal verilerde, görüleceği gibi, 1937 yılında teknik bakımın başlaması ve olumlu doğal koşullar sonucu görülen üretim artışı, bir sonraki yıl normal düzeyine düşmüştür. 1939 ve 1940 yıllarında yapılan yasal düzenlemelerle üretim tekniklerinin yaygınlaşması ve yeni üretim alanlarının açılması sonucunda, üretimde artış görülmektedir. Diğer yıllara oranla 1942 yılında sofralık zeytin üretiminin yağlık zeytin üretimine göre daha çok artmış olması ise, ürün kalitesindeki artışın göstergesidir. Kış hasadı olması nedeniyle gerek doğal koşullardan, gerekse üretici görüş açısının değişikliklerinden oldukça etkilenen zeytin üretimi sonuçlarında, 1943 ve 1944 yıllarında görülen ve bir süre devam eden üretim düşüklüğü 1948 yılında verim artışına dönse de, 1949 verilerinin, 40'lı yılların başlarında görülen, ilk çalışmaların sonuçlarına ulaşamadığı saptanmaktadır.

---

²⁰⁵ Ferruh Barlas, "Bursanın Servet kaynaklarından:Bursada Zeytincilik", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.12.5.

²⁰⁶ İlk 7 maddesi ile zeytinin tüm yetiştirme ve hasat evrelerini devlet denetimine alan yasanın 8. maddesindeki "*Devlet malı zeytinliklerden aşılantmak üzere bir şahsa veya şirkete veya köylüler manevi şahsiyetlerine verilecek yabani zeytinlik sahası 20 hektardan yukarı olamaz. .... Bu tevziatta evvela toprak sahibi olmıyanlar, sonra en yakın köylüler ile küçük çiftçiler tercih olunur. İcabında bu yirmi hektar mikdar İcra Vekilleri Heyeti kararıyla tezyid edilebilir*" ifadesi, çiftçiyi topraklandırma açısından, dönemin ilginç örneklerinden biri olarak görülmektedir. 9-13. maddelerdeki finansal destek ve özendirmelerden sonra, 14. maddede yapılanı bakım ve koruma koşulları getirilmiş, ve 15. madde ile beşyüz ağaçtan az olmamak koşuluyla, en iyi bakım yapan çiftçiye para ödülü vadedilmiştir. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.20, Ankara:Devlet Matbaası, 1939, s.237-240.

²⁰⁷ **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.21, s.539-546.

Tablo 16: 1936-1949 Bursa İli Zeytin ve Zeytinyağı Üretimi

Yıllar	Ağaç (000)	Zeytin (ton)	Sofralık (ton)	Yağlık (ton)	Zeytinyağı (ton)
1936	2.984	342	132	210	43
1937	2.972	34.744	19.691	15.053	3.310
1938	3.152	5.512	3.216	2.296	409
1939	3.133	36.883	8.282	28.601	6.306
1940	3.188	32.647	10.894	21.753	4.926
1941	3.211	36.075	15.556	20.519	4.305
1942	3.202	31.375	19.543	12.192	2.888
1943	3.214	1.932	701	1.231	245
1944	3.201	8.636	2.649	5.987	1.329
1945	3.198	10.418	7.852	2.566	546
1946	3.124	26.132	17.247	8.885	2.017
1947	3.124	20.863	5.447	15.416	3.868
1948	3.279	42.189	18.789	23.400	5.013
1949	3.278	18.280	12.901	5.379	1.112

Kaynaklar: T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zeytincilik İstatistiği 1936-1944**, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1945, s.2-10, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Zeytincilik İstatistiği 1944-1949**, Ankara:Ankara Basım ve Cilt Evi, 1950, s.12-16.

1944 yılında, *İktisadi Yürüyüş Dergisi* tarafından yapılan araştırmaya göre, Bursa ilinde 32.244 hektar alan üzerine yapılan zeytin tarımında, Merkez ilçede 101.000, Mudanya’da 1.250.000, Gemlik’te 1.028.500, Orhangazi’de 650.463, İznik’te 190.100 ve diğer ilçelerde 4.307 olmak üzere, toplam 3.224.370 tane zeytin ağacı bulunmaktadır. Ayrıca, teknisyenler denetiminde zeytin fidanlığı üretimine de önem verilmeye başlanmış, yeni zeytinlikler kurmak amacıyla 290 hektar alan üretime açılmıştır.²⁰⁸

3. Meyvecilik

I. Dünya Savaşı öncesi yıllarda büyük bir ekonomik öneme sahip olan Bursa şeftalisinin Rusya’ya yapılan dışsatımında yeri olduğu bilinmektedir. Kısa ömürlü ve

²⁰⁸ Barlas, a.g.m., s.12.5.

dayanaksız bir ağaç olan şeftali, ürün değerinin yüksek olması nedeniyle, Ziraat Meslek Okulu'nun denemeleri ile yetiştirilme yoluna gidilmiştir. Çalışmalar sonucunda ortama en uygun olarak bulunan Hale türü, okul fidanlığında yetiştirilerek, halka bol ve ucuz fiyatla dağıtılmıştır. 1940'lı yıllarda, yıllık üretimi 3-5 milyon kilogram düzeyinde olan şeftali tarımında, okul ve halkın işbirliğiyle daha da iyileştirme çalışmaları yapılmış, konservecilik konusunda girişimlerde bulunulmuştur.²⁰⁹ Çalışmanın bir sonraki kısmında görüleceği gibi, Bursa'nın şeftaliden başka elma, ayva ve diğer meyve ile yaş sebze üretim kapasitesi de değerlendirilmiş, konservecilik bölgenin bir iş kolu haline gelmiştir.

Volkanik bölgelerin ağacı olan kestane, Uludağ eteklerindeki, İnkara, Çungara ve Kızık köylerinde doğal olarak yetişmekteydi. Kalitesi oldukça yüksek olan Bursa bölgesi ürünü, meyve olarak tüketilmekte ve şekerlik endüstrisinde kullanılmakta olup, Avrupa ülkelerinin bir çoğuna, Japonya'ya ve özellikle Mısır'a satılmaktaydı. 1930 yılında Ali Şakir Tatveren tarafından kurulan *Kafkas Kestane Şekeri* fabrikasının üretime başlamasıyla, Bursa ilçelerinde de ağaç dikimi özendirilmiş, 1937 yılında Bursa ilinde 77.250 olarak görülen ağaç sayısı, 1939 yılında 82.909'a yükselmiştir. Ancak, Bursa Ziraat Okulu Müdürü Rifat Ekin'in, 1 Nisan 1944 tarihli makalesinin içeriğindeki yakınmalarından, kent in arka yamaçlarında bulunan kestane ağaçlarının yok edildiği anlaşılmaktadır.²¹⁰

4. Hayvancılık

Bursa bölgesinin geçmiş dönemlerden devraldığı hayvancılık, diğer illerle kıyaslandığında, bu yörede sayısal olarak üstünlük sağlamasa da, nitelik olarak Anadolu'nun en verimli üretimidir.

---

²⁰⁹ Rifat Ekin, "Bursada: Meyvacılık", *İktisadi Yürüyüş*, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.58.

²¹⁰ Ekin, *a.g.m.*, s.84.1, Kâzım Alpaslan, "Bursa'nın karakteristik meyvelerinden ve mühim zirai gelirlerinden Kestane", *Uludağ*, S:62 (2.Teşrin-1.Kanun 1943), s.15-16.

Aşağıdaki yedi yıllık veriler ışığında Bursa Ziraat Okulu öğretmenlerinden Fikri Karaesmen'in değerlendirmelerine göre;

- Hayvan başına düşen otlak alanındaki daralma, et koyunlarının verim değerlerindeki düşme, hayvanların kış mevsimindeki barınma sorunları, kuzulara yetişkin hayvanlarla aynı vergi uygulanması, veteriner örgütlerinin yaygın olmaması dolayısıyla, koyun sayısında azalma,
- Karacabey Harası'nın olumlu etkisi ile Bursa'da yetiştirilen hayvanların ünü ve buna yansıyan ekonomik değeri nedeniyle, at sayısında artma,
- Bakımsızlık ve türlerinde bozulma nedenleriyle, sığır sayısında azalma,
- Bölge süt endüstrisindeki gelişmeler ve aynı zamanda iş hayvanı olarak kullanılmalarından dolayı, manda sayısında artma,
- Koyundan daha verimsiz olmasına rağmen, aynı vergi uygulaması altında bulunan keçi sayısında azalma dikkati çekmektedir.²¹¹

Tablo 17: 1929-1935 Yılları Arasında Bursa İli Hayvan Sayısı

Yıllar	Koyun	At	Sığır	Manda	Keçi
1929	241.566	13.205	137.452	25.945	232.678
1930	222.907	12.235	122.039	26.182	243.089
1931	232.678	13.291	103.440	20.332	241.022
1932	214.861	13.850	125.242	28.491	189.731
1933	215.512	15.167	129.452	30.510	--/--
1934	203.871	15.492	117.440	27.837	158.554
1935	208.040	16.870	120.888	29.405	159.184

Kaynak: Fikri Karaesmen, "Bursa ilinde Hayvancılık", **Uludağ**, S:5 (2. Kanun 1935), s.29-32.

1941 yılında, *TBMM*'nde *Çiftçi Malları Koruma Kanunu* ile ilgili yapılan görüşmeler sırasında Bursa Milletvekillerinden Fazlı Güleç de meraların darlığından yakınmış, sürülerin diğer mallara zarar verdiğini ifade etmişti. Bu sözleri üzerine, hayvancılığın gelişmesinin karşısında olduğu sanılıp, tepki çekse de, Fazlı Güleç

²¹¹ Fikri Karaesmen, **a.g.m.**, s.29-32.

konuya şu sözlerle açıklık getirmiştir: “*Mala sahip olan gerek icarla gerek tasarrufla bir mera edinerek, istediği kadar hayvan beslesin, hatta teşvik edebiliriz. Amma, bir karış merası yok. Ne tasarruf etmiş, ne de icarla mera tutmuş, kendine vaki ihtarlara rağmen hazırlamamıştır. Sürü besleyerek mütemadî zarar ve ziyan amili olanların ellerinden bu muzır aleti almakta da her halde fayda vardır zannederim. (Doğru sesleri)*”²¹²

1944 yılına gelindiğinde, Bursa Veteriner Müdürü İsmail Hakkı Ünveren, *İktisadi Yürüyüş Dergisi*'nin 100-104. sayısında yayımlanan yazısında: “*Bir ziraat memleketi olan yurdumuzun, millî servetlerinin en mühimlerinden birisi de hayvanlarıdır. Osmanlı idaresinin asırlardan beri ihmal ve hatta tahribi yüzünden azalan, küçülen, bir çok evsafını kaybeden hayvanlarımızı islah etmek, çoğaltmak, millî sanayiın talep ettiği hayvanı, iptidaî maddeleri memleketin içinden tedarik etmek Cumhuriyet hükümetinin başlıca vazifeleri arasında önemle yer almış ve almakta bulunmuştur*”²¹³ diyerek, kendisinin ve ekibinin hayvancılığı çoğaltıp, koruma ve iyileştirme çalışmalarında bulunduğunu, böylece hammaddesi hayvancılık olan, Merinos Fabrikası, Süttozu Fabrikası ve deri üretiminin de geliştiğini belirtmiştir. Bursa Veteriner Müdürlüğü tarafından, *Montofon* sığır ırkının iyileştirilmesi ile ilgili çalışmalar sonucunda, halka bedava veya çok ucuz damızlık dağıtımına girişilmiştir. 1944 yılında bir bölge laboratuvarı açılmış, daha önceleri bölgede saptanan hastalıklar incelenerek, salgınlarla mücadeleye gidilmiştir. Bunlardan başka, *Devlet Üretme Çiftlikleri* örnek alınarak, özel kişilerin çiftliklerinde damızlık çalışmaları yapılmıştır.²¹⁴

1944 yılında Bursa ilinde 58.195 iş hayvanı, 176.970 baş sığır, 354.213 koyun, 188.862 keçi bulunmaktadır. Bölgenin, Gemlik ve Mudanya limanları yoluyla pazara yakınlığı, et ve süt gibi hayvansal ürünlerin değerini artırmış ve bölge ekonomisinde geniş bir yer bulmuştur.²¹⁵

---

²¹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VI, C:19, İ:65, s.73.

²¹³ İsmail Hakkı Ünveren, “Millî Servet Kaynaklarımızdan: Bursada Hayvancılık”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.54.

²¹⁴ **A.g.m.**, s.54.

²¹⁵ **A.g.m.**, s.55.

5. Karacabey Harası

Bursa'ya 78 km., Karacabey İlçesi'ne 12 km. uzaklıktaki 100 bin dekar* alana yayılmış olan Karacabey Harası'nın kuruluşunun ilk ve en önemli gerekçesi atların genetik olarak iyileştirilmesiydi. Bununla birlikte, tarım ve diğer hayvancılık konularında da örnek çalışmalarıyla halk eğitimi görevini üstlenmiş olan harada, yönetici ve teknik ekibin çalıştığı bir merkez dışında yedi ayrı çiftlik oluşturulmuştur. Cumhuriyet öncesi kurulmuş olan merkez yapı modernleştirilmiş, ayrıca zamanın koşullarına göre daha üstün olan bir konukevi eklenmiştir. Çalışanların çocuklarının eğitimi için 5 sınıflı bir ilkokul yapılmış, postane ve revir açılmıştır. Kuruluşun en dikkat çekici yerlerinden biri Binicilik Okulu'dur. Çevre köylerden 7-8 yaşlarındaki çocukların öğrenci olarak kabul edildiği bu okulda 75 kişilik kadro ile altı yıllık eğitimle jockey yetiştirilmiştir. Bu süre içerisinde öğrenciler haranın ilkokuluna devam ederek, normal eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Tarım Bakanlığı'na bağlı en büyük kuruluşlardan biri olan Karacabey Harası, Bakanlıktan gelen yardımla birlikte kendi üretimlerini de değerlendirmiş, kamu hizmeti amacıyla çevreye ve diğer illere ucuz damızlık satışlarında bulunmuştur.²¹⁶

1928 yılından başlayarak, Türkiye'de İngiliz atlarının tek yetiştirme yeri olan harada, 1930-1945 yılları arasında, damızlık olarak alınan ilk 25 kısıraktan üretilen 112 tane tay satışa sunulmuştur. Ülke koşullarına uygun iş hayvanı yaratma projesi uygulamaya konulmuş, *Macar Nonius* türü getirilerek 17 yıllık bir çalışma sonunda, *Arap* türü ile birleştirilip, *Karacabey Yarımkanı* veya *Karacabey Noniusu* denilen özel bir tür üretilmiştir.²¹⁷

Başkente yakın olması ve et, süt, yağ gibi gereksinimlerinin kolayca sağlanması nedenleriyle, Osmanlı döneminde harada sığır üretimine de başlanmış, ancak

---

* dekar=1.000m².

²¹⁶ "Bursanın ve memleketin büyük varlıklarından: Karacabey Harası", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.24-26, s.78, Selahattin Batu, "Bursada Hayvancılık", **Bursa**, Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.69-70.

²¹⁷ Aslan Tufan, "Karacabey Harası", **İktisadi Yürüyüş**, S:146 (Ocak 1946), s.10-14.

programsız yapılan genetik çalışmaları sonucu başarısız olunmuştur. Cumhuriyet'in ilk yılından başlayarak, Macaristan'dan *Simental* ve Avusturya'dan *Montofon* türleri satın alınmış, *Plevne* adı verilen yerli türle birleştirilerek, *Karacabey* ırkı adı verilen türün üretimine geçilmiştir. Bulgaristan, Kepsut, Trakya ve Biga'dan satın alınan ve Çifteler Harası'dan getirilen *Plevne* türü üzerinde de iyileştirme çalışmaları yapılmıştır. Tarımda iş hayvanı olarak kullanılan ve süt ürünleri çok değerli olan manda üretimine de gidilmiş, 1925 yılında Transilvanya'dan getirilen 25 baş damızlık, gerek sayı olarak gerekse tür olarak geliştirilmiştir. Sığır ürünlerini ekonomik olarak değerlendirme amacıyla, hara içerisinde, günde 2000 litre süt işleyebilecek kapasitede, pastörize sistemi, otomatik şişeleme birimi, elektrikli yayıkları, peynir üretim alanı ve soğuk hava deposu olan, zamanın koşullarına göre çok modern bir süthane oluşturulmuştur.²¹⁸

Harada, tarım konusunda çalışmalar da görülmektedir. 1942 yılı verilerine göre; 200 dönüm bağ, 181 dekar meyve bahçesi, 100 dekar sebze bahçesi, 22.000 dekar tahıl tarlası ve 10.000 dekar hayvansal otlak alanı bulunan harada, aynı yılda 1.455.670 kg. tahıl ve 4.747.314 kg. hayvan yiyeceği üretimi yapılmıştır.²¹⁹

6. Merinos Davası

İlk defa 1843 yılında, o zamanki adı Mihallıç Çiftliği olan Karacabey Harası'na İspanya'dan getirilen *Merinos* türü koyunların yetiştirilmesi, 1928 yılında plana bağlanmıştır. Bu plan gereğince, Macaristan'dan 914 tane koç ve 1.759 baş *tarak-yapağı* türü koyun satın alınmış, 10 Haziran 1930 tarih ve 1703 sayılı *Merinos Koyunlarının Tevzii Hakkında Kanun*²²⁰ uyarınca halka dağıtılmıştır. Ancak, süt ve et verimi düşük olan bu tür, halk arasında benimsenmemiştir. 5 Temmuz 1934 tarih ve

---

²¹⁸ **A.g.m.**, s.89-90, "Bursanın ve memleketin büyük varlıklarından: Karacabey Harası", **İktisadi Yürüyüş**, s.25.

²¹⁹ **A.g.m.**, s.67.

²²⁰ 10 Haziran 1930 tarihli *Merinos Koyunlarının Tevzii Hakkında Kanun* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.11, Ankara:Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1930, s.1838.

2582 sayılı *Merinos Koyunları Yetiştirilmesi Hakkında Kanun*²²¹ ile yasal atılım yapılmış, Almanya'dan 360 koç ve 500 koyun satın alınarak, Karacabey Harası'nda tür geliştirme çalışmaları için yatırımlar başlatılmıştır.²²²

Bölge halkının koyun yetiştirmede uzman olması, yerli kıvrıkcık türünün kolaylıkla *Merinos*'a değiştirilmesi ve iklim koşullarının uygunluğu nedenleriyle *Merinos* yetiştirme alanı olarak seçilen Bursa'da 1935 yılında *Merinos Yetiştirme Müfettişliği* kurulmuştur. Ülke için çok önemli olan ve *Merinos Davası* adı verilen projenin başarılı olması için kurulan bu örgüt, teknik alt yapısı oluşturularak²²³, daha verimli olabilmesi amacıyla, çevre illeri kapsayan ve uzmanlardan oluşan altı bölgeye ayrılmıştır. Sanayileşme planı çerçevesinde 28 Ekim 1935 tarihinde temeli atılan *kamgarn* iplik fabrikasının üretime geçtiği 1938 yılından başlayarak yapılan özendirmelemlerle, *Türk Merinosu* üretiminde ince yapağı hedefine kolaylıkla ulaşılmıştır. 11 Mart 1944 tarihinde, Bursa Merinos Fabrikası tarafından, *Bursa Merinos Müfettişliği*'ne gönderilen rapora göre; devlet üretim kuruluşları ile halk tarafından üretilenler arasında hiç bir fark yoktur ve tahminlerin üzerinde bir kalite elde edilmiştir. Yabancı ürünlerle kıyaslamasında ise, Dünya pazarında önemli yer tutan Güney Amerika kalitesinin yakalandığı görülmüştür.²²⁴ 1947 yılının verilerine göre ise, Bursa

---

²²¹ Yasanın 5. maddesinde, ürün geliştirme için kurulacak çiftliklerin 29 Mayıs 1926 tarih ve 867 sayılı *Ziraat Vekaletine Merbut Bazı Müesseselerin Sureti İdaresi Hakkında Kanun*'un 3. maddesine göre düzenleceği ifade edilmektedir ki, bu madde Karacabey Çiftlik ve Harası'nın İcra Vekilleri Heyeti'nce onaylanacak bir talimatname ile çalışmasını içermektedir. Yasanın 6. maddesinde ise, çiftliklerde yetiştirilen damızlıkların yetiştiricilere satışında uygulanacak özendirici kredi koşullarından söz edilmektedir. 5 Temmuz 1934 tarihli *Merinos Koyunları Yetiştirilmesi Hakkında Kanun* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.15, s.1433.

²²² **Bursa 1934 Yılı**, s.83-85, Tefik Bulak, "Merinos Davamız ve bu yetiştirmenin istikbali", **İktisadi Yürüyüş**, S:146 (Ocak 1946), s.53.

²²³ Almanya'ya teknik eğitime gönderilecek veteriner personelin harcama izni konulu 18 Şubat 1937 tarih ve 6060 sayılı yazı için bkz. **BCA, Bakanlar Kurulu Kararları (1928 ve Sonrası) Kataloğu (030..18.1.2)**, Klasör:72, Dosya:14, Belge:6.

²²⁴ Bulak, **a.g.m.**, s.53-55, Durmuş Erginsoy, "Mühim bir mesele: Merinos Davamız", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.6-7, Tefik Bulak, "Ziraat Vekaletinin Üzerinde Durduğu Bir Konu: Merinos Yetiştirilmesi", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.8-9, Ömer Özek, "Karacabey Harasında Mühim Şubelerden biri: Merinos Koyunları", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.30.

İli sınırları içerisindeki 132 köyde, 1.524 çiftçi tarafından 92.308 adet Merinos koyunu yetiştirilmiştir.²²⁵

Bursa'da toplanan *Merinos Kongresi*'nde, 22 Ocak 1945 tarihinde Bursa Valisi Fazlı Güleç tarafından verilen aşağıdaki demeçte, *Merinos Davası*'nın kazanıldığı açıkça anlaşılmaktadır: “Bugün muvaffak olmuş olan merinos yetiştirme işinin de memleketimizde mukavemetlerle karşılaştığı zamanlar oldu. Bugün artık bu mukavemetleri yenmiş bulunuyorsunuz. Merinosçuluğa karşı ilk zamanlarda görülen bu mukavemet bir nankörlüktür. Bunu yapanlar sonunda haip ve hasir kalmışlardır. Şimdi yetiştiriciler bu hizmetinizin kıymetini takdir etmişlerdir. Bu uğurda büyük emekler sarfettiniz. Merinos işinde bu memlekete büyük servet gelecektir.”²²⁶

7. 1946 Yılında Bursa'dan 3 Köy Örneği

Bursa'nın tarımla uğraşan kırsal nüfusu, tarihi geçmişlerinde ayrı özelliklere sahip olmalarına rağmen, planlı çalışmalar sonucunda üretim alışkanlıklarını geliştirip, değiştirerek benzer bir kalkınma biçimini benimsemiştir. Aşağıda, örnek olarak alınan Bursa'nın Merkez İlçesi'ne bağlı 3 köyden birincisi Bursa'nın en eski köylerinden olan İsabey Köyü, ikincisi Balkan Savaşı sonucunda kaybedilen topraklardan gelen feodal benzeri yapıya sahip bir aile tarafından satın alınan Hamitler Köyü'dür. Aile, geldiği topraklardaki üretim geleneklerini buraya taşımış, ilerleyen yıllarda ailenin genişlemesi ve Bursa'ya yakınlık nedeniyle verimli köy arazisine Bursalıların ilgisi dolayısıyla arazi paylaşım yapısını değiştirmiştir. Üçüncü örnek, mübadil köyü İrfaniye'dir. Burada mübadil nüfusun üretim gelenekleri ve daha sonraki yıllarda Devlet ile yerel sivil toplum örgütlerinin yeni üretimleri özendirme çalışmaları sonucunda, bu geleneklerdeki çözümler açıkça görülmektedir.

---

²²⁵ Batu, **a.g.m.**, s.68.

²²⁶ Bulak, “Merinos Davamız ve bu yetiştiriminin istikbali”, **İktisadi Yürüyüş**, S:146 (Ocak 1946), s.92.

İsabey (Esebey) Köyü: Bursa'nın Eskişehir yönünde, İnegöl yolu üzerinde bulunan İsabey köyünün kuruluşu, I.Mehmed'in taht savaşları sırasında ölen önemli komutanlarından Bayezit Paşa'nın oğlu İsa Bey'e dayanmaktadır. 1945 nüfus sayımına göre 150 hane olan köyün nüfusu 610'dur. Köy alanı toplam 1.800 dekar'dır, fakat bu alanın yalnız 1.500 dekarı tarıma elverişlidir.

Köyün tarımsal üretimleri arasında, yaş sebze ve meyve gelmektedir. Şeftali üretiminde Bursa'nın tanınmış köyleri arasındadır. 1930 yılında şeftali üretimi 500.000 kg.'a kadar yükselmiş, fakat daha sonraki yıllarda fiyatların düşmesi ve 1942 yılında yaşanan sel baskını sonucu üretimde yarı yarıya kayıp gözlenmiştir. Yörenin en iyi ayvasını yetiştiren köyde, yıllık üretim 1.000.000 kg. dolaylarında olup, 1945 yılında yöreye gelen Suriyeliler tarafından satın alınıp, ülkelerine gönderilmiştir. Tahıl fiyatlarının yükselmesi dolayısıyla, 1942 yılında buğday üretimi denenmiş ve vazgeçilmiştir.

Verimli toprakları nedeniyle, Bursa'nın ekonomik hayatında önemli bir yeri olan İsabey köyü halkının tümü tarımla uğraştığından, dışarıdan alınmış işçi çalıştırma gibi bir gelenekleri bulunmamakta, aile işletmelerinde köye özel bir paralı imece sistemi uygulanmaktadır. Bu sisteme göre, komşu işini görmeye giden kişinin alacağı ücret sabah saatleri için ayrı, öğleden sonra ayrı gündelik olarak belirlenmektedir. Örneğin, 1946 yılı fiyatlarıyla köyün gündeliğinin, öğleye kadar 250 kuruş, öğleden sonra 100 kuruş olmasına karar verilmiştir.²²⁷

Hamitler Köyü: Bursa'ya 12 km. asfalt yol ile bağlı olan köy, 94 haneden oluşmakta olup, nüfusu 1945 verilerine göre 544'dür. II. Mahmud'un vezirlerinden Baba Paşa'ya ait olan köy alanı, vefatı üzerine Petraki adında Rum'a satılmış, 1884 yılında Filibe göçmeni Halim ağa tarafından satın alınarak, kendisi ile birlikte Bulgaristan'dan gelen 60 hane yerleştirilmiştir.

Mudanya yönünde olan köyün alanı 7.000 dönümdür. 5.000 dönümü kullanılabilir olan alanın 50 dönümü dutluklardan oluşmaktadır. Üç yüz dönüm olan

---

²²⁷ Hüsnü Ortaç, "İsabey "Esebey" Köyü", **Uludağ**, S:77 (Mayıs-Haziran 1946), s.8-19.

merasında, 800 koyun, 80 keçi, 100 sığır ve 15 manda beslenmektedir. Bursa bölgesi halkı arasında *merinos* koyunu üretimine, ilk olarak, 1932 yılında Hamitler köyü çiftçilerinden Ali Türkay tarafından başlanmıştır. Köyün yıllık *merinos* yünü üretimi 2.000 kg.'dır. Merinosçuluğu özendirme için yapılan bölge yarışmalarında her yıl dereceye giren köye, 1941 yılının Eylül ayında dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü gelerek, ürünü övücü konuşma yapmıştır. Köyün hayvancılıktan elde ettiği diğer bir ürün, süttür. Yıllık üretimi 10.000 kg. olup, bunun 7.000 kg. işlenmek üzere Bursa'daki süthanelere gönderilmiştir.

Tarımsal üretim olarak, tütüncülük ön planda olup, 1945 yılında Tekel'in köyden yaptığı satınalım 24 ton olarak saptanmıştır. İpekböceği konusunda iyileştirmelerden yararlanan köy halkı üretimi artırma çalışmaları yapmış, 1946 yılında 1.480 kg. koza elde etmiştir.

Köy alanı içinde bulunan 200 dönüm bağ, demir tüccarı İhsan Demirören, Bursa İpekçilik Enstitüsü Müdürü Dr. Tahir Yetmen, Konserve Fabrikası sahibi İhsan Celal Antel, eski Bursa Belediye Başkanı Edip Rüştü Akyürek ve buna benzer Bursa seçkinleri tarafından satın alınarak, Bursa'nın tatil banliyösü haline getirilmiştir.²²⁸

İrfaniye Köyü: Bursa-Karacabey yolu üzerinde, Bursa'ya 25 km. uzaklıkta olan köyün eski adı Dansarı olup, Rum köyüdür. 1925 yılında mübadil olarak gelen Selanik'ten 90, Drama'dan 35, Rupçoz'dan 11, Dedeğaç'tan 4 hane, tümü Rumlardan boşalmış olan bu köye yerleştirilmiş, ayrıca Yunanlılar tarafından yakılmış olan Sülüklü köyünün 17 hanesi de buraya taşınmıştır. 1937 yılında tekrar Bulgaristan'dan 27 hane göç almış olan köy, 1945 nüfus sayımına göre 200 haneden oluşmaktadır ve nüfusu 870'dir.

9.000 dönümü tarıma elverişli 11.000 dönüm alanı olan köyde, önemli üretim maddelerinden biri, tüm mübadil köylerinde olduğu gibi tütüncülüktür. Günden güne geliştirdikleri tütün tarımında yılda elde ettikleri ürün 50 tona kadar ulaşmıştır. Mübadiller köyün hayvancılık geleneğinden de faydalanmış, fakat bilmedikleri bağcılık

---

²²⁸ "Hamitler Köyü", **Uludağ**, S:76 (Mart-Nisan 1946), s.18-24.

ve ipekböcekçiliğine karşı ilgisiz kalmışlardır. Bağların ve dutlukların bir kısmı bozulup tarlaya çevrilmiş olmakla birlikte, 1935 yılından itibaren ipekböceği üretimi konusunda yapılan özendirme ve gelir artışları İrfaniye çiftçilerini de etkilemiş, köyün yıllık üretimi 2.500 kg.'a kadar yükselmiştir.²²⁹

C. İPEKBÖCEKÇİLİĞİ

Bursa ekonomisinin temel taşı oluşturan ipekböceği üretiminde yapılan yasal atılımlar çerçevesinde özendirmelere devam edilmiş, ancak, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, tüm ipekböceği yetiştiricisi ülkeler gibi Türkiye üretimi üzerinde de büyük olumsuzluklar yaratmış ve neredeyse üretimi durduracak duruma getirmiştir. En büyük ipekböceği üreticisi olan Japonya da, devlet tarafından yapılan önemli çapta özendirmelere rağmen üretim kaybına uğramıştır. Üretimdeki bu düşüş, zaman geçirilmeden önlem almayı gerektirmiş, 1932 yılı Türkiye ipekçiliğinin yeni bir atılım tarihi olmuştur. Aynı yılda, tekrar 2.000.000 kg. üretim sağlanmış, artışlarla devam ederek, 1937 yılında 2.345.000 kg. üretim yapılmıştır.²³⁰

Endüstriyel gereksinimlere göre düşüş-yükseliş dönemi olan birkaç yıldan sonra, 1939 yılının Eylül ayında başlayan II. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisini gidermek amacıyla, 1940 yılında Devlet konuya el atmış ve 2834 sayılı *Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri* yasasına göre, Mayıs ayında *Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği* kurulmuştur. İlk yönetici Sabri Pozan, Birliğin kuruluş gerekçelerini şöyle anlatmaktadır: “1940 yılının ilk aylarında, (bu işin merkezi olan Bursada) umumî vaziyet şu şekilde idi:

²²⁹ Hüsnü Ortaç, “İrfaniye Köyü”, **Uludağ**, S:72-73 (Temmuz-Ekim 1945), s.31-32.

²³⁰ Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, s.475-485, Dr. Tahir Ertuğrul, “İpek, Dünya ekonomisindeki yeri ve biz”, **Uludağ**, S:4 (İlkteşrin 1935), s.37-38, Dr. Tahir Ertuğrul, “Tabi’î İpek; dünya ekonomisindeki yeri ve biz”, **Uludağ**, S:5 (İkincikanun 1936), s.22-23, Tahir Yetmen, “İpek Böcekçiliği”, **Uludağ**, S:20 (Şubat 1939), s.52-56, “Cihan Böcekçilik Vaziyeti”, **Uludağ**, S:32 (Şubat 1941), s.12-17, “Türkiyenin En Büyük Kooperatiflerinden Biri:Koza Birliği”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.44-50, Sedat Ateş, “Koza Birliğinin Faaliyetine bir bakış”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.51.

I – İpek böceği tohumcuları, ihtiyaçtan fazla istihlal ettiği tohumların akibetinden müşteki, ve her müstahsilin malından ne nispette imha edeceği hususunda bir anlaşmazlığa maruz.....

II – Müstahsiller kozalarına harp yıllarında iyi müşteri bulup bulamayacaklarına mütereddit .....

III – Ticaret ve sanayici umumî harp vaziyeti dolayisile mütereddit ve kredisiz.....

..... harp yıllarının doğurduğu zaruretlar ve mazidenberi devam edegelen alım satım ve işlenmesindeki gayri tabii ve ahlakî şartlar bu işe Devlet müdahalesini zarurî kılmıştır.”²³¹

Koza Birlik, yalnız üretim ve fiyat planlama düzenlemesini değil, aynı zamanda üretimin özendirilmesi sorumluluğunu da üzerine almış, o zamana dek *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* tarafından yürütülen, üreticiye parasız dut fidanları dağıtımını uygulaması bu yolla sürdürülmüştür.²³² Osmanlı Devleti’nde yıllık 9.000.000 kg.’a kadar yükselen üretimi hedefleyen *Koza Birlik*, ipek iplik fabrikası projesi üretmiş, kendisine bağlı *Dut Fidanı Kooperatifi* ve *Tohum Satış Kooperatifi* kurmuştur. Tohum kooperatifinin İmralı adasındaki 100 mahkumu örgütleyerek yaptığı çalışma sonucu, 1944 yılında ABD ve İngiltere’ye 15.000 kutu ipek böceği tohumu satılmıştır.²³³

Koza Birlik’in kurulmasıyla bu kurum denetimine alınan koza üretimi, II. Dünya Savaşı yıllarının ardından belli bir artış göstermiştir. *Birlik* tarafından yapılan yıllık alım miktarlarını gösteren aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, 1947 ve 1948 yıllarında gerçekleşen 3.300’er ton koza üretimiyle, daha önceki dönemlerde gerçekleşen rekorlara ulaşma eğilimine girmiştir. Bu dönemde Türk ipekçilik endüstrisinde görülen

---

²³¹ Sabri Pozan, “Birlik Nasıl Kuruldu”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.53.

²³² İpekböceği üreticilerine *Koza Borsası* tarafından 1930-1938 yılları arasında dağıtılan parasız dut fidanı 2.638.465 tanedir. 1942-1945 yılları arasında ise *Koza Birlik* tarafından 1.324.500 tane parasız dut fidanı dağıtılmıştır. Tahir Ertuğrul Yetmen, “Bursa’da İpekçilik”, **Bursa**, Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.65.

²³³ Ateş, **a.g.m.**, s.51.

büyük gelişme sonucu, Türkiye’de üretilen ipek, hammadde olarak yine yurt içinde tüketilmiştir.²³⁴

Tablo 18: 1941-1950 Yılları Arasında Türkiye Koza Üretimi

Yıllar	Üretim (kg.)
1941	2.500.000
1942	2.600.000
1943	2.900.000
1944	3.000.000
1945	3.000.000
1946	3.100.000
1947	3.300.000
1948	3.300.000
1949	3.100.000
1950	3.000.000

Kaynak: Dalsar, **Bursa’da İpekçilik**, s.485.

Bursa bölgesinde ipekçiliğin gelişimi amacıyla bir yandan yerel çalışmalar sürdürülürken, diğer yandan *TBMM*’deki Bursa temsilcileri de duyarlı davranmış, konu hakkında her türlü sorunu Meclis gündemine taşımışlardır. Dolaylı bir girişim olarak, 1934 yılının Mart ayında yapılan *Muhacir ve Mültecilerin Gümrük Muafiyeti Hakkında Kanun* görüşmelerinde Bursa Milletvekilleri Rüştü (Eğel) ve Dr. Galip (Kahraman) Beylerin Kocaeli Milletvekili Ali Bey ile verdikleri önerge sonucunda, göçmenlerin yanlarındaki getirebilecekleri gümrük dışı mallara “koza” da eklenmiştir.²³⁵

²³⁴ Üretilen ipeğin yurt içinde kullanıldığını anlamak açısından: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanan 1930-1938 analiz raporunda kayıtlı “*İpek ve ipek mensucatu ithalatı umum ithalatımızda ehemmiyetli bir mevki işgal etmemektedir. Memleketimizde ipekböcekçiliği sanatı ile ipek mensucat sanayiinin birleşmiş ve inkişaf etmiş bulunması, ithalatın yalnız lüks eşyaya inhisar etmesini mucip olmuştur. Zengin tabakanın kaprisleri ile alakadar olan bu ithalat hareketi hakkında sarıh bir fikir vermeye imkan yok gibidir*” ifadesi bulunmakta ve aynı kaynakta ipek dışsatımı görülmemektedir. T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Türkiye Harici Ticaret Resmî İstatistiklerine Nazaran Tahlil ve Mukayese Raporu (1930-1938)**, İstanbul:Güneş Basımevi, 1940, s.190-192.

²³⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:20, İ:32, s.149.

2 Nisan 1934 tarihinde, Bursa Milletvekilleri Mustafa Fehmi (Gerçeker), Dr. Galip (Kahraman), Emin Fikri ve Rüştü (Eğel) Beyler tarafından verilen ve dutluklara zararlı bir bakteri için Tarım Bakanlığı'nın aldığı önlemleri sorgulayan önerge, dönemin Tarım Bakanı Muhlis (Erkmen) Bey tarafından “*kanun hazırdır, takdim ediliyor*” şeklinde yanıtlanmıştır.²³⁶ Nitekim, 1934 *Bursa Yıllığı*'nda bu haşere ile mücadelenin tamamlandığı ve yarım milyondan fazla ağacın ilaçlanarak kurtarıldığı belirtilmektedir.²³⁷

D. SANAYİ

1. Devletçilik İlkesi, Birinci Sanayi Planı ve Bursa'daki Uygulamaları: Merinos Yünlü Sanayi ile Gemlik Sunî İpek Fabrikası

Tüm özendirme ve olumlu gelişmelere karşın, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı karşısında henüz oluşumunu tamamlamamış ve Batı ile kaynaşmamış Türk burjuvazisi, tarım ürünlerindeki uluslararası fiyat düşüklüklerinden olumsuz yönde etkilenmişti. Tarımsal ürün ticaretini arttırıcı etkisi olan dış kredilerin sona ermesi dolayısıyla döviz krizi oluşmuş ve 4 Aralık 1929 tarihinde Türk Lirası, Sterlin karşısında önemli bir değer kaybına uğramıştı. Bu devalüasyon (ulusal paranın, yabancı paralar karşısında değerini düşürme), endüstriyel hammadde girdilerinde dışa bağımlı ekonomide, ticari borç

²³⁶ Önergenin metni aşağıdaki gibidir:

“Yüksek Reisliğe,

Bir seneden beri Yalova, Armutlu, Gemlik ve Mudanya deniz kıyılarından başlayarak Bursa Vilâyeti ortalarından Anadolu içlerine doğru ve bütün ağaçları kaplayıcı ve kurutucu bir hızla uzanan ve dut bahçeleri ile meyve ağaçlarını kurutan, bu yüzden de dut ve meyve ağaçları ile geçinen büyük bir halk kütesinin istihsal hayatını tehdit eden (diyaspis pentagona) haşeresinin korkunç tahribatına karşı Ziraat Vekâletince ne gibi tedbir alınmıştır. Şifahen verilmesini rica ederiz.

2/IV/ 1934

Bursa

Bursa

Bursa

Bursa

M. Fehmi

Dr. Galip

Emin Fikri

Rüştü”

TBMM Zabıt Ceridesi, D:IV, C:21, İ:39, s.66-67.

²³⁷ Bursa 1934 Yıllığı, s.82.

yükünde de artışa neden olmuştu. Oysa ki, 1929 yılında *Lozan Antlaşması* hükümlerine göre uygulanan ekonomik sınırlamalar kalkacak ve Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden borç taksitleri ödenmeye başlayacaktı. Fakat, Dünya ekonomik depresyonunun Türkiye'ye sıçradığını gören Hükümet, acil kısıtlama ve korunma önlemleri alma yoluna gitmişti. 1 Ekim 1929'da yeni gümrük tarifeleri yürürlüğe girmiş ve endüstrinin genişletilme amacından vazgeçilerek, Türk ekonomisi dış dünyaya kapatılmıştı.²³⁸

Ekonomik ideolojisini değiştirme amacına yönelen genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bu durumla başa çıkabilmek için, aşağıdaki önlemleri aldığı görülmektedir. Gümrük tarifeleri üzerinde *Lozan Ticaret Sözleşmesi*'ndeki olumsuz hükümlerin sona ermesinden sonra, sırasıyla:

- 1925 yılında ayrıcalığının yenilenmesiyle, para basma tekeli elinde bulunduran İngiliz-Fransız sermayeli *Osmanlı Bankası*'nın elindeki bu ayrıcalık sona erdirilmişti. 1930 yılında *T.C. Merkez Bankası* kurularak *Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun* yürürlüğe girmişti.
- 1929 yılında, Türkiye'de bulunan yabancı bankalar bir konsorsiyum (eşgüdüm) altına alınarak, üzerlerinde denetim mekanizması oluşturulmuştu.
- 1930 yılında *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti* kurulmuştu. Amaçları, tasarrufu teşvik, yerli mal üretim ve tüketimini özendirmektir.
- 1931 yılında gümrük tarifeleri tekrar ele alınmış, dışalım kotaları ve dışsatım denetimleri ile ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştı.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çok partili rejim denemesi olarak 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulan *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, liberal olduğunu söylese de, ekonomik program açısından iktidar partisi *Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)* ile benzer görünümdeydi. Sonunda, İsmet İnönü Sivas konuşmasında *CHF*'nin mutedil (orta halde, sert olmayan) devletçi olduğunu açıkladı. Hemen ardından, 20 Nisan 1931

---

²³⁸ Boratav, a.g.e., s.282, Keyder, a.g.e., s.133-136, F. Neumark, "İktisadiyyatın ve İktisat Siyasetinin Yeni İnkişaf Temayülleri", **Üniversite Konferansları 1938-1939**, İstanbul:Üniversite Yayınları, 1939, s.14-26.

tarihinde Mustafa Kemal Atatürk bir bildiri yayınlarak, Mayıs 1931'de yapılacak *CHF* genel kongresinde görüşülmek üzere 6 ilkeyi öne sürdü. Kongrede kabul edilip, 1937 yılında da T.C. Anayasası'na giren 6 ilkeden biri *Devletçilik*'ti.²³⁹

Prof. Dr. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936* adlı kitaba yazdığı önsözde Atatürk'ün Devletçilik hakkındaki görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “1930 yılında “*Mutedil Devletçilik*” terimi kullanılmış ise de, 1931 de Atatürk'ün bana dikte ettirdiği *Devletçilik* aynen şöyledir: “*Bizim takip ettiğimiz Devletçilik, ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icabettirdiği işlerde; bilhassa iktisadi sahada Devleti fiilen alâkadar etmektir.*”²⁴⁰ “*Dünya bir harbe doğru gitmektedir. Bu ateşin içinde bizim memleketimiz kritik anlar geçirebilir. İttifaklarımız henüz kökleşmedi, ..., onun için biz milletçe iktisaden çok daha kuvvetli olmamız lazımdır.*”²⁴¹

1930-1932 yılları arasında, bir yandan 1927 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ile ithal girdilerini gümrüksüz alan burjuva gelişirken, diğer yandan ekonomi politikasında devletçilik yönündeki arayış çabaları, bir ideoloji hareketi başlattı. Yakup Kadri

---

²³⁹ Cemil Koçak, *Türkiye Tarihi C.4 Siyasal Tarih 1923-1950*, 4.b., İstanbul:Cem Yayınları, 1997, s.108-111.

²⁴⁰ Prof. Dr. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936*, 2.b., Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.vii-viii.

²⁴¹ **A.g.e.**, s.xi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden Ord. Prof. Dr. Dobretsberger, 8 Kasım 1938 tarihinde verdiği açılış dersinde, “*Ekonominin hususi şahıslar tarafından idare edilmesinden doğan mahzurlar*” üzerine bir konferans vermiş ve “*Devletçilik Nazariyesi*”ni şöyle açıklamıştır: “*ABD'nin başıboş bırakılmış ekonomisi kütleli işsizlik ve fazla üretimden mazur olup, “New Deal” programı dahilinde, devletin müdahalesi ile bir takım hukuki tedbirler almış, oysa ki, seneler önce teşekkül etmiş planlı ekonomi Rusya ve Japonya'da endüstrileşme azmine yol açmıştır. Almanya ve İtalya, buhranın neden olduğu siyasi gerginlikler sebebiyle, Türkiye ise, yabancı sermaye tahakkümü ve hususi teşebbüs eksikliği cihetinden planlı ekonomiyi tercih etmiştir. Fransa 1936, İsviçre ve Belçika 1937'de rekabette fiyatlandırma müdahaleleri ve para politikası ile ilgili hukuki tanzimler yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Nihayet silahlanma bugün el'an liberal rejim içinde yaşayan memleketleri gittikçe daha ziyade devletçiliğe götürmektedir.*” Dobretsberger, “*Ekonominin Hususi Şahıslar Tarafından İdare Edilmesinden Doğan Mahzurlar - Devletçilik Nazariyesi Üzerine Bir Araştırma*”, Çev.Dr. Halil İlteber, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Yıl 1, S:1(Ekim 1939), s.75-117.

Karaosmanoğlu'nun imtiyaz sahipliği altında yayın hayatına giren *Kadro Dergisi*'nde Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Şevki Yazman, Burhan Asaf Belge ve Vedat Nedim Tör, yazarlar arasındaydı. 1932 yılının Ocak ayında yayınlanan ilk sayısında, üstlendikleri görevi “*devrimlerin derinleşmesi, devrim ahlak ve disiplininin oluşması*”²⁴² olarak öne süren *Kadro Hareketi*, kendisini Türk Devriminin ideoloğu olarak görüyordu. Yazarlardan Vedat Nedim Tör, birinci sayıda yayımlanan “*Müstemleke iktisadiyatından millet iktisadiyyatına*” başlıklı makalesinde, bağımsız milli ekonomi kurma görevinin, tarihte ilk defa Türkiye Cumhuriyeti'ne verilmiş görev olduğunu ileri sürüyordu.²⁴³ Yine, beşinci sayıda Şevket Süreyya'nın, planlı ekonomiyi istediği, “*Planlı iktisat nizamı ancak bir millet iktisadı nizamıdır*”²⁴⁴ ifadesinden belli oluyordu. *Kadro Hareketi*'nin²⁴⁵ devletçilik üzerine sert yaklaşımlarının eleştiriler alması üzerine, Başbakan İsmet İnönü'nün, derginin yirmikinci sayısında bir yazısı yayımlandı. İnönü, devletçiliği şöyle açıklamaktaydı:

- “*Devletçilik iktisadi bağımsızlığımızı savunmak için bir vasıtaadır.*
- *İktisadi kalkınmaya devletçilikle ulaşabiliriz.*
- *Devletçiliğin ölçüsü, çok söylendiği gibi, bireylerin ve özel girişimcilerin yapamadığı işleri devletin görmesi biçiminde açıklanamaz. Bilindiği gibi bu tanıma liberal ekonomiden yana olanlar dört elle sarılmışlardır.*”²⁴⁶

Üretilen ideolojinin uygulamasında ise, 1925’de özelleştirmeye yönelik olarak kurulan *Sinaî ve Maadin Bankası* modeli başarısız bulunarak, 22 Mayıs 1932 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'nün *TBMM*'ne verdiği yasa teklifi sonucunda kamu sanayi

---

²⁴²Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Kadro Bunun İçin Çıkıyor”, *Kadro Dergisi*, Yıl 1, S:1 (Ocak 1932), s.3.

²⁴³ Vedat Nedim Tör “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyyatına”, *Kadro Dergisi*, Yıl 1, S:1 (Ocak 1932), s.8-11.

²⁴⁴ Şevket Süreyya Aydemir, “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro Dergisi*, Yıl 1, S:5 (Mayıs 1932), s.5-12.

²⁴⁵ Yahya Sezai Tezel’e göre, “*hem kapitalist-olmayan ve hem de sosyalist-olmayan bir üçüncü dünyacı ideoloji*” Tezel, *a.g.e.*, s.247.

²⁴⁶ İsmet İnönü, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Kadro Dergisi*, Yıl 2, S:22 (Ekim 1933), s.4-5.

yatırımcılığını tüm kapsamıyla gerçekleştirecek olan *Devlet Sanayi Ofisi* ve 7 Temmuz 1932 tarihli yasa ile, bu yatırımların finansmanını sağlamak amacıyla *Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası* kuruldu. Ancak, bu sanayileşme modelinden, teknik ve finansal yetersizlikler ile özel sektörün tepkileri gerekçeleriyle vazgeçildi. Bu değişim aşamasında, Celal (Bayar) Bey, İktisat Vekilliğine atanmış ve 1933 yılında *Sümerbank* kurulmuştu. *Sümerbank*'ın en önemli özelliği, sanayileşmeyi yönlendirme görevini almasıdır. Kuruluş metninde, hammaddeye dayalı sanayileşme konusu yer almakta, kamu işletmeciliğinde öncelik tarıma dayalı sanayiye verilmektedir.²⁴⁷

Batı ülkeleri 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisiyle uğraşırken, planlı sanayileşmenin uygulanmasında Sovyetler'in ekonomik olarak genişlemesi örnek alındı. 25 Nisan – 10 Mayıs 1932 tarihleri arasında Başbakan İsmet İnönü'nün SSCB'ne yaptığı resmi ziyaret sırasında yapılan görüşmelerin ekonomik gündemini, SSCB'nin Türkiye'ye yapacağı finans ve teknik uzman desteği oluşturuyordu. Sonuçta, 20 yıl içerisinde tarım ürünleri ile geri ödemeli, faizsiz, 8 milyon Amerikan Doları tutarındaki kredi ile ekonomik planlamada Sovyet teknik uzmanların katkısı karara bağlandı ve bu destekle Türkiye ekonomisinde ilk beş yıllık kalkınma planı hazırlandı.²⁴⁸

1930-1939 yılları, Türkiye'nin ilk gerçek anlamda sanayi atılımını yaptığı yıllardır. 1934-1938 yıllarını kapsayan *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nın esasları:

- Hammaddeleri ülke içinde bulunan sanayi kolları,
- Sermaye ve teknik güç gerektiren işletmeler,
- Üretimi, ülke gereksinimine ve tüketimine yönelik işletmeler kurmaktır.²⁴⁹

Gayri Safi Milli Hasıla'nın %76 arttığı 1930-1939 yılları arasında, işçi ücretlerinin milli gelirden aldıkları pay %1,3'ten %1,7'ye, memurlarınki ise, %5,2'den,

---

²⁴⁷ Serkan Tuna, **Türkiye'de Devlet İşletmeleri (1930-1940)**, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), s.18-47.

²⁴⁸ Keyder, **a.g.e.**, s.147-153, Lewis, **a.g.e.**, s.282-287, Koçak, **a.g.e.**, s.108-111, Oran, **a.g.e.**, s.319-320, SSCB, bu krediyi dokuma fabrikaları için makine olarak vermiş, ayrıca 10 traktör, 2 kamyon, 1 otobüs ve 4 askeri araç hediye etmiştir. Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, s.245-246.

²⁴⁹ Prof. Dr. Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972, s.16.

%9,1'e çıkmıştır. İşçi ücretlerinin memurlarinkine oranla payında oluşan düşüklük, Devletin istihdam politikasından ve tarım kesiminden sanayi kesimine aktarılan, henüz vasıfsız olan emekten kaynaklanmaktaydı.²⁵⁰ Ulusal gelir içerisindeki emeğin payının artmasının nedeni ise, sanayileşmede atılımların başlamasıydı. Bu artış, sanayileşmenin gelir düzeyini yükseltmesi ve yine gelir düzeyi daha düşük olan tarım kesiminden sanayi sektörüne emek kayması olarak açıklanabilir.²⁵¹

İkinci sanayi hamlesi sayılabilecek olan 1933 tarihli *1. Beş Yıllık Sanayi Planı*'nın Bursa'ya yansması iki büyük eserle olmuştur. Yerli yapağının iyileştirilmesi ve Türk *merinos* üretiminin özendirilmesi amacıyla başlatılan hamleler sonucunda, bu planın esaslarına uygun olmak üzere Türkiye'de *kamgarn* adı verilen parlak ve tüysüz yün ipliği üretimi ile yapılacak dokuma işletmesi gündeme gelmiştir. Karacabey harasında üretimine başlanan Türk *merinos*undan üretilen ve ancak gerekirse ithal edilecek yapağıyı işleyerek, yerli *kamgarn* ipliğini üretmek, Türk dokumacılığını geliştirmek, kumaş ve iplikte yabancı girdiyi durdurmak amaçlarıyla Bursa'da kurulan işletmenin hedefi üretim düzeyini yüksek tutup, dışarıya gidebilmektir.²⁵²

İkinci büyük işletme olan Gemlik Sunî İpek Fabrikası'nın kuruluşuna, Fransa, İtalya, Japonya, hatta Yunanistan örnekleri gözlenerek karar verilmiş, yapay ipeğin, doğal ipek üretim ve endüstrisinde rakip değil, özellikle destek olacağı düşünülmüştür. Halı dışında, yapay ipekten üretim yapılmasını yasaklayan yasa, 8 Haziran 1926 tarihinde iptal edildiğinden, Devletin yapay ipek üretimi kararı herhangi bir engel ya da itirazla karşılaşmamıştır. 1929 Dünya Krizi nedeniyle doğal ipek üretiminin düşmesine rağmen, yapay ipeğin yurt içi tüketimindeki, dolayısıyla dışalımındaki artışlar, bu işletmenin kuruluşunun gereği olarak gösterilmiştir. İşletmenin diğer hammaddeleri olan sellulöz ve sudkostik işletmelerinin kuruluşundan sonra yapılması önerilen

---

²⁵⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.204-206, Boratav, **a.g.e.**, s.291-304, İzzettin Önder, **Türkiye'de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967**, İstanbul:İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1974, s.57.

²⁵¹ Boratav, **a.g.e.**, s.303.

²⁵² **Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayii Planı 1933, Raporlar**, Ankara: T.C. Başvekâlet Matbaası, 1933, s.37-43, "Sümerbank: İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi", **İktisadi Yürüyüş**, S:61-62 (4 Temmuz 1942), s.13-14.

fabrikanın yeri önce İstanbul olarak belirlenmiş, daha sonra içerik bakımından dokuma endüstrisi grubunda olduğu düşüncesiyle Gemlik'te yapılmasına karar verilmiştir.²⁵³ Her iki kuruluş, 3 Haziran 1933 tarihli 2262 sayılı yasa gereği kurulan Sümerbank'ın yatırım programına alınmışlar ve isimleri Atatürk tarafından belirlenmiştir.²⁵⁴

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın beş ana hedefinden biri olan mensucat sanayinin yünlü işletmesi olarak programlanan Merinos Yünlü Sanayi Fabrikası'nın arazisi 1935 yılının Şubat ayı başlarında satın alınmıştır.²⁵⁵ Temeli 28 Kasım 1935 tarihinde atılan kuruluşun, 72.000 m² olan arazisinde, fabrika binası ile şehrin bir kısmı ve yakınlardaki İpek İş Fabrikası'nın da gereksinimini sağlayan bir elektrik üretim merkezi, ambarları ve tamir atölyesinden başka, hastane, kantin ve sinema salonu kısa bir sürede tamamlanmıştır. Atatürk, 2 Şubat 1938 tarihinde açılışını yapmış ve Fabrika özel defterine şu sözleri kaydetmiştir: *“Sümerbank Merinos Fabrikası çok kıymetli bir eser olarak milli sevinci artıracaktır. Bu eser, yurdun, özellikle Bursa bölgesinin endüstri inkişafına ve büyük bir millî ihtiyacın giderilmesine yardımcı olacaktır.”*²⁵⁶

Tümü Türkiye Cumhuriyeti uyruklu 1.509 çalışanı ile üretime başlayan fabrikanın kuruluş aşamasında 16.140 eğirme ve 7.000 bükme iği bulunmaktadır. Dışalımın durma riskine karşı, %50 oranında yerli ürün harmanıya üretimi planlanan fabrikanın ilk yıl üretim kapasitesi, yabancı uzmanlar tarafından 1.100.000 kg. olarak hedeflenmiştir. Fabrika, üretime başladığı 2 Şubat 1938 tarihinde, daha ilk günlerde hedefleri aşacağını göstermiş, 1939 yılı üretimi 1.392.000 kg.'a yükselmiştir. 1939 yılında, fabrikayı inceleyen Dünya'nın tanınmış ve sayılı uzmanlarından Alman

---

²⁵³ **Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayii Planı 1933, Raporlar**, s.77-82, “Sümerbank: İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi”, **İktisadi Yürüyüş**, s.14-15.

²⁵⁴ Dr. Metin Altun-Hasan Ünlü-Fatma Kesiriklioğlu, **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos**, Bursa: T.C. Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2001, s.81.

²⁵⁵ “Merinos Fabrikasının Arazisi Alınmış”, **Bursa Sesleri**, Yıl 1, S:1 (7 Şubat 1935).

²⁵⁶ Altun-Ünlü-Kesiriklioğlu, **a.g.e.**, s.91, Selim Cavid, “En Büyük Sanayi Müesseselerimizden:Merinos Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.5, s.13-14, s.79.

mühendis Hans Croon, Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne yazdığı mektupta: “*Bütün tesisat dünyanın hiç bir yünlü fabrikasında bu kadar modern olamaz*”²⁵⁷ demiştir.

1936 tarihli *İkinci Sanayi Planı*'nda, Merinos Fabrikası'nın büyütülmesi gündeme gelmiş ve programa alınmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ülke gereksinimini sağlamak üzere kapasitesinin üzerinde çalışan²⁵⁸ işletme, 1941 yılında, İngiltere'den alınan makinalarla geliştirilerek, 17.020 eğirme, 7.320 bükme iğine sahip olmuş, çalışan sayısı 2.380'e çıkarılmıştır. Fabrikada üretilen kaliteli ipliği yurt içinde değerlendirme gerekçesiyle, 1943 yılında dokuma ünitesi yapımına başlanmış, 50 tezgâhtan oluşan bu kısım 1944 yılında tamamlanmıştır. Böylece, İngiltere'den alınan malzeme ile demirbaş kapasitesi 40.000 iğ ve 250 dokuma tezgahına ulaşmış, yenilenmiş işletme Nisan 1944'de üretime başlamıştır.²⁵⁹ İplik ve dokuma üniteleri, II. Dünya Savaşı'nın ardından 1946-1949 yılları arasında, normal kapasitelerinde üretimlerini sürdürmüş, ancak aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, 1950 yılında her iki fabrikanın da üretimlerinde azalma görülmüştür.

---

²⁵⁷ Selim Cavid, “En Büyük Sanayi Müesseselerimizden:Merinos Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**, s.5.

²⁵⁸ 14 Mayıs 1940 tarih ve 2/13471 sayılı *Dokuma ve iplik fabrikaları ve Sümerbank'a bağlı devlet fabrikalarında fazla mesai yapılması ve hafta tatilinden istisnası hakkında koordinasyon heyeti kararının mer'iyete vaz'ına dair kararname* için bkz. **Düştur**, Üçüncü Tertip, C.21, s.826. Yasa gereği, çalışma yaşamına yönelik olan önlemler, ilk defa kömür havzasında uygulanmaya başlamış, Koordinasyon Kurulu, Başbakan Dr. Refik Saydam'ın başkanlığında, 23 Şubat 1940 tarihinde yaptığı ilk toplantısıyla, Ereğli bölgesinde, iş yükümlülüğünü başlatmıştı. Fazla mesai zorunluluğu ve ücretlendirilmesi hükümlerinde de, yürürlükteki *İş Yasası*'na göre, zorunluluğa yönelik farklılıklar görülmekteydi. Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı iş yerlerinde çalıştırılan işçilere, askeri bir görev yüklenmiş ve *İş Yasası*'nın 37. maddesine göre yapılacak olan ücret artışları durdurulmuştu. *İş Yasası*'nın 50. maddesiyle yasak edilmiş olan onaltı yaşından küçüklerin çalıştırılması ve kadınlara özel mesai hükümleri, *Milli Korunma Yasası*'nın 19. maddesinin 2. fıkrasında iptal edilmişti. Hafta tatili ve resmi tatiller ile ilgili yasaların uygulanmamasına ilişkin *Koordinasyon Kurulu* kararı, hükümetçe kabul edilerek, 11 Nisan 1940 tarihinde yürürlüğe konulmuştu. Orhan Tuna, “Türk İş Hukuku ve Milli Korunma Kanunu”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.1, S:3 (Nisan 1946), s. 330-351, Samet Ağaoğlu, “Milli İktisatta İşçi ve İşveren Münasebetleri”, **Ülkü Milli Kültür Dergisi**, C.1-2, S:21 (1 Ağustos 1942), s.5.

²⁵⁹ Altun-Ünlü-Kesiriklioğlu, **a.g.e.**, s.91-97, Selim Cavid, “Cumhuriyet neslinin elinde hızla ilerleyen bir müessese: Bursa Merinos Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**, S:10 (1 Mayıs 1940), s.18-19.

Tablo 19: 1937-1950 Merinos Yünlü Sanayi Üretimi

Yıllar	İplik (Ton)	Dokuma (m)
1937	35	
1938	550	
1939	1.392	
1940	1.530	
1941	1.655	
1942	1.650	
1943	1.624	
1944	1.472	21.000
1945	1.404	259.000
1946	1.451	421.000
1947	1.442	393.000
1948	1.405	338.000
1949	1.383	363.000
1950	1.270	357.000

Kaynak: Altun-Ünlü-Kesiriklioğlu, a.g.e., s.97.

Mikroskobu tasarlayan Robert Hook'un 1665 yılındaki bir yazısında, glutenden elde edilecek ipeğe çok benzeyen bir dokuma telinden söz edilmiş, ipeğin fiyatının arttığı dönemlerde almaşık iplik arayışlarına gidilmiştir. Pamuğun merserize edilmesinden sonra, 1884 yılında Comte Chardonnet, nitrosellülozdan yapay ipek üretip, patentini almıştır. 1891'de Cross, Bevar ve Beadle yaptıkları ortak çalışmada sellülozu karbondisülfürle birleştirmişler ve üç bilim adamı dokuma endüstrisinde çok kullanılacak olan bu yöntemle elde ettikleri yeni ipliğe *viskos* adını vermişlerdir. Yapay ipek endüstrisinin, dünyada kısa bir süre içinde çok gelişmesi, özellikle en büyük ipek üreticisi Japonya'da doğal ipek üretimi üzerinde olumsuz etkileri olmaması, sanayileşme ve yerli tüketime önem verme aşamasında olan Türkiye'yi de etkilemiş, *Birinci Sanayi Planı*'nda, yapay ipek üretimi ülke ekonomik programına alınmıştır. 28 Kasım 1935 tarihinde dönemin Başbakanı İsmet İnönü tarafından Gemlik'te temeli atılan fabrika, 1 Şubat 1938 tarihinde Atatürk tarafından işletmeye açılmıştır. Atatürk açılış töreninde, kendisinin verdiği Sunğipek Fabrikası adının anlamını açıklayıp,

sunğipek kelimesinin Türkçe olduğunu, Türkçe’de Ğ harfinin okunmayacağını halka öğretirken, bu işletmeye verdiği önemin üzerinde özellikle durmuştur.²⁶⁰

İlk üretim yılında 134.670,5 ton üretim yapan işletme, ertesini yıl üretimini %80 artırarak 243.427,5 ton üretime ulaşmış, ancak daha sonraki yıllarda üretimde azalma görülmüştür. Nitekim, 1943 yılından sonra, pazar isteği üzerine, çorap atelyeleri kurularak, yapay ipekten üretimine başlanmıştır. Türkiye’de kumaş ipliği olarak benimsenmeyen yapay ipek, doğal ipekli kumaşlarda atkı ipliği olarak, havluculukta, örmecilikte ve Anadolu geleneksel giyim eşyası olan krep üretiminde kullanılmıştır.²⁶¹

Tablo 20: Türkiye’de Yapay İpek Üretimi

Yıllar	Üretim (kg)
1938	134.670.500
1939	243.427.555
1940	162.057.765
1941	161.690.425
1942	155.098.275
1943	115.602.760

Kaynak: Dalsar, **Bursa’da İpekçilik**, s.471.

Türkiye’nin bu büyük sanayileşme hamlesine yine savaş sekte vurmuş, II. Dünya Savaşı süresince, hammadde ve yatırım malı şeklindeki üretim girdilerinin daralmasıyla, sanayi sektöründeki bu gelişme olumsuz olarak etkilenmişti. Sanayileşme hamlesinin başladığı 1932’den 1939’a kadar iki katına ulaşan imalat sanayi üretimi, hızla bir düşüşle, 1945 yılında, başa göre sadece %20 oranında bir artış gösterecek duruma geldi. Hazırlanmakta olan *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*’na göre, tüketim mallarının özelleştirmesinden vazgeçildi. T.C. Başbakanlık 13 Mart 1939 tarih ve 2/10710 sayılı gizli kararname ile, *Sümerbank*’ın porselen ve kendir bez fabrikaları,

²⁶⁰ Dalsar, **Bursa’da İpekçilik**, s.464-472, Selim Cavid, “Gemlik sunğ ipek fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**, S:11 (15 Mayıs 1940), s.8, s.21, M. Enver Beşe, “Gemlik Sunğipek Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**, S:122 (25 Ocak 1945), s.8, s.14.

²⁶¹ Dalsar, **Bursa’da İpekçilik**, s.464-472.

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin un ve ekmek ile morfin fabrikaları projelerinden vazgeçildi. Üç beyaz mal (un, şeker ve patiska) ile 1930'lu yıllarda *ithal ikamesi* uygulanan demir-çelik, kağıt ve cam ürünlerinde yurt içi arzı yetersiz kaldı.²⁶²

2. İpekçilik Endüstrisindeki Gelişimler

Türkiye Cumhuriyeti'nde devlet yatırımlarının hızla arttığı 1930'lu yıllarda, alınan önlemler ve acil eylem planları ile koza üretimi artış göstermiş, dolayısıyla bu sektörde de Cumhuriyet'in milli burjuvaziyi geliştirme çabaları sonuç vermiş ve Osmanlı Devleti'nden miras olarak kalan ipekçilik endüstrisi hızlı bir yükselişe geçmiştir. Atatürk tarafından 1925 yılında temeli atılan İpek İş Fabrikası, 1927 yılında üretime başlamış, 1930 yılında ortaklardan Türkiye İş Bankası işletmenin tamamını satın alarak, 25 olan tezgâh sayısını 50'ye çıkarmıştır. 1940'lı yılların ortasında fabrika, pamuklu ve yünlü dokuma atelyeleriyle de donatılmış olup, erkek ve kadın 223 kişinin çalıştığı bir işletme olarak görülmektedir.²⁶³

İpek İş Fabrikası'ndan başka, bu iş kolunda özel sektör de atılım yapmış, 1934 yılında Bursa'daki mancınık sayısı 1.085'e, tezgâh sayısı 581'e yükselmiştir. Aynı yıl, ipek dokuma fabrikalarının sayısı 54, ipelik ve büküm fabrikalarının sayısı 25 olarak saptanmıştır. Bu işletmelerden 16 tanesi Musevi iş adamlarına ait olup, *1934 Bursa Yıllığı* incelendiğinde, bu kişilerin ne *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası* yönetiminde, ne de 1934 yılında kurulan *Bursa Milli Sanayi Birliği* oluşumunda yer almadıkları görülmektedir.²⁶⁴ Bu bağlamda dikkati çeken önemli olaylardan biri, 1948 yılında bu

---

²⁶² Boratav, **a.g.e.**, s.304-310, Çavdar, **a.g.e.**, s.377-381, Keyder, **a.g.e.**, s.153-161, Tezel, **a.g.e.**, s.175-180, s.257-262, s.310-316.

²⁶³ İpek İş'in ana sözleşmesinin onayı ile ilgili 3 Eylül 1930 tarih ve 9906 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:13, Dosya:59, Belge:10, Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, s.497-502, "Bursa Dokumacılık ve Tirikotaj Anonim Şirketi: İpek İş Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.21, s.67.

²⁶⁴ **Bursa 1934 Yıllığı**, "Vilayetin İktisadi İşleri", s.1-3, s.27-29.

sektördeki sermayenin el değiştirmesidir. *Varlık Vergisi*²⁶⁵ ile zorda kalan Musevi ipekçiler, Bursa halkından bazı kişilerin Yahudilere ve sinagoglara saldırmaları sonucu, bir kaç zengin dışında, kalan mallarını satıp, henüz kurulmakta olan İsrail Devleti'ne gitmişlerdir. Bursa İli'nden 1.103 kişilik bu toplu göçün sonunda, Bursa'daki Yahudi yerleşim alanı tamamen iyelik değiştirmiş, sinagoglar ve okullar kapatılmıştır. Daha sonraki dönemlere bakıldığında, Bursa'da Musevilere ait işyeri görülmemektedir.²⁶⁶

Bursa Milletvekilleri ise, bu dönem içerisinde bölgelerindeki sanayi gelişimi konusundaki görüş ve endişelerini, bölge sanayicilerinin uygulamalara olan tepkilerini *TBMM* gündemine taşımışlardır. Özellikle, dönemin en önemli olayı olan II. Dünya Savaşı'nın ülkemize ve dolayısıyla bölgelerine yansıttığı ekonomik sorunlar ile bunları gidermek için alınan önlemler hakkında olumlu veya olumsuz görüşlerini dile getirmişlerdir.

Kendisi de, aynı zamanda, bir sanayici olan Rüştü (Eğel) Bey sık sık söz almış, *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ile ters düştüğünü savunarak *Muamele Vergisi*'nin uygulama

---

²⁶⁵ Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Nedim Ökte'nin anlatımıyla *Varlık Vergisi*, devlete kaynak bulmak, piyasadan para çekip tüketim harcamalarını kısarak enflasyonu frenlemek, karaborsacı ve stokçu tüccarın aşırı kârını engellemek için çıkarılmış bir servet vergisidir. 11 Kasım 1942'de yasalaşarak yürürlüğe giren vergi, yasa metninde olmamasına rağmen, daha çok azınlık nüfus üzerine uygulandı. Maliye Bakanlığı tarafından, yükümlülük 4 gruba göre belirlendi: Vergi oranları, M Grubu olarak adlandırılan Müslümanlar için vergiye esas tutarın %12,5'u; G Grubu olarak adlandırılan gayrimüslimler için %50'si; D Grubu olarak adlandırılan islam dinini sonradan seçmişler için %25'i; E Grubu olarak adlandırılan yabancı uyruklular için %12,5'u olarak, belirlendi. Çiftçiler de %5 oranında ödeyeceklerdi. Verginin tarhi, özel komisyonlar tarafından, kendi takdir ölçülerine göre yapılacak, vergi, tarhından itibaren 15 gün içerisinde tamamen ödenecekti. 30 gün içinde ödemeyenler için, tutuklanma ve alacakları ücretin vergiye mahsup edileceği çalışma kampları gibi yaptırımlar getirilmişti ve vergiye itiraz hakkı yoktu. Aynı diğer servet vergisi uygulamasında olduğu gibi, ödeme paniği içerisinde geniş bir taşınmaz mal ve servet kapasitesinin el değiştirdiği vergi uygulamasına, 15 Mart 1944'de son verildi. Bu süre içinde, 114.000 mükelleften, 314.920.940 TL vergi tahsil edilmiş olup, o günkü kura göre 28 milyon İngiliz Sterlini tutarındaydı. Hedeflenen tutarın %75'i tahsil edilmiş olup, 1943 devlet bütçesindeki kamu harcamalarının %38'i bu verginin yarattığı kaynakla gerçekleştirilmişti. Boratav, **a.g.e.**, s.306-307, Çavdar, **a.g.e.**, s.384-389, Tezel, **a.g.e.**, s.262-264, Oran, **a.g.e.**, s.392, Bulutoğlu, **a.g.e.**, s.55.

²⁶⁶ Rıfat N. Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)**, 2.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.127, s.246-247, s.433.

şekline²⁶⁷ ve fazla bulduğu oranına²⁶⁸, *Kazanç Vergisi*'nin salınma alanına²⁶⁹ karşı çıkmıştır. Buna karşılık devletçi bakış açısıyla, *Türkiye Sınai Kredi Bankası*'nın kuruluşu hakkında Devletin özel girişimle rekabet etmede ayrıcalıklarının olduğuna ilişkin görüşe, “*ayrıcalık yoktur*” sözleriyle yanıt vermiştir.²⁷⁰ Rüştü (Eğel) Bey'in diğer bir ilginç görüşü de, ipeğe uygulanan gümrük koruması konusundadır. 1931 yılı bütçe görüşmelerinde, gümrük koruma politikasını överek, Bursa dokumacılık endüstrisinin gelişimindeki önemli etkisini savunurken, diğer yandan “*İpeğin gümrüğüne zam ediniz diyorum. Böyle olursa; kozadan ipek çıkaran müesseseleri kurtarmış olursunuz, koza müstahsillerini de teşvik etmiş olacağız*” sözleriyle, bu politikanın kozacılığı olumsuz etkilediğini ifade etmiştir.²⁷¹ Rüştü (Eğel) Bey, 1934 yılında, ürettiği 72 metre kumaşı eksik gösterdiğinden dolayı *Muamele Vergisi Yasası* uyarınca yargılanmış, daha sonraki devrelerde milletvekili seçilmemiştir.²⁷²

---

²⁶⁷ 27 Temmuz 1931 tarih ve 1860 sayılı yasanın Muvakkat II. maddesi, Teşvik-i Sanayi Yasası hükümlerinden yararlanarak prim hak eden kuruluşların *Muamele Vergileri*'nin bu primlerden mahsup edileceğini, ifade etmektedir. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.12, s.927, Rüştü (Eğel) Bey'in, Bursalı bazı sanayicilerin yakınması üzerine bu maddenin Defterdarlıklar tarafından yanlış yorumlanarak uygulandığını *TBMM* gündemine getirmiş, yasa maddesinin mecliste açıklamasını istemiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:5, İ:17, s.107-108. Nitekim, 1860 sayılı yasayı iptal eden 10 Mayıs 1934 tarih ve 2430 sayılı *Muamele Vergisi Kanunu*'nda bu madde, kesinleştirilmiş bir şekilde ifade edilmiştir. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.15, s.455.

²⁶⁸ Bu yasa ile ilgili, *TBMM*'nin 27 Haziran 1931 tarihli birleşiminde yapılan görüşmelerde, Rüştü (Eğel) Bey, %6 vergi oranını çok yüksek bularak “*aşar usulünde nasıl ki köylü zarar etse, kâr etse yıkıcı bir halde vergiye tabise, bu gün sanayi sahipleri de kâr etse, zarar etse bu muamele verisine tabi tutuluyor*” sözleriyle karşı çıkmış, ancak 27 Temmuz 1931 tarih ve 1860 sayılı yasanın 5. maddesinin (A) ve (B) fıkralarına göre verginin oranı % 6 olarak hükme bağlanmıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:2, İ:18, s.170, **Düster**, Üçüncü Tertip, C.12, s.922-923, 29 Mayıs 1932 tarih ve 1995 sayılı yasanın 1. Maddesiyle verginin oranı %10'a çıkarılmıştır. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.13, s.494.

²⁶⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:6, İ:26, s.20, s.22, 19 Temmuz 1931 tarih ve 1847 sayılı “*Umumî, mülhak ve hususî bütçelerden verilen maaş, ücret, tahsisat, hakkı huzur, tazminat, yevmiye ve ihbariyelerden alınacak Kazanç Vergisi hakkında kanun*” için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.12, s.637-638.

²⁷⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:9, İ:80, s.502.

²⁷¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:IV, C:3, İ:30, s.166-170.

²⁷² “*Bursa mebusu (eski) Rüştünün teşrii masuniyetinin kaldırılması hakkında Başvekâlet tezkeresi ve Adliye ve Teşkilatı Esasiye Encümenlerinden mürekkep muhtelit encümen mazbatası (3/39)*” için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:V, C:3, İ:25, s.116.

Bu dönem içerisinde, sermayenin el değişimine yönelik olarak gündeme gelen *Fevkalade Hallerde Haksız Olarak Mal İktisap Edenler Hakkında Kanun*²⁷³ görüşmelerinde Bursa milletvekillerinden Nevzat Ayas yasaya karşı çıkıp, yalnız olağanüstü hal için olmasının bir teselli olduğunu savunurken, Atıf Akgüç ise, tam aksi yönde yasayı savunarak, yasanın “hiç de anormal” olmadığını, ceza yasasında bile haksız mal saptandığında “müsadere” hükümlerinin bulunduğunu ifade etmiştir.²⁷⁴ Yine, dönem içerisinde sermaye hareketi sonucunu getiren *Varlık Vergisi Kanunu* görüşmelerinde söz alan Muhittin Baha Pars, Başbakan’a teşekkür ederek, yasa lehinde görüşlerini dile getirmiştir.²⁷⁵

20 Şubat 1947 tarihinde yapılan *İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun* görüşmelerinde ise, Muhittin Baha Pars’ın “Sözümü yalnız greve hasredeceğim: Daima gözlerimizi dışarıya dikerek, onlar böyle yapıyor, biz de böyle yapalım, böyle yapmazsak onların nazarında küçük düşeriz, sözleri üzerinde toplamış bulunuyorum. .... Biz Amerika ve Avrupa’nın bize muzir olacak şeylerini değil, faydalı olacak şeylerini alırız. Grevi almayız, çünkü bize zarar verir. Ayrılıklar için bir sebep daha çıkaramayız” sözleriyle greve karşı ağır muhalefeti görülmektedir.²⁷⁶

---

²⁷³ Yasa metni için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.23, Ankara:Devlet Matbaası, 1942, s.1265-1270.

²⁷⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VI, C:25, İ:59, s.176-177.

²⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VI, C:28, İ:3, s.24-25. Muhittin Baha Pars’ın II. Dünya Savaşı’nın dinamikleri hakkında görüşlerini anlamak amacıyla bilgi için; Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun Almanya ile ekonomik ve politik ilişkilerin kesildiğini açıkladığı *TBMM*’nin 2 Ağustos 1944 tarihli olağanüstü oturumdaki sözleri: “Bize bir millet şefinin bir zamanlar söylediği sözleri hatırlıyorum ve iki levhayı gözönüne getiriyorum. Bir milletin şefi demişti ki << Türk Milletinden mi söz ediyorsunuz, çürümüş millet>> .... Bize <<çürümüş>> diyen milletin çürüyüp gittiğini gördük. Fakat Türk Milleti istiklalini, hürriyetini hâdimi ve muhafızı olarak bütün mevcudiyeti ile yaşamaktadır.” **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VI, C:13, İ:F, s.7.

²⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VIII, C:4, İ:47, s.312-313.

3. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 1930-1950 Yılları Arasındaki Uygulamaları

1927 tarihli *Teşvik-i Sanayi Kanunu* ve bu yasanın tasarruf, yatırım ve kredilendirme konusunda halk üzerinde olumlu etkileriyle, küçük ve orta ölçekli yatırımlar başlamıştı. Türk sanayi burjuvazisini yetiştirme yolunda Türkiye Cumhuriyeti yönetiminin aldığı bu ilk önlem ve henüz yapılanmakta olan yerli bankacılık sisteminin yansımalarını incelemek üzere 1930-1950 yılları arasına bakıldığında, özellikle küçük üretim yapan sanayi kollarının bu yasadaki yararlandığı ve çalıştırdıkları emek gücüyle yasanın kapsama alanının toplumun belli bir kesimine ulaştığı görülmektedir. Bursa'da, yerel meslek odasının da katkılarıyla, yasa ve getirileri zaman geçirilmeden benimsenmiş, başta gıda, ipekçilik ve dokuma endüstrisi olmak üzere, küçük işletme sahipleri tasarruf ve yatırımlarını bir araya getirerek, fabrika denilebilecek nitelikte büyük işletmeler kurmuşlardır.

1933 yılında 115 işletme ile en yoğun uygulama yaşanmış, 1936 yılının verilerinde ise bu yasadaki faydalanan kuruluşların sayısı, yine ipekçilik sektörü çoğunluklu olmak üzere 84'e, 1941 yılında 62'ye düşmüştür. Bununla birlikte, 1936 ve 1937 yıllarında yasanın uygulama alanına enerji ve madencilik sektörlerinin de girdiği, 1936 yılında 1 tane elektrik santrali sayısının 1937'de 4'e yükseldiği, yine 1937 yılında 1 tane krom ocağının yasa hükümlerinden yararlandığı görülmektedir. Bunlardan başka, Bursa'da tekstil yan sanayinin 1937 yılında oluşmaya başladığı, 2 tane boya, apre ve merserize kuruluşunun bu yasadaki yararlandıkları anlaşılmaktadır.²⁷⁷

Aşağıdaki tablo incelendiğinde ise, yasadaki yararlanan kuruluşların sayısının genel olarak, 1932'den itibaren azalmaya gittiği, yasadaki yararlanmak üzere, 1933

---

²⁷⁷ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1936 Seneleri Faaliyeti**, Ankara:Mehmet İhsan Matbaası, 1938, s.82-138, s.140-169, s.172-189, s.234, s.249, s.265, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936 ve 1941 Seneleri Faaliyeti**, İstanbul:Hüsnütabiat Matbaası, 1945, s.80, s.84, s.89, s.101, s.103, s.104, s.115, s.116, s.119, s.124, s.128, s.130, s.133, s.152.

yılında, yalnız ipek iplik üretimi yapan kuruluşların sayısında yoğun bir artış görüldüğü gözlenmektedir. Bu üretimi yapan iş yerlerinin sayısı 1932’de 1 iken, 1933 yılında 15’e, işçi sayısı ise 34’den 1.497’ye çıkmasına rağmen, ipekli mensucat iş kolunda, bu yıllarda, tersine bir eğilim görülmekte, 56 olan iş yeri sayısının 48’e, 2.573 olan işçi sayısının ise 1.145’e düştüğü saptanmaktadır. Nitekim, 1932 yılından itibaren, Bursa’nın geleneksel iş alanlarından dericilik, unculuk ve havluculuk sektörlerinde de, bu yasadan yararlanma konusunda azalma eğilimi görülmektedir.

Tablo 21: Bursa İli’nde 1932 Ve 1933 Yıllarında Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan Faydalanan Kuruluşlar ve Çalıştırdıkları İşçi Sayıları

İş Kolu	1932		1933	
	Kuruluş	İşçi	Kuruluş	İşçi
Un	18	120	16	111
Pirinç	1	13	1	10
Debbağat	3	18	2	12
Şekerleme	6	26	6	27
Zeytinyağı	1	10	2	2
İpekli Mensucat	56	2.573	48	1.145
İpekli Kumaş	1	31	1	31
Fanila Çorap	8	83	9	65
Havlu	7	63	5	40
Yün İplik	1	6	2	8
İpek İplik	1	34	15	1.497
Marangoz	5	33	4	33
Mobilya	2	22	2	24
Boya	1	2	--/--	--/--
Sabun	2	37	2	35

Kaynaklar: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti**, İstanbul: Devlet Basımevi, 1933, s.5-88, T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti**, İstanbul: Devlet Basımevi, 1934, s.64-182.

4. Bursa'da Gıda Sanayi: Konserve ve Süttozu Fabrikaları

1924 yılında İhsan Celal Antel tarafından kurulan konserve fabrikası, atılım gösteremediğinden 1928 yılında kooperatifleşmeye çalışmış, 1931 yılında halkın konuya ilgi göstermemesinden dolayı kapatılmıştır. İnancını yitirmeyen İhsan Celal Antel, 1942 yılında kuruluş için tekrar girişimde bulunmuş, birkaç ortağıyla beraber 60-70 işçinin çalışacağı bir limited şirket kurmuştur. Yılda 300.000 kutu konserve üretmeye başlayan şirket, savaş dolayısıyla ambalaj malzemesi darlığı çekmiş ve üretimini yılda 150.000 kutuya düşürmüştür. Üretim düzeyindeki azaltmayı üretim kalitesine yansıtmayan işletme, şeftali kompostusunda, nicelik ve nitelik olarak Dünya ile yarışa hazır olduğunu öne sürmüştür.²⁷⁸

Ayrıca, 1934 yılında Süter ailesi tarafından kurulan süt işletmesi, Devletin ilgisini çekmiş ve dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar tarafından açılmıştır. Sekiz saatte 40.000 kg. süt işleme kapasitesine sahip olan kuruluşun üretimleri arasında, pastörize yağ, peynir, ulaşım araçlarının yapımında yardımcı madde olarak kullanılan soğuk tutkal ve buz bulunmaktadır. Geniş bir saklama alanı bulunan soğuk hava depolarına da sahip olan işletme, aynı zamanda yöre halkına da hizmet vermiştir.²⁷⁹

Bunlardan başka, 1936 yılında Bursa'da Tekel Şarap Fabrikası'na bağlı bir üretim tesisi kurulduğu görülmektedir.²⁸⁰

5. II. Dünya Savaşı Sonrasında Bursa Ekonomisindeki Gelişmeler

Devletçilik anlayışı ile başladığı sanayileşme hamlesini tamamlayamadığı için, II. Dünya Savaşı'na hazırlıksız yakalanan Türkiye Cumhuriyeti, savaşa katılmamasına rağmen, seferberlik durumunda olduğundan iş gücü ve emeği silah altına çektiği gibi, aynı zamanda beslemek zorunda kalmış, henüz dışa bağımlı olan ekonomisi de, savaş

---

²⁷⁸ “Konserve Fabrikası”, *İktisadi Yürüyüş*, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.16-17.

²⁷⁹ “Süttozu Fabrikası”, *İktisadi Yürüyüş*, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.20, s.64.

²⁸⁰ “Şarap Fabrikasının Bursa'da şubesi açılmış”, *Yeni Ses*, S:12 (27 Mayıs 1936).

dolayısıyla dışarıda oluşan daralmayla üretim yapamamış, ülke ekonomisinin tüm denetimini elinde bulunduran tek parti yönetimi, ekonomik yönden yetişemediği yerlerde sert önlemler alma yoluna gitmişti. Ekim 1945’de Ekonomi Bakanlığı’na hazırlanıp, diğer bakanlıklara dağıtılan ve *Savaş Sonrası Planı* olarak adlandırılan 1945 tarihli *Geniş Plan*’ın hedefi tamamen yerli üretim olup, devlet yatırımlarını ileride dış piyasaya açma kaygısı taşııyordu. Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin gibi *Kadro*’cuların hazırlanmasına katkıda bulunduğu bu planın uygulanabilmesi için gerekli ödeneklerin sağlanamaması, üstelik 7 Eylül 1946 tarihinde Türk Lirası’nın Amerikan Doları karşısındaki %118 değer kaybıyla yaşanan Cumhuriyet tarihinin en büyük devalüasyonu karşısında, Hükümet, Şubat 1947’de yeni bir planlama çalışması yaptı. İç ve dış siyasi dengelerdeki değişiklikleri gözeterek yeni plan, Ekonomi Bakanlığı Başdanışmanı Kemal Süleyman Vaner başkanlığında *Türk Ekonomi Kurumu* üyeleri tarafından hazırlandı. *Vaner Planı* olarak bilinen bu çalışma, ekonomik ve politik tercihlerdeki değişikliğin göstergesiydi. Temel fikri, özel girişimin özgür ve güvenilir bir şekilde gelişimini sağlamak olan bu plan, milli gelir artış hızı, çalışma, büyüme hızı gibi kavramların kullanıldığı ilk Türk planıdır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ekonomi politikasını değiştiren *CHP*’nin bir uygulaması da, sadece özel girişimin kredi gereksinimini sağlayacak olan *Türkiye Sınai Kalkınma Bankası*’nın kurulmasıdır.²⁸¹

22-28 Kasım 1948 tarihleri arasında, İstanbul’da, hükümetin politik etkisinden uzak olarak düzenlenen ikinci *Türkiye İktisat Kongresi*’nde, *Devletçilik* konusunda görüş bildirilip rapor hazırlanmıştır. Bu rapor içeriğinde, Devletin ekonomi politikasının, ekonomide özel girişimi esas alma ve ulusal ekonomiyi yönlendirerek, sosyal adaleti yapılandırma yönünde olması ifade edilirken, bundan böyle özel girişim tarafından yapılabilecek nitelikteki işlere Devletin yatırım yapmaması önerilmiştir.²⁸²

Bazı basın ve yayın organlarında, 1940’lı yılların ikinci yarısında, Bursa ipek endüstrisinde ekonomik kriz öngörülerine rastlanılmıştır. Yerel basından Ant

---

²⁸¹ Tezel, **a.g.e.**, s.313-333, Boratav, **a.g.e.**, s.313-314.

²⁸² Serkan Tuna, “1948 Türkiye İktisat Kongresi’nde Devletçilik Tartışmaları ve Yansımaları”, **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S:1 (1/2002), s.289-320.

Gazetesi'nin 13 Kasım 1947 tarihli sayısında ipekçilik endüstrisindeki olumsuz beklentilerle ilgili bir yazı görülmektedir.²⁸³ *İktisadi Yürüyüş Dergisi*'nin 17 Haziran 1946 tarihli sayısında ise, Halûk Hüsnü Durukal imzasıyla yayımlanan "*Bursa'da İktisadî Buhran*" başlıklı makalede, esnafın tek satış yapmadan işyerini kapatmasından, gıda maddelerinde ve konut kiralarındaki aşırı fiyat artışından söz edilmiştir. Ayrıca, aynı yazı içeriğinde, "*Deri ve İpek fabrikalarında süratli bir düşüş göze çarpmaktadır. .... Bir çok ipek fabrikatörleri ipek fiyatlarındaki bu anormâl düşüş karşısında ipek işlemekten çekinmekte yeni mahsulü beklemektedirler ve bu yüzden 2500 kadar amele işsiz kalmıştır. Fabrikatör ve tüccarlar ipek fiyatlarının anî sükutu karşısında mesleki tecrübelerine istinaden, haklı olarak endişe duyuyorlar*" sözleriyle, özellikle savaş sırasında fırsatları kollayarak sektörel bilgisi dışında değişik iş kollarına yatırım yapan tüccarlar için iflas beklentileri öne sürülmüştür.²⁸⁴

6. Bursa'dan 3 İş Adamı Biyografisi

Bursa, ekonomik gelişimine paralel olarak, bir yandan bilgi ve beceri doğrultusunda yerel sermayenin oluştuğu, diğer yandan bu verimli ortamın getirdiği fırsatlardan yararlanmak isteyenlerin yerleşerek atılımlarda bulunduğu bir kente dönüşmüştür. Çalışma dönemimizde yaşayan işadamlarından birinci örnek, savaflara katılmış Osmanlı son dönem entellektüellerinden İhsan Celal Antel, uzmanlık eğitimi olan gıda teknolojisinin uygulama alanı olarak Bursa'yı seçmiştir. İkinci örnek olan Bursalı Kamil Tolon eğitim aldığı hukuk dışında özel ilgi alanı olan endüstri tasarımcılığında büyük gelişme göstererek, ileri düzeyde makina üretimi yapmıştır. Üçüncü örnek, savaşta edindiği bedensel engeliyle Bursa'ya yerleşip, bu engelini gözardı ettirici çalışmasıyla kısa sürede Bursa'nın seçkin işadamları arasına giren Faik

---

²⁸³ "Bursa İpeği Büyük Bir Sarsıntı Arifesinde mi?", *Ant*, S:836 (13 Kasım 1947).

²⁸⁴ Halûk Hüsnü Durukal, "Bursa'da İktisadî Buhran ve İflas İhtimalleri", *İktisadi Yürüyüş*, S:156 (17 Haziran 1946), s.11.

Yılmazipek'tir. VIII. Dönem Bursa Milletvekili de olan Yılmazipek, çalışkan kişiliği ve çevresine duyarlı yapısı ile tanınmıştır.

İhsan Celal Antel: İstanbul Sultanî'sini bitirdikten sonra, Darülfünun'da biyoloji okurken Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'na katılmış, Galiçya ve Filistin cephelerinde subay olarak görev almıştır. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Almanya'da gıda teknolojisi eğitimi alıp, konservecilik konusunda uzman olmuştur. 1924 yılında Bursa'ya gelerek, uzmanlığı ile ilgili atılımlarda bulunmuştur. Bursa'da kayak sporunun başlangıcında rol alan Antel, dağcılık klübünü kurup, bir süre başkanlığını yapmıştır.²⁸⁵

Kamil Tolon: 1915 yılında Bursa'da doğan Kamil Tolon, Bursa Erkek Lisesi'ni ve babasının isteği üzerine okuduğu Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Bir süre Nafia Vekaleti'nde müfettiş olarak çalıştıktan sonra, Bursa'ya dönüp, kendi evinde kurduğu, küçük ölçekli atölyesinde endüstri tasarımı yapmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı dolayısıyla, Avrupa'dan alınan bazı makinelerin dışalımının durması üzerine, çalışmalarını hızlandırarak, ilk yerli demir destere makinasını tasarlayıp, Bursa'nın tanınmış iş adamlarından Fahri Baticı'nın parasal desteği ile üretimine geçmiştir. Yakasında mezun olduğu hukuk mesleğinin değil, mühendis okulunun rozetini taşıyan Kamil Tolon, kısa bir süre içerisinde büyük bir dökümhane kurmuş ve tasarladığı makinayı geliştirerek, Avrupa standardının üzerine çıkarmıştır.²⁸⁶

Faik Yılmazipek: 1893 yılında Antalya'nın Ibradı bucağında doğan Faik Yılmazipek, İstanbul Gelenbevî Lisesi'nden mezun olduktan sonra, 1915 yılında ihtiyat subayı olarak Çanakkale'ye gönderilmiş, buradaki hizmetlerinden dolayı, Kaymakam rütbeli Mustafa Kemal ve İzzettin Çalışlar ile birlikte madalya almıştır. Daha sonra, Galiçya cephesine gönderilen Yılmazipek, bu cephede iki kolunu birden kaybetmiştir. Avusturya'da tedavisi yapıldıktan sonra, 1920 yılında Bursa'ya yerleşmiştir. Önce tuhafıye ve hırdavat işlerine atılmış, Uzunçarşılı'daki küçük dükkanından elde ettiği

---

²⁸⁵ "İhsan Antel'in Biyografisi", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.16.

²⁸⁶ "Türk zekâ ve enerjisinin yeni bir buluşu: Demir Destere Makinesi", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.19, s.76.

sermaye ile Devletin özelleştirmeye açtığı ipek fabrikalarından birine ortak olmuştur. İtalya'dan getirttiği makinalarla kısa sürede işletmeyi modernleştirmiş ve anlayamadığı ortaklarından ayrılarak fabrikalarını çoğaltma yoluna gitmiştir. Yılda 100.000 metre ipek kumaş üretimine ulaşan Yılmazipek Fabrikaları Türkiye'de ilk kadın ipek çorabını üreten kuruluşlardır. 1947-1950 yılları arasında *TBMM*'de Bursa Milletvekili olarak görev yapan Faik Yılmazipek, yanında çalıştırdığı çoğu kadınlardan oluşan işçilerine verdiği güvencelerle tanınmıştır.²⁸⁷ Ekonomik konularda duyarlı bir parlamenter olan Yılmazipek, Nisan 1949'da yapılan *Gelir Vergisi Kanunu* ve *Vergi Usul Kanunu* ile ilgili görüşmelerde, vergi adaletini savunucu konuşmalar yapmıştır.²⁸⁸

E. ESNAF VE KÜÇÜK SANAYİ

Bu dönem içerisinde, *Devletçilik İlkesi* çerçevesinde, esnaf ve küçük sanayici için yapılan önemli atılım, bu kuruluşların finans gereksinimleri ile ilgilenecek özel banka yapılımasıdır. 30 Mayıs 1933 tarihinde küçük işletmelerin kredi talebini karşılama gerekçesiyle açılan *Halk Bankası* ile yüksek faizlerin düşürülmesi ve tefeciliğin önlenmesi öngörülmüştür.²⁸⁹ Banka, 15 Eylül 1941 tarihinde, Bursa şubelerini açmış, ilk yardımlarını havlucular ve örmeciler kooperatiflerine yaptıktan sonra, ayakkabıcılar kooperatifinin kalkınmasına önemli katkıda bulunmuştur.²⁹⁰

Bursa esnafının ekonomik örgütlenmesi kooperatifleşme şeklinde görülmektedir. 1941 yılında 542 tezgâh kapasitesine sahip olan 235 ortaklı *Havlucular Kooperatifi*²⁹¹, 1942 yılında 300 ortaklı *Ayakkabıcılar Kooperatifi*²⁹² ile 30'u kadın olmak üzere 110

²⁸⁷ “Bursa'nın İş Adamlarından: İki Kolsuz Faik Yılmazipek”, *İktisadi Yürüyüş*, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.39, s.93, s.84.1.

²⁸⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VIII, C:18, İ:64, s.56-58, İ:65, s.94, s.98, İ:67, c:2, s.218-220, C:19, İ:80, c:2, s.116. “Gelir Vergisi Mecliste”, *İktisadi Yürüyüş*, S:223 (14 Nisan 1949), s.9-15.

²⁸⁹ Serkan Tuna, **a.g.t.**, s.61.

²⁹⁰ “Bursa'daki Bankalar”, *İktisadi Yürüyüş*, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.22-23.

²⁹¹ 24 Kânun-u Evvel 1940 tarih ve 2/14146 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:93, Dosya:119, Belge:6.

²⁹² 5 Haziran 1942 tarih ve 2/18094 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:98, Dosya:50, Belge:1.

ortaklı *Örmeciler Kooperatifi*²⁹³ kurulmuştur.²⁹⁴ 1945 yılında *İpek, Yün, Merserize, Filoş Dokumacıları*²⁹⁵, *Deri İmalatçıları*²⁹⁶, *Tabaklar*²⁹⁷, 1947 yılında *Yorgancı ve Hallaçlar*²⁹⁸, *Yazmacılar*²⁹⁹, *Yastıkçı, Döşemeci, Mobilya ve Mevruşatçı*³⁰⁰ *Küçük Sanat Kooperatifleri* kurulmuştur. 21 – 25 Aralık 1947 tarihleri arasında yapılan *II. Türk Kooperatifçilik Kongresi*'ne Bursa esnaf temsilcileri olarak, *havlucular; ipek, merserize, filoş dokumacıları; döşeme, mobilyacı ve mevruşatçılar; yazmacılar* meslek grupları katılmıştır.³⁰¹

Bursa'da esnaf örgütlenmesi açısından dönemin önemli gelişmelerinden biri ise dokuma işçileri cemiyetinin kurulmasıdır.³⁰² Esnafın çeşitliliği açısından Türkiye'nin en zengin bölgelerinden olan Bursa, Osmanlı Devleti'ndeki kurumsal zayıflama ile bazı sanat dallarındaki bozulma sonucunda bu özelliğini kaybetmeye yüz tutsa da, "*Türkiye Cumhuriyeti ona eski parlak devrini iade etmek ve birçok meslek ve san'at gruplarını bir çatı altında toplayarak teşkilâtlandırmak, sıkı bir kontrol ve sağlam bir disipline almak maksadile Ticaret Odaları, Esnaf Odaları ve Borsaları adlı ve 4355 sayılı bir kanun kabul etmiş ..... ve Bursa Esnaf Odası teşekkül etmiştir.*"³⁰³ 1943 yılının Eylül ayında, yasanın gerektirdiği gibi;

---

²⁹³ 27 Mart 1942 tarih ve 2/17616 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:98, Dosya:26, Belge:3.

²⁹⁴ "Bursa'da: Kooperatifçilik", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.40.

²⁹⁵ 17 Mart 1945 tarih ve 3/2297 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:107, Dosya:105, Belge:10.

²⁹⁶ 7 Haziran 1945 tarih ve 3/2679 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:108, Dosya:35, Belge:12.

²⁹⁷ 2 Temmuz 1945 tarih ve 3/2821 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:108, Dosya:42, Belge:14.

²⁹⁸ 30 Ocak 1947 tarih ve 3/5333 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:112, Dosya:92, Belge:14.

²⁹⁹ 30 Nisan 1947 tarih ve 3/5745 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:113, Dosya:29, Belge:5.

³⁰⁰ 12 Haziran 1947 tarih ve 3/6028 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:114, Dosya:43, Belge:8.

³⁰¹ "Kooperatifçilik Kongresi", **İktisadi Yürüyüş**, S:193 (5 Ocak 1948), s.8-28.

³⁰² Cemil Kadri, "Dokuma işçileri cemiyeti kurulmuş", **Hakkın Sesi**, S:23 (24 Kasım 1930).

³⁰³ "Bursa Esnaf Odası", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.62.

- Bakkallar, kuru yemiş ve alkol satıcıları,
- Bahçıvan, manav ve sebze satıcıları,
- Un işleyiciler, şekerçiler, tatlıcılar ve meşrubatçılar,
- Lokantacılar, aşçılar ve kebabçılar,
- Kesim hayvanları grubu,
- Kahve ve kıraathaneciler,
- Deri ve kösele işleyicileri,
- Matbaa işçileri, kitap, kırtasiye ve dergi satıcıları,
- Terziler ve dikim işçileri,
- Dokumacı, havlucu ve tuhafiyeciler,
- İnşaatçılar,
- Ahşap işleri,
- Maden işleri,
- Antikacılar, kuyumcular, züccaciyeciler ve elektrikçiler,
- Garsonlar,
- Berberler,
- Nakliyeciler,

adı altında 17 meslek grubu olarak, örgütlenmeye gidilmiştir. Oluşumu sırasında 3.500 kayıtlı üyesi bulunan odanın kuruluş işlemlerinin kolaylaştırılması açısından dönemin valisi Fazlı Güleç ve tek parti il yönetiminin açık destekleri görülmüştür.³⁰⁴

F. MADENLER

Devletçilik İlkesi altında sanayi hamlesi döneminin en önemli gelişmelerinden biri de, 1935 yılında, madencilik sektörüne finansal destek sağlamak ve elektrik enerjisi üretimine yardımcı olmak amacıyla *Etibank*'ın kurulmasıdır. *Etibank* ile birlikte, aynı

---

³⁰⁴ A.g.m., s.62, s.84.3.

Yıl, *Maden Tetkik Arama Enstitüsü* kurulmuş, ülke doğal kaynakları gözden geçirilmeye başlanmıştır.³⁰⁵

Zengin krom yataklarının saptandığı Bursa bölgesinde, halen yabancıların elinde bulunan krom ocaklarının millileştirildiği, maden arama ve çalıştırma ayrıcalıklarının dönemin *Devletçilik* politikaları doğrultusunda *Türk Maadin Şirketi*'ne verildiği görülmektedir.³⁰⁶ Bununla birlikte, Çatak köyündeki krom ocağının işletme ayrıcalığı 5 Aralık 1935 tarihinde özel kişilere verilmiş, aynı maden ocağı 29 Ocak 1939 tarihinde *Çatak Maden Türk Anonim Şirketi*'ne satılmıştır.³⁰⁷ Yine, Günderet Köyü'ndeki Uludağ maden sularının ayrıcalıklarına sahip olan Hüseyin Sıtkı Bey'in İktisat Vekâleti'ne başvurusu üzerine, hakları *Uludağ Maden Suyu Türk Limited Şirketi*'ne geçirilmiştir.³⁰⁸

G. BAYINDIRLIK VE ULAŞIM

1. Bayındırlık ve Çevre Düzenleme Çalışmaları

1923-1950 yılları arasında Bursa'nın en büyük bayındırlık atılımı, 1939 yılında il merkezinin kent planının, İstanbul imar planını hazırlayan, kent uzmanı mimar Prost'a yaptırılmasıdır. İlin gelişimi açısından çok önemli olan bu sorun, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya imzasıyla Başbakanlığa onay için başvuru olan 18 Nisan 1938 tarih ve 1096.C sayılı yazıdaki, "*Bursa şehri bilhassa tarihi ve turistik bakımdan çok değerli olduğu için imar plânının bir an evvel muvaffakiyetle tanzim edilmesine fazla değer*

---

³⁰⁵ Serkan Tuna, **a.g.t.**, s.47, s.52.

³⁰⁶ 26 Ocak 1929 tarih ve 1/8203 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:4, Dosya:38, Belge:10, 13 Mayıs 1933 tarih ve 14357 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:36, Dosya:34, Belge:20, 2 Mart 1935 tarih ve 2/2095 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:52, Dosya:15, Belge:12.

³⁰⁷ 5 Aralık 1935 tarih ve 2/3647 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:60, Dosya:92, Belge:13, 29 Ocak 1939 tarih ve 2/10310 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:85, Dosya:118, Belge:4.

³⁰⁸ 6 Eylül 1931 tarih ve 11713 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:23, Dosya:63, Belge:15.

veriyoruz. Bunun için İstanbulun imar plânını yapmakta olan Bay Prost ile müzakere ederek Bursa imar plânını kendisine yaptırmayı düşündük. Herhangi bir sebeple bunda mutabakat hasıl olmazsa beynelmilel mahdut müsabaka tertib etmek fikrindeyiz” sözleri üzerine, karara bağlanmıştır.³⁰⁹

Bu dönem içerisinde Bursa’yı bayındırlık açısından ilgilendiren önemli bir yasal düzenleme ise, 5 Temmuz 1939 tarih ve 3689 sayılı yasa ile *Bursa Cer, Tenvir ve Kuvvei Muharrike Türk Anonim Şirketi’nin* millileştirilmesi olmuştur. Yasanın 3. maddesine göre elektrik işletmesinin ve işletmeye ait demirbaşın tamamının belediyeye devredildiği, geçici madde ile belediyenin 1 Ocak 1944 tarihine kadar yapacağı teknik aşama çalışmalarının gümrük bağımsızlığı kazandığı görülmektedir. Yasa gereği imzalanan Türkçe ve Fransızca olarak hazırlanan devir sözleşmesinin 3. maddesi ile de abone hakları devlet garantisi altına alınmıştır.³¹⁰

Aslında, gelişen ve günden güne nüfusu büyüyen Bursa şehir merkezinin en önemli gereksinimlerinden biri olan elektrik dağıtımının açılmakta olan yeni bölgelere ulaşımı için daha 1934 yılının ilk aylarında Bursa Belediyesi tarafından girişimlere başlanmıştır.³¹¹

Bununla beraber, dönemin Bursa Valisi Refik Koraltan, 15 Mayıs 1940 tarihli demecinde;

- Şehirde üretilen elektriğin pahalı olduğunu, Merinos Fabrikası güç kaynağından yararlanmak üzere, Sümerbank ile Belediye arasında anlaşma yapıldığını, bu yolla elektrik fiyatının %50 ucuzlayacağını,

Ayrıca;

---

³⁰⁹ Dahiliye Vekâleti’nin “*Bursa İmar planının Bay Prosta veya müsabaka ile başkalarına yaptırılması hakkında*” 18 Nisan 1938 tarih ve 1096.C sayılı yazısı ile Başvekâlet Yazı İşleri Dairesi Müdürlüğü’nün 3 Aralık 1938 tarih ve 6/4856 sayılı sevk yazısı için bkz. **BCA, Katalog: 030..10.0.0**, Klasör:81, Dosya:534, Belge:5.

³¹⁰ Millileştirme bedeli, GBP(İngiliz Sterlini)127.368.- olarak belirlenmiş olup, GBP63.238.-, 31 Temmuz 1939 tarihine kadar, bakiyesi 10 eşit taksit halinde 10 Haziran 1944 tarihine kadar, Ankara Borsa Komiserliğince belirlenen 593 kuruş kur üzerinden ödenmiştir. 5 Temmuz 1939 tarihli yasa için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.20, s.1623-1648.

³¹¹ “Belediye şehrin hiçbir yerini karanlıkta bırakmamak için çalışıyor”, **Yenifikir**, S:661(26 Nisan 1934).

- Kent planından yoksun olmasının şehrin en önemli eksiği olduğunu, kent uzmanı Prost ile yapılan sözleşmeye göre bu sorunun kısa bir süre sonra çözülmüş olacağını,

- Otomatik telefon konusuyla Ulaştırma Bakanlığı'nın ilgilendiğini, fakat Prost'un yerini belirlediği yapılacak santral için gerekli istimlak işlemlerinin tamamlandığını,

- 1939 yılı içinde Mudanya-Bursa yolunun asfaltlanarak, vapur seferleri ile İstanbul'a bağlantısının kolayca sağlandığını,

Ve en önemlisi;

- Bursa'nın su şehri olmasına rağmen, susuz bir şehir olduğunu, bu sorun ile ilgili bir proje hazırladıklarını ve Nafia Vekaletine göndereceklerini,³¹² söylemiştir.

Tablo 22: 1929-1936 Bursa Belediyesi Bayındırlık Harcamaları

Yıllar	Bayındırlık (TL)
1929	63.821
1930	68.347
1931	63.864
1932	39.580
1933	56.750
1934	59.504
1935	96.363
1936	57.069

Kaynak: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Belediyeler İstatistiği 1929-1936**, Ankara:Yeni Cezaevi Basımevi, 1939, s.362.

Bursa'da önemli bir bayındırlık atılımı da, Vali Haşim İşcan döneminde yapılmıştır. Haşim İşcan, bölge halkı tarafından çok sevilmiş, *“Vilâyetin değerli valisi B. Haşim İşcan sabahın erken saatinden akşamın geç vakitlerine kadar mütemadiyen meşguldür. Haşim İşcan makamında oturarak sağa sola telefonla emirler yağdıran bir*

³¹² “Yeşil Bursa Yakında en iyi bir su şehri oluyor.”, **İktisadi Yürüyüş**, S:11(15 Mayıs 1940), s.21.

klâsik devlet adamı tipi değildir. Kendisini, meseleleri mahallinde halletmek yolunu tutarak kâh yol inşaatında, kâh münakaşada, kâh ihale salonunda, kâh civar köy ve kazaların dertlerinin tespiti işlerinde”³¹³ nitelemeleriyle tanımlanmıştır. Bu dönemde;

- Atatürk Caddesi'nin, şehrin ekonomik merkezi olan, Ulucami ve Çakırhamam dolaylarındaki bölümünün genişletilmesi,

- Anayolların beton asfalt kaplamalarının yapılması,

- Maliye Binası,

- Uludağ Prevantoryumu,

- Valilik Lojmanı,

- Devlet Hastanesi,

- Hal Binası,

- Atatürk Stadyumu,

- Merinos lojmanları,

- 1922'de Yunan askerlerinin kaçarken yakıp yıktıklarından dolayı o günlerden beri trafiğe kapalı olan Irgandı Köprüsü yapılmış,

- Uludağ'daki kaynaklar şehir suyuna katılarak, şebeke yenilenmiştir.³¹⁴

Dönem içerisinde il merkezi ile birlikte ilçelere de bayındırlık ile ilgili yatırımlar yapılmıştır. 1948 yılında asker ailelerine yardım fonu olarak İller Bankası'nda toplanan paradan ödenecek elektrik ve su işleri için “*belediyeler proje dayanaklı fon yardımı*”ndan, Bursa İli sınırları içinde yalnız Orhangazi İlçesi Belediyesi yararlanmış, 139.000 TL tutarındaki proje için 90.000 TL finansman desteği sağlamıştır.³¹⁵ Bundan başka, yerel Ant Gazetesi'nin 14 Temmuz 1949 tarihli sayısında Suuçtu şelalesine yapılacak hidroelektrik santrali projesinden, dolayısıyla, Mustafakemalpaşa'nın su ve elektrik sorununun çözüleceğinden söz edilmektedir.³¹⁶

---

³¹³ Durukal, **a.g.m.** , s.11.

³¹⁴ **Bursa Ansiklopedisi C.I**, s.335-336.

³¹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VIII, C:12, İ:86, s.1113.

³¹⁶ “M.Kemalpaşa su ve elektriğe kavuşuyor”, **Ant**, S:1422 (14 Temmuz 1949).

Karayolları ile ilgili çalışmalar önceki dönemde hemen hemen tamamlanmış, kalan işlerin bitirilmesi için 12 Ağustos 1942 tarihinde bir yasal düzenleme yapılarak, 550.000 TL tutarında ek istikraz çıkarılmıştır.³¹⁷ Ancak, henüz 1930 yılında ilçe olmuş olan İznik'in yol sorununun 1943 yılına kadar çözülemediği Bursa Milletvekili General Naci Tınaz'ın 21 Haziran 1943 tarihinde *TBMM*'deki yakınmalarından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Milletvekili'nin sözlerine göre, Bursa İli sınırları içinde olan ilçe yolu Bursa Valiliği tarafından kullanışlı bir şekilde yapılmış, komşu illerin sınırlarında kalan kısmı ise koordinasyonsuzluk nedeniyle bitirilememiştir.³¹⁸

2. “Su Şehri”nin Su İşleri

Yer üstü ve yer altı sularının düzenlenmesi için yapılan işlemlere bu dönemde de devam edilmiştir. Kalan işlerin tamamlanabilmesi için finansman desteği amacıyla 12 Haziran 1933 tarihinde bir yasa çıkarılmış³¹⁹ ve zaman geçirilmeden düzenlemenin bitirilmesi yoluna gidilmiştir.³²⁰

1941 yılının ilk aylarında Bursa Belediyesi Su Fen Memuru İhsan Uzer'in Uludağ Bursa Halkevi Dergisi'nde yayımlanan araştırmasına göre, 1883-1885 yılları arasında Vali Reşit Paşa tarafından başlanan Bursa Su Şebekesi projesi 72 km. boru döşemesi yapıp, şehir merkezi sorunları kısa bir çözüme ulaştırıldıktan sonra, 1915 yılında Fransız mühendis Bonmezon'a verilmiştir. Bonmezon'un projesi, Uludağ sularını bir barajda toplayıp, aynı zamanda elektrik üretimi ve Bursa çevresindeki bölgelere su dağıtımını yapmaktı. Savaş ve işgal nedeniyle, bu proje yaşama geçirilemese de, Bursa sularının kimyasal ve bakteriyolojik değerlerinin aranması bu dönemde gündeme gelmişti. Yunan işgalinin sona ermesiyle, Gökdere dağıtım yerinin flitrelerinin

---

³¹⁷ 12 Ağustos 1942 tarih ve 4293 sayılı *Bursa Vilâyetince yollara sarfedilmek üzere yapılacak istikraz hakkında kanun* için bkz. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.23, s.1786.

³¹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VII, C:3, İ:38, s.101-102.

³¹⁹ 12 Haziran 1933 tarih ve 2317 sayılı *Bursa Ovası Islahat ve İnşaat işleri için bono çıkarılması hakkında kanun* için bkz. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.14, Ankara:Başvekâlet Matbaası, 1933, s.1618.

³²⁰ “Ovanın ıslahı, bentler yapılıyor”, **Hakkın Sesi**, S:582 (4 Nisan 1936).

yenilenmesi yapılmıştı. Operatör Emin Bey, Başmühendis Asaf Bey, İtalyan Mühendis Bacı ve İl Sağlık Müdürü'nden oluşan bir kurul tarafından, Bursa sularının iyileştirilmesi ve sorunun Ankara'ya iletilmesi sağlanmış, abone fiyatları sabitleştirilerek, sayaca bağlanma işlemlerine girişilmişti. 1931 yılında Uludağ sularının şehre getirilme projesi tekrar gündeme gelmiş, 1932-1935 yıllarında Mühendis Sabri Bey tarafından şebekenin geliştirilmesi sağlanmıştır. 1 Nisan 1935 tarihinde şehir sularının belediyelere devredilmesi dolayısıyla, yapılan incelemelerde Pınarbaşı, Kurtbasan, Kaplıkaya, Gökdere-Alaşar, Çekirge, Dağ, Naip, Âsa sularının şebeke içine alındığı görülmüştür.³²¹

1937 yılında Pınarbaşı suyu dağıtım yerinin üstü kapatılmış, 8.000 TL harcanarak modern bir işletme haline getirilmiş ve kapısına “*Bin yıllarca evvel bu Pınarbaşı suyunu toplayan insan kümeleri içinde Bitin tarihi olanlarını seçtik. Anibal bu suyu kalenin muharebe işlerinde kullanmış. Fatih Mehmedin Türk evlatları onu benimsemişler. Ortaçağın Bursası şimdiye kadar bu su ile bezenmiş. Biz ATATÜRK evlatları onu bin yılların geçecek tarih sinesine modern teknikle sarmalayarak evlerimizin, bahçelerimizin, fabrikalarımızın, yer yüzünü şenlendirecek varlığına hazırlanıyoruz. 28.10.1937*”³²² yazılı bir pano asılmıştır. Araştırmasında, Bursa havzasında bunlardan başka 153 tane daha su ve ayazma saptayan İhsan Uzer, bunların değerlendirilmesi durumunda, Bursa'nın gelecek nesillerinin de su sorununun olmayacağını öne sürmüştür.³²³

Aşağıdaki tablo, İhsan Uzer tarafından yapılan bu araştırmanın verileri ışığında değerlendirildiğinde, 1929-1935 yılları arasında Bursa su dağıtımı için yapılan harcamaların Hükümet tarafından yönlendirilen belli bir hakediş çerçevesinde olduğu anlaşılmaktadır. 1935 yılında, konunun yerel yönetime geçmesiyle ayrılan 117.367 TL ödenekle Bursa'nın kent su sorununun büyük sayılabilecek bir kısmı çözülmüştür.

---

³²¹ İhsan Uzer, “Bugünkü Bursa Suları I”, **Uludağ**, S:33 (Mart 1941), s.51-58.

³²² İhsan Uzer, “Bugünkü Bursa Suları VIII”, **Uludağ**, S:41(2.Teşrin 1941), s.45.

³²³ İhsan Uzer, “Bugünkü Bursa Suları IX”, **Uludağ**, S:42-43 (1.Kânun 1941-2. Kânun 1942), s.34.

Tablo 23: 1929-1936 Bursa Belediyesi Su İşleri Harcamaları

Yıllar	Su İşleri(TL)
1929	45.378
1930	31.865
1931	20.855
1932	28.596
1933	27.012
1934	25.296
1935	117.367
1936	10.774

Kaynak: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Belediyeler İstatistiği 1929-1936**, Ankara:Yeni Cezaevi Basımevi, 1939, s.362.

Diğer taraftan, Uludağ Dergisi'nde 1944 yılında yayımlanan Turgut Karadal'ın yazısında Bursa'nın su sorununun devam etmekte olduğu görülmektedir. Yazar, suların dağılımının yetersiz ve sağlık dışı olması nedeniyle, şehirde var olan Gökdere ve Pınarbaşı sularının iyi değerlendirilemediğini ileri sürmekte, o günlerde bulunması güç olan borudan kaçınılarak, taş ve kumdan yararlanıp, depolama, süzme ve dinlendirme havuzları yapılmasını, gerekirse, sertlik derecesi fazla olan Pınarbaşı kollarının da şebekeye katılmasını önermektedir. Teferrüç deposunun ise kısıtlı olanakları olduğunu, Çekirge'de boşa akan dağ suları ve Kırkpınarlar'daki güçlü suların bir barajda toplanarak, aynı zamanda elektrik üretimi yapılmasını ve bunun acil eylem planı olarak ele alınması gerektiğini ifade etmektedir.³²⁴

3. Gerçekleşmeyen Bir Düş: Anadolu Demiryolu Hattına Bağlanmak

Kurtuluş Savaşı sırasında demiryolu hatlarının yabancıların elinde olmasından dolayı askeri güçlükler yaşayan Cumhuriyet yöneticileri, ABD sermayesi *Chester*

³²⁴ Turgut Karadal, "Bursa'nın içme suyu durumu", **Uludağ**, S:64-67 (Mart-İlkteşrin 1944), s.10-12.

*Şirketi*³²⁵ ile yapılan görüşmeler sonuçsuz kaldıktan sonra, kamu yatırımlarını demiryoluna yönlendirmiş, demiryolu dönemin gözde politikası olmuştur. İlk etapta, Ankara-Kayseri-Sivas demiryolunun yapımı gerçekleştirilmiş, 1929 yılında ülke çapında yapılan demiryolu uzunluğu 5.100 kilometreye ulaşmıştı.³²⁶ Bu çerçevede, dikkat çeken konulardan biri de Bursa-Mudanya Demiryolu olmuştur. 1891 yılında ipek naklinin ve Bursa pazarının başkent İstanbul'a bağlanması gerekçesiyle, Mudanya limanı ve Bursa kent merkezi arasında açılan ve Anadolu demiryoluna bağlanma girişimleri ekonomik nedenlerle sonuçsuz kalan bu hattın iyileştirilmesi için, ayrıcalık sahibi şirket ile Nafia Vekaleti arasında tamir bedelleri konusunda oluşan uyuşmazlık sonucunda³²⁷, dönemin ulusallaştırma politikaları gereği, 30 Mayıs 1931 tarihli yasa gereği 50.000 TL bedelle ayrıcalık hakları satın alınarak millileştirilmiştir.³²⁸

Bursa – Mudanya arası 1 saat 45 dakika süren³²⁹ bu hattın işletmesinin Devlet eliyle yapılması üzerine, Bursa halkının öteden beri beklentisi olan Karaköy istasyonundan Anadolu hattına bağlanmak düşüncesi gündeme gelmiş, Bursa ve çevre illerin Milletvekillerine yaptığı baskı ve Milletvekillerinin bu konudaki hassasiyeti dolayısıyla yıllarca *TBMM* görüşmelerine de konu olmuştur.

---

³²⁵ Chester Şirketi, 1908 yılından itibaren Türkiye ve Musul – Kerkük bölgesinde maden ve demiryolu ayrıcalıkları elde etmeye çalışan, ABD vatandaşı Amiral Chester'ın örgütlediği, bir sermaye grubu olup, projeleri *TBMM* tarafından 1923 yılında onaylanmıştır. Ancak, *Lozan Antlaşması*'na bağlanamayan İngiltere-Türkiye arasındaki Musul sınır antlaşmazlığının Türkiye için olumsuz sonuçlanmasıyla bu proje iptal edilmiştir. Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, s.242.

³²⁶ "Anadolu Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ile Haydarpaşa Liman şirketlerinin satın alınması (31.1.1928 tarih ve 1375 sayılı kanun) Bedeli 204 milyon İsviçre Frangı" Ersal Yavi, **Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?**, 1.b., İzmir:Yazıcı Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti., 2001, s.622, Burada Anadolu hattı olarak söz edilen demiryolu, Haydarpaşa-Konya hatları ile Ankara, Kütahya ve Adapazarı hatlarını kapsamakta olup, bu kamulaştırma süreci Şark Demiryolları Bankası'nın elinde bulunan hat ve limanlara ait tahvillerin alınması ile ilgilidir. **a.g.e.**, s.622.

³²⁷ 7 Ocak 1931 tarih ve 10474 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:17, Dosya:1, Belge:19.

³²⁸ 1 Şubat 1931 tarih ve 10576 sayılı yazı için bkz. **BCA, Katalog: 030..18.1.2**, Klasör:17, Dosya:7, Belge:1, 30 Mayıs 1931 tarih ve 1815 sayılı yasa için bkz. **Düştur**, Üçüncü Tertip, C.12, s.528.

³²⁹ Aynı yerde, Bursa-Mudanya arasında yapılan otobüs seferlerinin yol süresi 45 dakika olarak kaydedilmektedir. **Bursa 1934 Yılı**, s.44.

Bu dönem içerisinde, ilk defa, Rüştü (Eğel) Bey 1933 yılı Nafia Bütçesi görüşmelerinde Bursa – Mudanya hattı konusunda şu sözleri söylemiştir: “*Efendim, Bursa ağzından nefes alıyor amma ciğerine gitmiyor. Biz ancak Mudanyadan nefes alıyoruz. Halbuki ihtiyacımız Anadolu’ya bağlanmaktadır.*”³³⁰ Konu, uzun bir süre açılmamış, bu hattın yapılmasının Atatürk tarafından vasiyet edilmesi üzerine 1939 Nafia ve Devlet Demiryolları Bütçeleri görüşmelerinde tekrar gündeme gelmiştir. Her iki görüşmede de söz alan Muhittin Baha Pars, Atatürk’ün önceki dönemin Nafia Vekili Ali Çetinkaya’ya verdiği emri hatırlatarak, yeni bakan Ali Fuat Cebesoy’dan kendisi ve arkadaşları adına bilgi istemiştir. Bursa Milletvekilleri bununla yetinmemiş, Dr. Sadi Konuk da aynı görüşmelerde söz alarak Bursa halkının ve çevre illerin taleplerini iletmiştir.³³¹

1940’lı yıllara gelindiğinde artık halk da, milletvekilleri de bu konu hakkında umutlarını yitirmelerine rağmen konuyu parlamento ortamından çekmemiş ve fırsat buldukça gündemi meşgul etmişlerdir. 1944 Nafia Bütçesi görüşülürken Rasih Kaplan ve Hulki Karagülle’nin kendi bölgelerindeki hatlar hakkında konuşmaları üzerine söz alan Bursa Milletvekili Dr. Talat Simer : “*faydasız olmakla birlikte*”, “*tesiri olmamakla beraber*” Bursalıların arzularını tekrarlamıştır.³³² 25 Aralık 1946 tarihinde Zehra Budunç “*tam 22 senelik*” beklentiyi dile getirmiş³³³, 26 Aralık 1947 tarihinde Muhittin Baha Pars tekrar Atatürk’ün emrini hatırlatmıştır.³³⁴ Son olarak, 31 Mayıs 1949 tarihinde bazı demiryolları görüşülürken söz alan Zehra Budunç, “*25 seneden beri hakkı mahfuz olan şu Bursa hattını 99’luk tespih çeker gibi bir daha hatırlatıp kürsüden iniyorum. Başka söyleyecek sözüm yoktur*” ifadesiyle Bursa halkının düş kırıklığını belirtmiştir.³³⁵

---

³³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, D:IV, C:15, İ:54, s.214.

³³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, D:VI, C:2, İ:11, s.59, İ:18, s.296, s.304.

³³² TBMM Zabıt Ceridesi, D:VII, C:10, İ:62, s.312.

³³³ TBMM Zabıt Ceridesi, D:VIII, C:3, İ:23, c:2, s.498.

³³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, D:VIII, C:8, İ:23, c:2, s.315-316.

³³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, D:VIII, C:19, İ:97, c:2, s.1114.

1945 yılının ortalarından itibaren yerel basında da yer almaya başlayan Bursa – Mudanya hattının kaldırılacağı söylentileri, tüm karşı çıkmalara rağmen kısa bir süre sonra doğrulanmış ve bu demiryolu hattı 10 Temmuz 1953 tarihinde işletmeden kaldırılmıştır.³³⁶

H. TURİZM

Bursa'nın tanınmış gazetecilerinden olan Musa Ataş'a göre: *“Binlerce yıllık tarihi olan bu eski Türk şehri; bilhassa turizm bakımından dünyanın birinci sınıf şehirlerine muadil bir istikbale namzettir. Devlet elile veya halkın teşkil edeceği şirketlerle burada da, yabancı turist şehirlerinde olduğu gibi büyük ve modern tesisler meydana getirilir, rahat, emin, kolay ve ucuz nakil vasıtaları işletilirse görülecektir ki, Bursa yalnız Türkiye'nin değil, Yakın Şarkın belli başlı bir seyyah şehri olacaktır.”*³³⁷

Türk Devriminin ideologlarından Vedat Nedim Tör'e göre ise, *“Bursa:*

- 1 – Kaplıcaları dolayısıyla bir su şehri,
  - 2 – Eski eserleri itibariyle bir tarih şehri,
  - 3 – Tabii güzellikleri bakımından ideal bir sayfiye şehri,
  - 4 – Uludağ dolayısıyla bir iklim tedavisi istasyonu ve dağ sporları muntkasıdır.”
- ³³⁸

1934 kent yılığı incelendiğinde turizm sektörüne büyük önem verildiğı görülmektedir. Bu yayında, Bursa kaplıcaları ve oteller hakkında geniş bilgi verilmiş, *“Bursa'ya nasıl gelinir”* konulu özel bölüm hazırlanarak turistlere, masraflar, tarifeler ve konaklama hakkında yol gösterilmiştir.³³⁹

---

³³⁶ “Mudanya – Bursa Demiryolu”, **Bursa Defteri**, S:4 (Aralık 1999), s.28.

³³⁷ Musa Ataş, “Tarih, Turizm, Tabiat, San'at ve Ticaret Şehri Bursa”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.12.

³³⁸ Vedat Nedim Tör, “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**, S:20 (1 Ekim 1940), s.11.

³³⁹ **Bursa 1934 Yılığı**, s.24-46.

10 Şubat 1937 tarihinde TBMM’nde Yalova kaplıcaları bölgesini yönetimi hakkında görüşme yapılırken Bursa Milletvekili Dr. Sadi Konuk, eğer bir özel idare düşünülüyorsa, Uludağ – Bursa – Yalova’nın tek kuruluş haline getirilmesi gerektiğini savunmuş, gelecek hakkındaki beklentilerini, “*ne kadar bina yapsak veyahud konforlu oteller tesis etsek, olan rağbeti bugünkünden fazlaya çıkartamayız. .... En nihayet banyo şehri demek, suyun içine girip çıkmaktan ve uyumaktan ibaret değildir. .... İstedığınız kadar konfor yapalım. Orada ne bir eğlence yerimiz vardır, ne bir tiyatromuz vardır. Hatta bir kumarhane yapmak lazımdır, o da yoktur. .... Eğer imkân varsa, mütehasıs bir heyet memleketin su şehirleri için hakiki ve ciddi olarak meşgul olsun*” sözleriyle ifade etmiştir.³⁴⁰

Ancak, kent planının 1940’lı yıllara kadar yapılamaması ve *Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi*’nin, yapılanması konusunda, İktisat Vekaleti ile tam bir anlaşmaya varamamasından³⁴¹ dolayı, 1941 yılında, Bursa kaplıcalarının henüz iyileştirilemediği görülmektedir. Kaplıca otelleri olarak, *Çelik Palas* ve *Kükürtlü Oteli* dışında, olumlu koşulları taşıyan işletmeler bulunmamaktadır. Hancılık geleneğinden gelme şehir otelleri konfor yönünden yetersizdir. Bununla birlikte, aynı yıl Alman kent uzmanı Prost, kent planı konusundaki hazırlıklarını tamamlamış ve düzenlemelere kaplıca bölgesi olan Çekirge’den başlamıştı.³⁴²

1944 yılına gelindiğinde, *Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi*’nin Devletle tüm anlaşmalarını tamamladıktan sonra, yatırımlara giriştiği görülmektedir. 2 Şubat

---

³⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, D:V, C:21, İ:14, s.49-50.

³⁴¹ *Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi*, aşağıdaki yasal düzenlemelerle Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün iştiraki haline getirilmişti: 9 Haziran 1926 tarih ve 923 sayılı *Derdesti teşkil olan Bursa kaplıcaları Türk Anonim Şirketine Evkaf Müdüriyeti Umumiyesi’nin iştirake mezuniyetine dair kanun* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.7, s.1529; 23 Mayıs 1933 tarih ve 2212 sayılı *Evkaf Umum Müdürlüğüne Asri Kaplıcalar Şirketinden satın alınacak 16.000 liralık hisse senedi hakkında kanun* için bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, C.14, s.964.

³⁴² Tör, “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**, s.11, Vedat Nedim Tör, “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**, S:21(15 Ekim 1940), s.19, Vedat Nedim Tör, “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**, S:22 (1 Kasım 1940), s.12, Vedat Nedim Tör, “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**, S:23(16 Kasım 1940), s.20, Vedat Nedim Tör, “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**, S:24 (1 Aralık 1940), s.13, s.22.

1938 tarihindeki son Bursa gezisinde Atatürk'ün köşkünü armağan vermesiyle genişleyen *Çelik Palas Oteli*'nin yanında, birinci sınıf turizm işletmesi olarak nitelendirilebilecek *Ada Palas* ve *Gönlü Ferah*, ayrıca halkın rahatlıkla konaklayabileceği, ikinci sınıf *Yeşil Bursa, İkbal, Hayat, Termal, Hakkı Paşa, Akman, Hüsnü Güzel, Nilüfer, Kaynarca, Eski ve Yeni Kaplıca*, üçüncü sınıf, *Sağlık, Şark, Şifa, Sevim, Mahmudiye* ve *Armutlu* otelleri yapılmış veya modernleştirilmiştir. Bunlardan başka, Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars tarafından yaptırılan, içerisinde, küçük bir hayvanat bahçesi, gazinosu ve sineması bulunan *Havuzlu Park* turistik açıdan önemli bir işletmedir. Şehir otellerindeki koşullar da iyileştirilmiş ve otel işletmecileri tarafından bir dernek kurularak, Bursa'daki tüm oteller bu kurumun denetimine bırakılmıştır.³⁴³ Prof Dr. Nihat Reşat Belger'in 1948 yılında yayımlanan yazısında, kaplıca ve otellerin turistik açıdan artık gerekli donanıma sahip oldukları anlaşılmakta, ancak, yüksek kimyasal değerleri ve termal özellikleri olan Bursa kaplıcalarının bilimsel yöntemlerle geliştirilerek, tıp alanında kullanılmak üzere yönetilmesi gerektiği savunulmaktadır.³⁴⁴

Bursa'nın güneyinde bulunan Uludağ, dağcılık ve kayak sporları bakımından önemli bir merkez olacak şekilde, ilk olarak, 1927 yılında dönemin Bursa Valisi Fatih (Güvendiren) Bey tarafından öngörülmüş, *İl Özel İdaresi*'nce bir otel yaptırılmıştır. Arada sırada bir kaç yabancı gelse de, yöre halkı Uludağ'da kayak sporlarına 1933 yılında başlamıştır. 28 Nisan 1933 tarihinde İhsan Celal Antel'in kurduğu *Dağcılık Kulübü*, 18 kişilik bir ekiple kayak sporunun öncülüğünü yapmışlardır. Kulüp, 1935 yılında 80 yataklı bir oteli ve 1939 yılında Kirazlıyayla yöresinde bir dağ evini işletmeye açmıştır.³⁴⁵

---

³⁴³ “Çelik Palas ve Bursa'nın Otelleri”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.12.6.

³⁴⁴ Nihat Reşat Belger, “Su Şehri Bursa”, **Bursa**, Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.42-46.

³⁴⁵ “Sağlık, Gençlik ve Neşe'e Kaynağı Uludağ”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.38, “Uludağ'da Otel – kayakevi – kayakçılık ve Dağ Sporları Kulübü”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.68.

Bursa çevresinde, tarihi eserlerin değerlendirilmesi ile ilgili ilk çalışmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılmış, 1930-1931 yıllarında İznik'te kazmadan ve şehrin dokusuna dokunulmadan yapılan araştırmalar, 1935 yılında sona ermiş, Dr. Alphonse Maria Schneider'in bulguları Forshungen ve Fortsehrritte Dergisinin 32. sayısında yayımlanmıştır.³⁴⁶ Osmanlı Devleti'nden kalan ulusal anıtların bakımı için 1941 yılında, en uygun olmayan koşullarda, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1.000.000 TL ayrılmış, Bursa'da bulunan Yeşil Camii 14.239 TL, Yıldırım Camii 16.757 TL, Ulu Cami 39.562 TL, Muradiye Camii 15.000 TL, Hüdavendigâr Camii 10.000 TL bedellerle tamir edilmiştir.³⁴⁷

Artık bölgede turizme duyarlılığın başladığı 1948 yılında, İstanbul – Mudanya arasında turistik sefer yapan geminin, İmralı Cezaevi'nin gereksinimi dolayısıyla bu adaya uğraması sonucunda, zaman kaybı ve fırtınalı havalarda tehlike yaşaması üzerine Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars, 22 Kasım 1948 tarihinde bir önerge vermiş, Adalet Bakanı'nı "*Hükümet kendi vazifesini millete bir külfet şeklinde tahmil ediyor. Bir hapishanenin icabettirdiği hizmetleri yapmak Hükümetin vazifesidir, milletin değildir, millet icabeden vergisini vermektedir*" sözleriyle protesto etmiştir.³⁴⁸

I. DIŞ TİCARET

1934-1938 yılları arasında dışalımın milli gelirdeki payı %15'den %7'ye, dışsatımın ise, %11'den %8'e düştüğü görülmekte olup, dışa bağımlı bir ekonomide bu olumlu bir gelişmedir. "*Bu yıllarda kamuoyunu ilgilendiren davranışlar ise, özellikle yerli malı kullanmak ve tasarrufa riayet etmektir. Bu fikir hem hükümet tarafından halka telkin ediliyor, hem de bu amaçla kurulan cemiyetler bu konuda çalışıyorlardı.*"³⁴⁹

³⁴⁶ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Nicaea – İznik'te Araştırmalar", **Uludağ**, S:12-13 (1. Teşrin 1937), s.34.

³⁴⁷ "Cumhuriyet devrinde millî abidelerimize verilen kıymet ve ehemmiyet", **İktisadi Yürüyüş**, S:32 (1 Nisan 1941), s.14-15.

³⁴⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:VIII, C:13, İ:9, s.217-218.

³⁴⁹ İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, s.18.

Dışsatımın milli gelire pay vermedeki düşüşüne rağmen, iç hacminde aşağıdaki nedenlerle gelişmeler gözlenmektedir:

- Dönem içerisindeki verimin dışsatıma yönelik tarım stoklarını genişletmesi,
- Almanya'nın Balkanlar ve Ortadoğu'da ekonomik genişleme politikası uygulaması ile Türk tarım ürünlerine ve krom madenine artan talebi,
- Türkiye'nin, Sanayi Planı gereği, dışalımını ile Merkez Bankası'nın altın ve döviz rezervleri gereksinimine göre, ikili ticaret anlaşmalarının artırılmasına verdiği önem,
- Türkiye'nin dış kredi borçlarını ürün karşılığı geri ödeme yöntemi.³⁵⁰

Gerek zeytin ve tütün gibi tarım ürünleri, gerekse dönemin endüstrileşme atılımları sonucunda bir sanayi kenti durumuna geçiş yapan Bursa bölgesinin dış ticaret bağlantısının Mudanya ve Gemlik limanları yoluyla bu dönemde de süregeldiği anlaşılmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi, 1931 yılında Bursa-Mudanya demiryolu hattında ve Suni İpek Fabrikası'nın yapılmasıyla Gemlik liman sahasında yapılan iyileştirmeler³⁵¹ dış ticaret verilerini olumlu yönde etkilemiştir. Ancak, *Tablo 24*'deki verilerin, Türkiye'nin genel eğilimdeki yerli malı kullanma politikasını yansıtmadığı görülmektedir. Dışsatım olanakların sürekliliğini koruyamadığı bu yıllarda, Bursa'da yapılan 2 ağır sanayi kuruluşunun yurt dışından getirilen yapı malzemesi girdilerinin de bu limanlardaki dışalım verilerini etkilediği muhakkaktır.

Tablo 24: 1935-1938 Yılları Arasında Mudanya ve Gemlik Limanlarından Yapılan Dışticaret

Yıllar	Dışalım (kg)	Dışsatım (kg)
1935	108.184	11.371.378
1936	5.740.607	2.118.292
1937	3.733.652	619.772
1938	2.344.403	1.728.923

Kaynak: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1938 Kısım-3**, Ankara:Recep Ulusoğlu Basımevi, 1939, s.66-71.

³⁵⁰ Boratav, a.g.e., s.291-304, Tezel, a.g.e., s.114.

³⁵¹ "Gemlik'te rıhtım yapılmış", **Bursa Sesleri**, S:51 (85) (15 Temmuz 1937).

II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bölgenin en önemli dışsatım kaynağı krom olmuş, 1938 yılında Bursa bölgesinden yurt dışına 22.265 ton, 1939 yılında ise 31.300 ton krom satılmıştır. Ancak savaşın başlamasıyla, ulaştırma güçlükleri nedeniyle bu ticarete sekte vurulmuştur. Daha çok tarım ürünleri üzerine olan bölgenin dışsatım kapasitesi, ülkenin önemli ticaret limanı İstanbul'a yakınlığı nedeniyle, bu kente yönelmiştir.³⁵²

J. MESLEK OKULLARI

Bursa'nın bir tarım bölgesi olması dolayısıyla, daha önceki dönemde bu sektörle ilgili meslek eğitiminde başlayan gelişmeler, bu dönemdeki atılımlarla birlikte, sanayi sektöründe de görülmeye başlamış, bölgenin bu konudaki gereksinimi sonucu sanat okulları iyileştirilmiş, yeni meslek okulları açılmıştır.

İpekçilik Enstitüsü: 1930 yılında, Tarım Bakanlığı tarafından, Bursa'da ipekböcekçiliğinde bilimsel araştırma yapacak uzman yetiştirme amacıyla ayrı bir enstitü kurulmuştur. Kısa sürede, çevre koşullarına uygun dut ve tohum yetiştirmede büyük bir aşama kaydeden okul, ipek çekme fabrikalarında kullanılan ve yurt dışından getirilen *kamçı süpürgesi* adlı yardımcı malzemeyi geliştirerek, yurt içi üretimine başlamıştır.³⁵³

Ziraat Mektebi: Ziraat Mektebi'nin eğitim kadrosu, 1927 yılında tarım okullarının iyileştirilmesi konusunda alınan önlemler gereği Avrupa'ya gönderilmiş, 1930 yılında Türkiye'de tarım eğitimi yeniden şekillendirilerek, çiftçi çocuklarının okula kabulü temel alınmıştır. 1.200 dönümlük alana yayılmış olan okula, tarla ve bahçe tarımı, hayvancılık ve küçük ehli hayvancılık, ürün koruma ve işletmecilik bölümleri

---

³⁵² Enver Atafırat, "Bursa'nın Ekonomi Hayatı", **Bursa**, Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.61.

³⁵³ **Bursa 1934 Yılığ**, s.31-32, "Bursada İlmi Bir Müessesese İpekböcekçiliği Enstitüsü", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.42-43.

açılmıştır. Bir çiftlik yönetimi şeklinde çalışan okuldan çevreye ucuz fidan, damızlık ve ürün satışı yapılmıştır.³⁵⁴

Erkek Sanat Enstitüsü: Bursa'nın en eski mesleki eğitim kurumlarından olan okul, bölgedeki sanayi atılımı sonucu oluşan gereksinimle, 1936 yılından sonra gelişme göstermeye başlamıştır. 1935-1936 eğitim döneminde 220 olan öğrenci sayısı, artarak, 1943-1944 döneminde 1.000'e ulaşmıştır. Tesviye, demirdöküm, model, motor, marangoz ve boya bölümleri bulunan okul, çalışanların eğitimi için 2 yıllık bir akşam bölümü ve gezici köy kursları açmıştır. Öğrencileri tarafından kurulmuş bir yardım kuruluşu bulunan okulda, 300 öğrenciye eğitim yardımı yapılmış, mezunlarından bazıları, yüksek eğitim için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir.³⁵⁵

Kız Sanat Enstitüsü: Türkiye'deki kız meslek okullarının en gelişmişlerinden biri olan enstitü, 1805 yılında Assumption Koleji olarak kurulmuştu. 1914 yılında İttihat ve Terakki okuluna dönüştürülmüş, I. Dünya Savaşı ve Yunan işgali süresince askeri amaçlarla kullanılmıştı. 1927 yılında İsmail Hakkı Bey tarafından Özel Kız Hayat Mektebi olarak öğrenime başlamış, kısa bir süre sonra, okul binası Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sahibi Aristi'den 14.000 TL bedelle satın alınarak, İsmail Hakkı Bey'in yönetiminde Necatibey Kız Enstitüsü adıyla eğitime açılmıştır. 26 öğrenciyle başlayan eğitime çevreden gelen taleple, ertesi yıl 50 öğrenci başvurmuş, 1944 yılında öğrenci sayısı 150'ye ulaşmıştır. Halkın isteği üzerine Akşam Kız San'at bölümü de açılan okulda, 1.000 TL sermaye ile kurulan sipariş atelyesi, çevre halkına yönelik üretimde bulunmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında okulun düşük maliyetli üretimine halkın talebi artmıştır. Öğrencileri tarafından kurulmuş olan bir yardım

---

³⁵⁴ **Bursa 1934 Yıllığı**, s.25-26, Selim Cavid, "Ziraat ordusuna eleman yetiştiren bir müessese: Ziraat Mektebi", **İktisadi Yürüyüş**, s.8, "Bursa: Ziraat Mektebi", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.35, s.84.3.

³⁵⁵ **Bursa 1934 Yıllığı**, s.27-28, "Erkek San'at Enstitüsü", **İktisadi Yürüyüş**, s.34, s.84.1-2.

kooperatifi de bulunan okulda, gereksinimi olan öğrencilere yardım edilmiş, üretim yarışmalarını kazanan mezunlara yüksek öğrenim bursu verilmiştir.³⁵⁶

Orman Mektebi: 1934 yılında ortaokul mezunlarını kabul eden lise dereceli bir okul olarak kurulmuştur. 1936-1937 eğitim döneminde ilk 23 mezununu vermiş, öğrenci sayısı yıldan yıla artarak, 1942-1943 döneminde 41'e ulaşmıştır.³⁵⁷

Ticaret Lisesi: Halkın çoğunluğunun tarım ve ticaretle uğraştığı Bursa bölgesinin gereksinimi üzerine, Milli Eğitim Bakanlığı'na başvurulmuş, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi yöneticisi Prof. Dr. Nihat Sayar'ın önerisi ile aynı okul mezunu ve eğiticisi olan Rıza Akbora, Bursa'ya gönderilmiştir. *Bursa Ticaret Odası*'nın desteğini alan Akbora, iki hafta gibi kısa bir sürede bina ve kadro işlemlerini tamamlayarak 1942-1943 döneminde okulu eğitime açmıştır. İlk yıl 173 öğrenci alan okula, sonraki yıllarda bu sayının iki katı öğrenci başvuruda bulunmuştur. Okulda, öğrencileri tarafından bir yardım kooperatifi kurulmuş ve yılda 50 civarında öğrenciye burs sağlanmıştır.³⁵⁸

DEĞERLENDİRME:

1930-1950 yılları arasında Bursa ekonomisini değerlendirirken iki önemli nokta göz önüne alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında henüz olumsuz olan ekonomik koşullara 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan doğan sorunlar da eklenmiş, bu dönemde Türkiye, demokratik bir yaklaşımla ve deneme-yanılma yoluyla kendi kalkınma modelini saptamıştı. Ancak, 1930'lu yıllarda *Devletçilik İlkesi* ile başlayan sanayi atılımları, II. Dünya Savaşı'nın ülkeye getirdiği zor koşullar altında kesintiye uğramıştı.

---

³⁵⁶ **Bursa 1934 Yıllığı**, s.30, "Kız Sa'nat Enstitüsü", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.37, s.57, s.96.

³⁵⁷ "Orman Mektebi", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.36, s.78.

³⁵⁸ "Bursa Ticaret Lisesi", **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.32-33, s.64.

Devlet eliyle planlı sanayileşme aşamasında kurulan Merinos Yünlü Sanayi Fabrikası ile Gemlik Sunî İpek Fabrikası, bu gelişmenin Bursa'ya getirdiği önemli kazanımlardır. Ancak, dönem içerisinde yaşanan II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'ye getirdiği ekonomik sorunları gidermek üzere alınan önlemlerin Bursa sanayiine en önemli etkisi *Varlık Vergisi* dolayısıyla olmuş, özellikle ipekçilik endüstrisinde sermaye el değiştirmiştir.

Bundan başka, yerel sanayicinin bir yakınması da *Muamele Vergisi* dolayısıyla olmuştur. *Âşar*'ın kaldırılmasıyla geçimlik üretim yapan tarım üreticisinin vergi dışı kaldığını gören Bursa sanayicileri, bu verginin kendileri üzerine getirdiği yüke karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte, II. Dünya Savaşı koşullarına karşı bir önlem olarak tarım üzerine *Âşar*'a benzeyen *Toprak Mahsulleri Vergisi* salınmış, Bursa çiftçisi bundan ve *Milli Korunma Yasası*'nın zorlayıcı hükümlerinden olumsuz olarak etkilenmiştir. *Milli Korunma Yasası*'nın bölgedeki olumsuz etkilerinden biri ise, bu yasa ile getirilen ağır çalışma koşulları nedeniyle, Sümerbank'ın sahip olduğu Merinos Fabrikası'nın işçileri üzerinde görülmüştür. Savaş koşullarının getirdiği fırsatları kollayarak üretim alanlarını genişleten kesim ise, savaş yılları sonrasında kendileri için olumsuz gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır.

Savaş koşullarına rağmen, 1930-1950 yılları arasında, Bursa nüfusunun politikalar doğrultusunda artarak işlevsellik kazandığı görülmekte, meslek gruplarına göre sınıflandırılmasında tarımdan sanayiye doğru bir kayma saptanmaktadır. Tarımda, teknolojik ve yasal önlemlerle gelişme aşamaları süregelmiş, Bölgenin geçmişten aldığı miras olan hayvancılık, Karacabey Harası'nın olumlu etkisiyle yöre ekonomisinde önemli yer tutmaya devam etmiştir. Genetik iyileştirme çabaları ile at üretimi yükselen değer olurken, Devletin sanayileşme politikası çerçevesinde oluşturduğu ve yöre çiftçisinin büyük ilgi gösterdiği *Merinos Davası*, Dünya kalitesi yakalanarak kazanılmıştır.

Yörenin temel sektörü ipekböcekçiliği, 1930-1950 yılları arasında da Devlet ve yerel kuruluşlar tarafından desteklenmeye devam edilmiştir. Ancak, bu iş kolu lüks

tüketime yönelik bir tarımsal hammadde olduğundan dolayı, I. Dünya Savaşı ve Bursa'nın işgali sırasında yaşadığı önemli kesintiyi, II. Dünya Savaşı'nda da yaşamış, hedeflenen üretim düzeyini yakalayamamıştır. Bununla birlikte, bölgenin ipekçilik endüstrisinde kaydettiği önemli gelişme dolayısıyla üretim, tamamı değerlendirilecek şekilde, yurt içine yönelik olarak yapılmıştır.

Cumhuriyet'in Türk sanayileşmesine getirdiği bir önemli iyileştirme önlemi olan *Teşvik-i Sanayi Yasası*, yerel meslek örgütünün de ilgisiyle Bursa'da geniş uygulama alanı bulmuş, küçük işletmeler bu yasadan yararlanarak sanayileşme ve büyüme yoluna gitmişlerdir.

Bölge'de Osmanlı'dan gelen esnaf kuruluşu geleneği, Cumhuriyet'le süregelmiştir. 1930'lu yıllardan itibaren örgütlenmeye gidilerek, ürünlerini geliştirmek ve pazarda kolaylıkla değerlendirmek amacıyla aralarında birleşerek kooperatifler kurmuşlardır.

II. Dünya Savaşı'nın gözde madeni krom bakımından zengin Bursa yöresinde madencilik çalışmaları dönemin politikaları gereği Devlet eliyle yapılmıştır.

Önemli bir atılım olarak, 1939 yılında kent planı yapılan Bursa'da, millileştirme yoluyla edinilen elektrik üretimi yaygınlaştırılmış, su kaynakları genişletilerek dağıtım yolları yenilenmiştir. Özellikle Haşim İşcan'ın Bursa Valisi olduğu 14/09/1945-01/08/1950 tarihleri arasında Bursa'da kent içi yolları ile birlikte hastane, stadyum gibi önemli binalar ve kentteki savaş kayıplarından olan Irgandı Köprüsü yapılmıştır. İlçe bağlantı yollarının tamamının düzenlendiği bu dönemde, ilçelerde de Devlet desteğiyle bayındırlık atılımları gözlenmektedir. Bütün bu çalışmalara rağmen Bursa'nın gerçekleşmeyen bir düşü kalmıştır: Anadolu demiryolu hattına bağlanmak. Osmanlı'dan miras kalan Bursa-Mudanya hattı ile İstanbul'a bağlanan Bursa bölgesi, bu hattın 1931 yılında millileştirilmesi ile ümitlerini yoğunlaştırmış, ancak Bursa'nın demiryolu ile Karaköy istasyonuna bağlantısı, Bursa halkının beklentileri ve milletvekillerinin *TBMM*'ndeki ısrarlı çabalarına rağmen gerçekleştirilememiştir.

Tarihi eserleri ve Devletin desteğiyle modernleştirilmeye başlanan termal yapısı nedeniyle turizm kenti olmaya aday Bursa'da, 1930-1950 yılları arasında kent planının da yapılmasıyla oteller ve kaplıcalar bölgesi geliştirilmiştir. Dağcılık ve kayak sporları merkezi olarak dikkat çeken Uludağ'da otel ve dağevi açılmış, II. Dünya Savaşı'nın ÷lkeye getirdiği ekonomik zorluklara rağmen arkeolojik çalışmalar ve tarihi eserlerin bakımı yapılmıştır.

Öteden beri bölge üretiminin pazara ulaşması yolunda bağlantı noktaları olan Gemlik ve Mudanya limanları, bu dönemde de aynı işlevlerini sürdürmüşler, ancak 1940'lı yıllarda karayollarındaki gelişmeler nedeniyle bölge ticaretinde İstanbul'a doğru bir kayma saptanmıştır. Çalışma dönemimiz içerisinde ise, II. Dünya Savaşı nedeniyle bölgenin dışsatım ürünü krom olmuştur.

1930-1950 yılları arasında Bursa'da meslek eğitimi açısından önemli gelişmeler gör÷lmektedir. Yeni meslek okulları açılmış, eskiler günün koşullarına göre modernleştirilmişlerdir. Akşam eğitimi ve köy kursları yoluyla halk eğitimi misyonu da yüklenen okullar, üretimlerini II. Dünya Savaşı sırasında ekonomik zorluk yaşayan halka düşük fiyatlarla sunmuşlar, başarılı öğrencilerine burs olanağı sağlamışlardır.

SONUÇ

BÖLGESEL EKONOMİK GELİŞİMİN GÖSTERGELERİ

Çağdaş Dünya'nın ekonomik düzeyine ulaşmak ve yitirilen zamanı kazanmak için, genç Cumhuriyet'in, verimli toprakları ve öngörülü halkı nedeniyle sınırlı kaynaklarını yığıldığı Bursa Bölgesi, Türk Devriminin ekonomik boyutta yansımalarının kolayca görüleceği yörelerden biridir. Nitekim, devrimin ideolojisine yön verenler, en kısa süreli gelişim için, Bursa'yı işaret etmiş, Devlet tarafından bu bölgeye atanan kadrolar devrimlerin uygulamasını başarıyla gerçekleştirmiştir. Kazanımların elde edilmesi, değişimleri dikkatle izleyen ülke aydınlarının bölgeye ilgisini daha da arttırmış ve Bursa'yı, Cumhuriyet'in olumlu yansımalarını gösterme amaçlı bir örnek haline getirmiştir.

Çarpıcı değişikliği görmek amacıyla, hiç bir ayrıntıya girmeden, Osmanlı Devleti'nin son günlerinin Bursa'daki canlı tanıklarından olan Mümtaz Şükrü Eğilmez'in, yirmibeş sene öncesinin anılarını anlattığı yazısına* dönüldüğünde, bu aydının, 1917 yılında, Bursa'da, 2 Ermeni terziden başka sivil giyim eşyası dikecek kimsenin olmadığını saptadığı görülmektedir. Oysa ki, Selim Cavid tarafından 1944 yılında yapılan araştırmanın (*EK 4*) verilerinde ise 57 tane terzi bulunmaktadır. Ayrıca, bu araştırmada, 1944 Bursa'sında, 129 manifatura ve tuhafiyeye mağazası, 137 bakkal, 22 kasap, 32 ayakkabıcı, 15 kırtasiye ve kitapçı, 16 lokanta, 12 kuyumcu, 33 mobilyacı, 2

---

* Mümtaz Şükrü Eğilmez'in Uludağ Dergisi'nin 1942 yılının Kasım ayında yayımlanan anılarından yapılan ayrıntılı alıntı için bkz. bu çalışma s.15-16.

sinema, 10 eczane, 3 matbaa ile daha nice çeşitli küçük ve orta ölçekli işletme varlığı saptanmıştır. Yalnız bu veriler ışığında bile, savaşlarla ve işgallerle yıpratılmış Bursa halkının, Atatürk'ün 17 Ekim 1922 tarihinde, onlara gösterdiği hedefler doğrultusunda izlediği yollarla, yirmi yıl gibi kısa bir sürede, bölgenin varlıklarını nasıl arttırdığı kolayca anlaşılmaktadır.

Kaldı ki, bu çalışmanın sayısal verileri olarak temel alınan tüm tablolar, sektörel düzeyde kronolojik sistemle incelendiğinde saptanabileceği üzere;

- Lozan Antlaşması çerçevesinde, Yunanistan'la yapılan, savaş sonrası nüfus değişim protokolü nedeniyle, bölgenin aldığı göçün yerleşim sorunları çözülmüş, nüfus modern anlamda kayıt altına alınmıştır.

- Tarımsal ürünlerde, özendirici yasal düzenlemeler yapıp, gelişmiş teknik yöntemler uygulanarak üretim artışı hedeflenmiştir. Ürünlerin pazar ortamında değerlendirilmesi amacıyla örgütlenmelere gidilerek, en kısa sürede kooperatifler kurulmuştur. Bölgenin önemli kaynaklarından hayvancılık, Karacabey Harası'nda uygulanan modern yapılanma ve yeniden düzenlemelerle iyileştirilmiş, bu kurumda bölge koşullarına uygun tür geliştirme çalışmaları başarıya ulaşmıştır.

- Bursa'daki etnik değişiklikten olumsuz olarak etkilendiği söylemlerine karşın, çağlardan beri, bu bölgeye özel, önemli ekonomik getiri olan ipekböcekçiliği tarımında, gerek Devletin acil eylem planları, gerekse yerel sivil toplum kuruluşlarının bu konudaki duyarlılığı ile savaş öncesi üretim rekorları yakalanmaya çalışılmıştır. Ancak, bir süre sonra Dünya'da tekrar oluşan savaş koşulları, lüks tüketime yönelik bir hammadde olan doğal ipek üretimini olumsuz olarak etkilemiş, diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de bir almaşık yöntem, yapay ipek üretimine başvurulmuştur. Yapay ipeğe 1920'li yıllarda karşı çıkarak ipekböcekçiliği tarımında savaş öncesi verimini yakalayan bölge insanı, zorunlu görülen bu uygulamaya tepki gösterememiştir.

- Bölge halkı, Devletin sağladığı yasal koruma önlemleriyle bir yandan özel girişimlerle sanayileşmesini tamamlamaya çalışırken, Bursa devlet yatırımlarından da payını almış, dönemin planlama politikası çerçevesinde iki seçkin kuruluşa sahip

olmuştur. Dünya'nın sayılı modern kuruluşlarından kabul edilen Merinos Yünlü Sanayi ve ipekçilik geleneğinin bölgeye getirisi olan Gemlik Sunî İpek Fabrikası'ndan başka, Bursa'da, Cumhuriyet'in kurulduğu günlerde fabrika sayısı 17 iken, Cumhuriyet'in 20. yılında 67 olarak saptanmıştır.

- Bölgenin eskiden beri varolan, ancak çürümeye yüz tutmuş esnaf örgütlenmesi geleneği, Cumhuriyet'le birlikte iyileştirilerek canlandırılmış, ilk etapta sayıları yirmiyi geçen dernek niteliğindeki esnaf kuruluşları, Cumhuriyet'in 20. yılında bir üst örgütlenmeye giderek, bölgenin esnaf meslek odasını oluşturmuşlardır. Bölge ekonomisinde yoğunluğu olan küçük ve orta ölçekli işletmeler de üretimlerini değerlendirmek amacıyla kendi iş kolları içinde örgütlenerek, ürünlerini geliştirme ve pazarlama kolaylığı açısından, kooperatifleşme yolunu seçmişlerdir. 1944 yılında yörede bulunan bu tür kooperatif sayısı 19 olarak saptanmıştır.

- Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, millileştirme eğilimi çerçevesinde, özellikle krom bakımından zengin olan bölgenin, bu maden ve diğer yer altı kaynakları üzerindeki yabancı ve gayrimüslim ayrıcalıkları sona erdirilmiş, öncelikle Türklerin bu sektöre girişi özendirilmiştir. 1930 yılından sonra, bölgedeki krom ocakları, *Devletçilik İlkesi* doğrultusunda Devlet denetiminde işletilmiştir.

- Bursa'nın ekonomik atılım sonucunda oluşan kentleşmesiyle bayındırlık çalışmalarına ağırlık verilmiş, il merkezinin hemen hemen tüm sorunları çözümlenirken, ilçelerde de yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Savaşta oldukça zarar gören bölgede, Devlet politikası gereği, belediye hizmetlerindeki millileştirmelerle birlikte, özellikle yollar, kent su dağıtımı, aydınlatma, tarımsal sulama sistemi gibi, gereksinimi giderecek yatırımlar yapılmış, 1940'ların sonlarında Bursa artık modern kent görünümünü kazanmıştır.

- Kentin, tarihte bilinen en eski dönemlerden beri değerlendirilen termal özelliği, turizm sektörüne yöneltilmiş, bu bağlamda bölgeye günün koşullarına göre modern yatırımlar yapılmıştır. İpek yolu üzerinde bulunan kentin hancılık geleneği, otel

işletmeciliğine yönlendirilmiş, Cumhuriyet'in ilk 20 yılında, Bursa'da, 3 tanesi günün koşullarına göre modern nitelikte 66 adet otel turizme açılmıştır.

- Tarım rnlerinin dışsatımı, her dönem Bursa ekonomisinde önemli yer tutmuş, II. Dünya Savaşı ncesinde Almanya'nın bölge madeni olan kroma yoğun talebi sonucu, krom dışsatımında aşırı artış görülmüştür. Ancak, bölgenin İstanbul'a yakınlığı ve bağlantısı olan karayolunun iyileştirilmesiyle, Gemlik ve Mudanya Limanları dışticarete eski önemini yitirmeye başlamıştır.

- Bölgenin gerek tarım, gerekse sanayi iş kollarında yaptığı büyük atılım geniş çapta meslek eğitimi gereksinimi doğurmuş, meslek okullarındaki yapılanma aynı zamanda halk eğitimi görevini de üstlenmiştir. Osmanlı'dan miras kalmış ve savaş koşullarında tamamen yıpranmış olan 3 teknik okul, Cumhuriyet'in ilk günlerinde yeniden yapılarak eğitime açılmış, kısa bir süre sonra, bölge halkının yoğun isteği zerine Bursa'da 3 meslek okulu daha kurulmuştur.

İncelenen dönem içerisinde yaşanan II. Dünya Savaşı'nın ülkeye getirdiği ekonomik sorunları gidermek amacıyla uygulanan savaş ekonomisi koşulları, tüm ülkeyi olduğu gibi, bu bölgeyi de olumsuz olarak etkilemiştir. Bununla birlikte, Bursa'nın kazanımları, Türk Devrimini gerçekleştiren kadroların yöreye ilgi göstermesinin yanında, değişimlere yön veren bölge halkının Devlete destek olup, onunla işbirliği içinde çalışmasıyla başarılmıştır.

E K L E R

EK 1: 1920-1950 BURSA MİLLETVEKİLLERİ³⁵⁹

Devre	Milletvekilleri
I.	Muhittin Baha (Pars) Bey Mustafa Fehmi (Gerçeker) Bey Necati (Kurtuluş) Bey Operatör Emin (Erkul) Bey Osman Nuri (Özpay) Bey Şeyh Servet (Akdağ) Bey
II.	Ali Hikmet (Ayerdem) Bey Refet (Cantez) Bey Mustafa Fehmi (Gerçeker) Bey Necati (Kurtuluş) Bey Osman Nuri (Özpay) Bey
III.	Ahmet Münir (Erhan) Bey Bakteriyolog Refik (Güran) Bey Esad (Sagay) Bey Dr. Şefik Lütfi Bey Muhlis (Erkmen) Bey Mustafa Fehmi (Gerçeker) Bey Refet (Cantez) Bey Senih Bey
IV.	Asaf (Doras) Bey Bakteriyolog Refik (Güran) Bey Emin Fikri Bey Esad (Sagay) Bey Dr. Galip (Kahraman) Bey Muhlis (Erkmen) Bey Mustafa Fehmi (Gerçeker) Bey Dr. Rasim Ferit (Talay) Bey Refet (Cantez) Bey Rüştü (Eğel) Bey

³⁵⁹ Bursa Ansiklopedisi C.I, s.321-323.

V.	Asaf Doras Atıf Akgüç Dr. Galip Kahraman Dr. Refik Güran Dr. Sadi Konuk Esad Sagay Fatın Güvendiren Mustafa Fehmi Gerçeker Refet Canitez Saadettin Ferit Talay Şekibe İnel
VI.	Atıf Akgüç Dr. Galip Kahraman Dr. Refik Güran Dr. Sadi Konuk Fatın Güvendiren Fazlı Güleç General Naci Tınaz Muhittin Baha Pars Mustafa Fehmi Gerçeker Nevzad Ayas Refet Canitez
VII.	Ahmet Münir Erhan Atıf Akgüç Aziz Duru Dr. M. Talat Simer Dr. Refik Güran Dr. Sadi Konuk Fatın Güvendiren General Aşir Atlı General Naci Tınaz Muhittin Baha Pars Mustafa Fehmi Gerçeker Refet Canitez

VIII.	Abdurrahman Konuk Ahmet Münir Erhan Atıf Akgüç Aziz Duru Cemil Öz Dr. M. Talat Simer Fahri Bük Faik Yılmazipek Muhittin Baha Pars Mustafa Fehmi Gerçeker Sadık Tahsin Arsal Zehra Budunç
--------------	---

EK 2: 1923-1950 BURSA VALİLERİ³⁶⁰

Adı Soyadı	Çalışma Dönemi
Hilmi Bey	14/04/1923-20/03/1924
Kemal (Gedeleş) Bey	24/04/1924-16/11/1926
Fatin (Güvendiren) Bey	15/12/1926-17/06/1933
Zeynel Abidin Özmen	19/06/1933-28/05/1934
Fazlı Güleş	20/06/1934-19/08/1935
Şefik Soyey	29/08/1935-25/05/1939
Refik Koraltan	07/06/1939-26/01/1942
Fazlı Güleş	10/02/1942-28/08/1945
Haşim İşcan	14/09/1945-01/08/1950

---

³⁶⁰ a.g.e., s.361.

EK 3: 1923-1950 BURSA BELEDİYE BAŞKANLARI³⁶¹

Adı Soyadı	Çalışma Dönemi
Hasan Sami Bey	10/03/1923-27/02/1925
Hasan Tahsin Bey	28/02/1925-19/03/1925
Cemal (Yağcı) Bey	20/03/1925-01/01/1927
Şefik Lütfi Bey	27/01/1927-20/04/1927
Naci Bey (vekil)	21/04/1927-12/08/1927
Mehmet Kamil Bey	12/08/1927-01/10/1927
Mehmet Şükrü Bey	01/10/1927-20/02/1928
Tevfik Bey	21/02/1928-25/01/1930
Talat Şahin (vekil)	25/01/1930-18/02/1930
Dr. Nazifi Şerif	18/02/1930-24/04/1931
Muhittin Dinçsoy	27/04/1931-01/11/1934
Cemil Öz	01/11/1934-28/05/1937
Kemal Ziya (vekil)	31/05/1937-01/11/1937
Neşet Kiper	01/11/1937-16/04/1940
Sıddık Sami Arel	17/04/1940-02/05/1942
Edip Rüştü Akyürek	02/05/1942-31/05/1946
Fahri Batıca	01/06/1946-07/02/1950

---

³⁶¹ a.g.e., s.363.

EK 4: İktisadi Yürüyüş Dergisi Adına Bursa'da Araştırma Yapan Selim Cavid'in Nicelik Analizine Göre, 1944 Yılında Bursa Bölgesi'nin Ekonomik Varlığı ³⁶²

COĞRAFYA VERİLERİ

Yüzölçümü	:13580 km ²
Nüfusu	:461.648
Nüfus Yoğunluğu	:34 kişi/ km ²
İlçe Sayısı	:10
İlçe Adları	:Merkez, Mustafakemalpaşa, İznik, İnegöl, Gemlik, Mudanya, Orhangazi, Orhaneli, Yenişehir, Karacabey
Bucak Sayısı	:13
Köy Sayısı	:766

TARIMSAL VERİLER

Tarım yapan nüfus oranı	:%48	
Çiftlik Sayısı	:51	
Tarımsal alanın bölüşümü	:Tarım	Alan (hektar)
	Tahıl ve baklagiller	145.722
	Zeytinlikler	16.488
	Bağlar	6.746
	Meyve Bahçeleri	5.660
	Sebze Bahçeleri	2.436

Bunlardan başka, dikili dut ağacı sayısı 6.309.955 olarak saptanmıştır. Mustafakemalpaşa, İnegöl ve Yenişehir çoğunlukla tahıl üretim bölgeleridir. Zeytinlikler ise, Mudanya, Gemlik ve Orhangazi'de bulunmaktadır.

Üretim	:Ürün	Üretimi (ton)
	Buğday	48.710
	Arpa	10.711
	Yulaf	5.078
	Çavdar	2.893
	Kaplıca buğday	1.154
	Mısır	15.608
	Patates	12.414
	Bakla	1.290

³⁶² Selim Cavid, "Rakamlarla Bursa'nın İktisadi Çehresi", **İktisadi Yürüyüş**, s. 4.

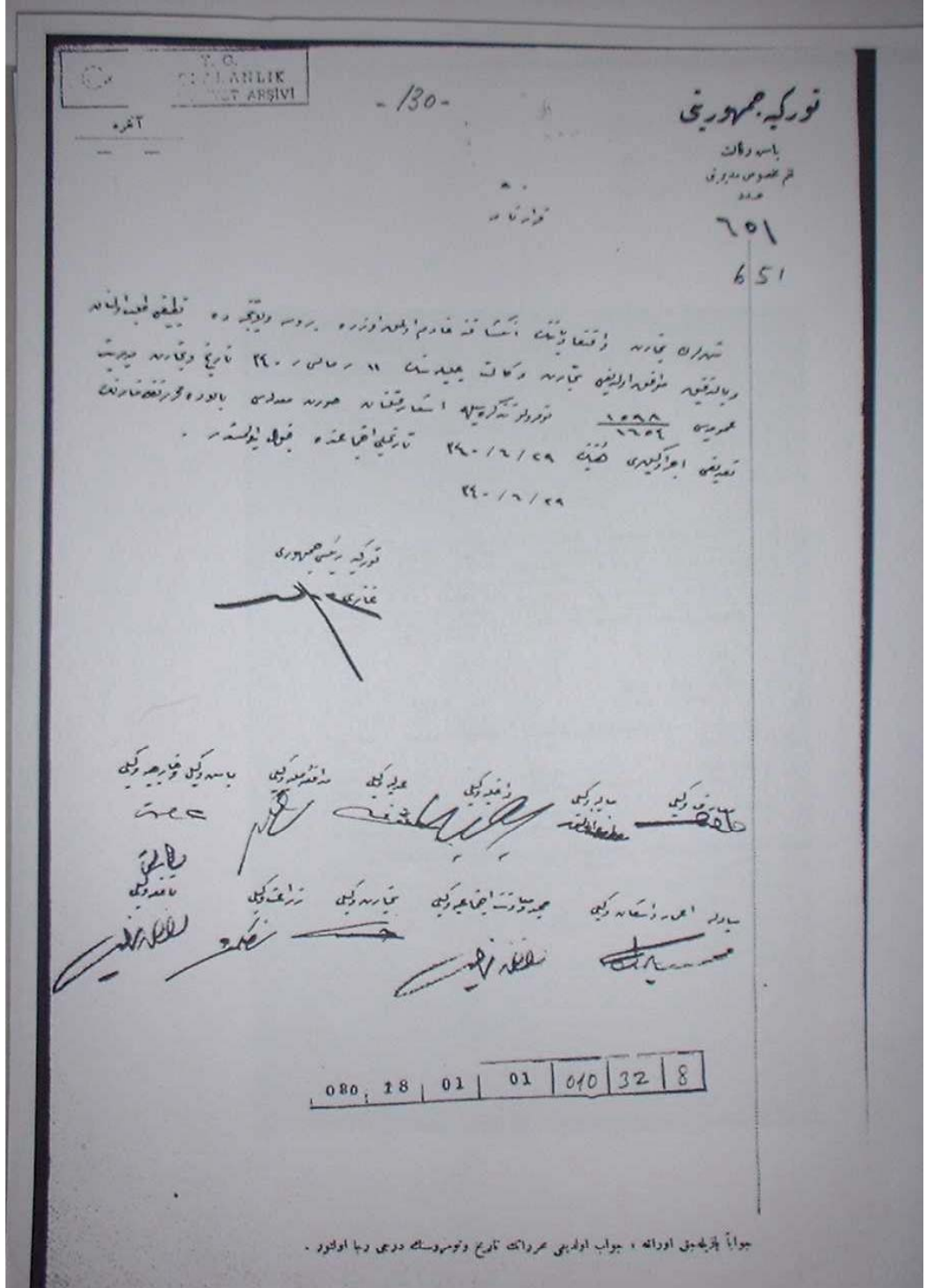
Mercimek	419
Nohut	3.187
Bezelye	13
Börölce	51
Pamuk	8,7
Keten	2,1
Kendir	3,3
Susam	1.442
Ayçiçeği	985
Haşhaş	6
Tütün	4.656
Yonca	650
Fiğ	94
Burçak	2.475
Üzüm	10.348
Şeftali	2.550
Kestane	1.900

SANAYİ VE TİCARET

Merinos Fabrikası, Gemlik Sunî İpek Fabrikası ve;

İşletme	Tane
Banka şubesi	7
Sigorta Acentesi	3
Kooperatif	19
Süttozu Fabrikası	1
Konserve Fabrikası	1
İplik Fabrikası	22
İpekli Dokuma Fabrikası	32
İpekli Dokuma Küçük İşletme	21
Boyahane	7
Sabun Fabrikası	2
Gazoz Fabrikası	4
Un Fabrikası	3
Çeltik Fabrikası	2
Otel	66

EK 5: 29 Haziran 1924 tarih ve 651 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Bursa İli Borsa Tüzüğü'nün Onayı. BCA, Katalog:030.18.01.01, Klasör:010, Dosya:32, Belge:8.

EK 6: 24 Nisan 1927 tarih ve 5052 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Yeşil Bursa Meyve ve Sebzeçiler Kooperatifi Ortaklığı'nın Kuruluşu. BCA, Katalog:030.18.1.1, Klasör:024, Dosya:24, Belge:20.

-159-

(Kararname)

بازار تبرکات
کمیسیون تنظیم امور بازار

5052

ازینکه معمولی کن خام و کون آیدینه اولدورنه صانعمده صناع اولدورنه آدوت و اولدور
استفایده بایلدایمن و اولدورنه غیری مسئله ایرا بایت معلولی ده صانعمده صناع
اولدورنه آدوت و وسطه ساریجه بایلدایمن توسط اولدورنه صانعمده صناع
کون برور اولدورنه اولدورنه اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر
بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر
بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر
بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر اولدورنه بیکر

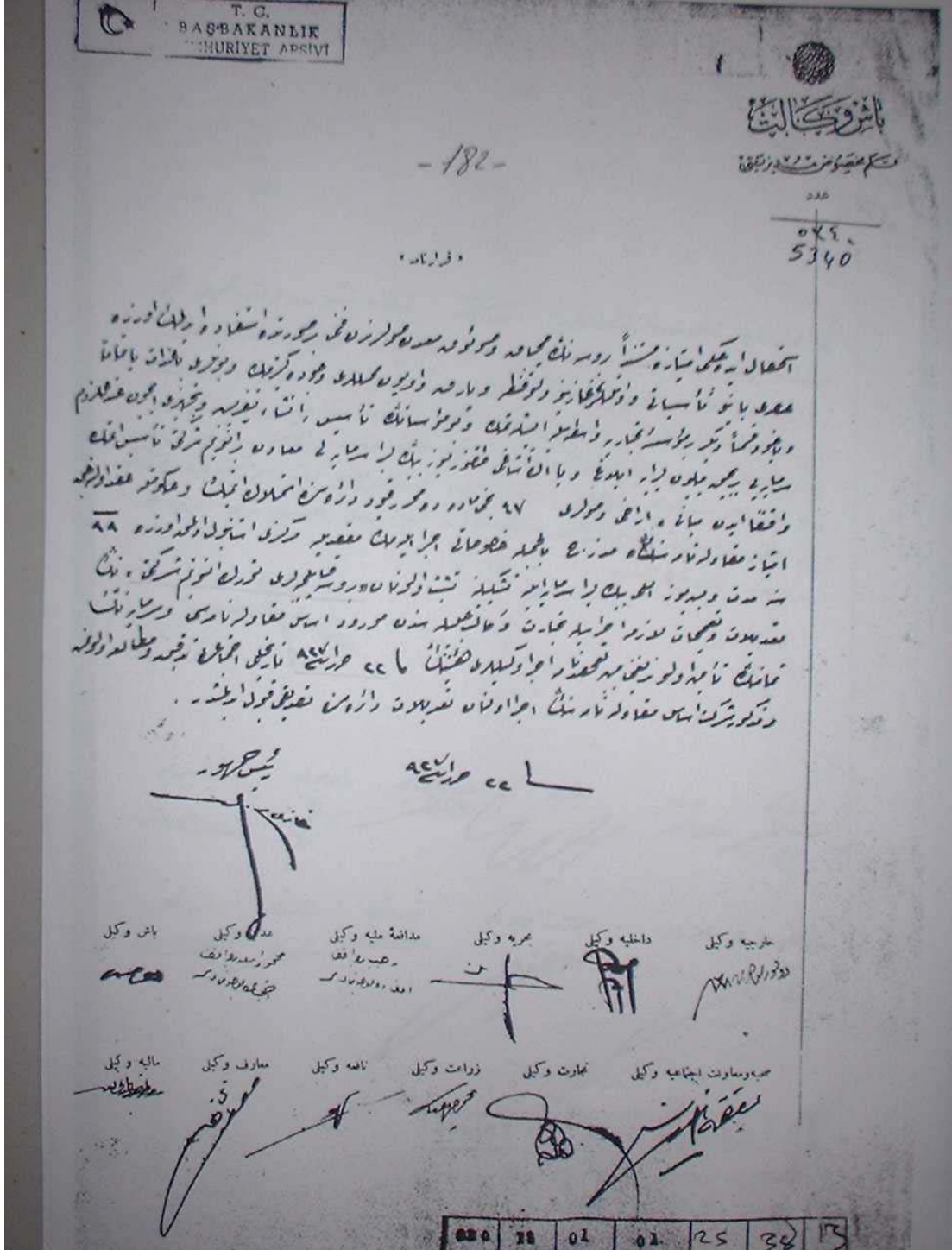
تبدیل ایستاده

5052

تاریخچه وکیل	داخلیه وکیل	بهره وکیل	مدافعه منیه وکیل	عدلیه وکیل	باش وکیل
صحة و مشاورت اجتماعی وکیل	تجارت وکیل	زرعات وکیل	نامه وکیل	سارف وکیل	مالیه وکیل

20

EK 7: 22 Haziran 1927 tarih ve 5340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi'nin Kuruluşu. BCA, Katalog:030.18.1.1, Klasör25, Dosya:38, Belge:13.

EK 8: 1 Şubat 1931 tarih ve 10576 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Bursa-Mudanya Demiryolu Hattının Satınalımının Onayı. BCA, Katalog:030.18.1.2, Klasör:17, Dosya:7, Belge:1.

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET KİTAPHANESİ

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜAMELETLER MÜDÜRLÜĞÜ
Sube :
Sayı : 10576

KARARNAME

Nafia Vekâletinden yazılan 22/1/931 tarih ve 4/476 numaralı te-
skerede: evvelce gartnamesi mucibince müzayedeye vazi ve bilâhare vu-
kubulan müracaat üzerine Hükûmetçe mübayaası tekrarr eden Mudanya-
Bursa demiryolunun bütün alât ve edevatı ve depolarında mevcut kö-
mür, yağ, kartasiye vesair mevadda müstehlikesile beraber Hükûmete te-
slim edilmiş olan hattın defaten tesviye olunmak ve Türkiye dahilinde
deki Şirketin borçlarına karşılık olmak üzere 50,000 lira mukabilin-
de Hükûmete devri Şirket tarafından teklif olunmuş ve bu bapta icra
kılınan tetkikat neticesinde Şirketin Hükûmete 119,230 küsur lira xx
borcu ve hattın da tesviyei tûrabiyesi arsaları ve su tesisatı hariç
olmak üzere yalnız edevatı muharrike ve mütcharrikesi, mebanî ve mal-
zemei ferşiyesi ve diğer eyyayı menkulesi tahakkuk ederek bunun içi-
nde Heyeti fenniyece 325,110 lira kıymet takdirâ edilmiş ve Şirketin
borcu olan 119,230 liranın mahsubundan sonra ~~kalacak~~ meblağa karşı ta-
lep edilen elli bin lira mutedil görülmüş olduğundan gartnamenin 21
inci maddesinin tatbikinden ve binnetice hattın müzayedeye vazından
sarfı nazarla demiryolun bu fiatla alınması ve paranın suret ve cih-
eti tesviyesi hususatının bir karara raptı teklif olunmuştur.

Keyfiyet icra Vekilleri Heyetinin 1/2/931 tarihli içtimaında gö-
rüşülerek teklif veçhile mezkûr hattın mübayaası tasvip ve kabul ol-
unmuştur.

1/2/931

REİSÜMÜR

Gazi M. İsmail

Bş.V. *İsmail* Ad.V. *Ahmed Kemal* M.M.V. *Y. İsmail*

Da.V. *S. İsmail* Ha.V. *S. İsmail* Ma.V. *M. İsmail*

Mi.V. *S. İsmail* Na.V. *M. İsmail* İk.V. *M. İsmail* S.İ.M.V. *M. İsmail*

08	18	01	02	12	2	1
----	----	----	----	----	---	---

EK 9: Bursa İmar Planı'nın Yapılması Hakkında Dahiliye Vekâleti'nin 18 Nisan 1938 tarih ve 1096.C sayılı Yazısı ve Başvekalet'in 3 Aralık 1938 tarih ve 6/4856 sayılı İnceleme Bildirimi. BCA, Katalog 030.10.0.0, Klasör:81, Dosya:534, Belge:5.

T.C. DAHİLİYE VEKÂLETİ
MÜDÜRLÜĞÜ İNŞAAT VE İMAR VEKİLLİĞİ
1096.C.

T.C. BAŞVEKALETİ
MÜDÜRLÜĞÜ

ANKARA
18/4/1938

O Bursa İmar planının Day Frontu veza mülhaka ile başkalarına yaptırılması hakkında

Dahiliye Vekâlet Kurulunca

Beldiyeler İmar Heyeti 2793 sayılı kararına muvafık olarak, şehirlerin içme suları, hali hazır hastahaneleri ve imar planları işlerini programlayarak tahkikatı gereği ve işe suya işlerinde bir çoklarının ihmalî yükleniş bulmuşlardır.

Şehircilik sırasına teşkil edilen imar planları programında İmar ve Bursa en başta gelmektedirler.

Bursa şehri bilhassa turistik bakımından çok önemli olduğu için imar planının bir an evvel muvaffakiyetle tamamlanmasına fazla ehemmiyet veriliyor.

İmar için istenilen imar planını yapabilmek için Day Front ile müsbet olarak Bursa İmar planını kendilerine yaptırması düşüncüde, her hangi bir sebeple bunda müsbet hasil olmasa beyanlalel mahabut müsbetle terrib etsek fikrindeyiz. Her iki hususun da tenzih ve muvafakatine arz ederiz.

Dahiliye Vekili
F. K. K. K.
22.12.1938

030 10 81 534 5
BAŞVEKALETİ
18/4/1938

T.C. DAHİLİYE VEKÂLETİ
MÜDÜRLÜĞÜ İNŞAAT VE İMAR VEKİLLİĞİ

ANKARA
18/4/1938

O Bursa İmar planının Day Frontu veza mülhaka ile başkalarına yaptırılması hakkında

Dahiliye Vekâleti

Bursa İmar planı ve imar

laddanda Bursa valisi tarafından

gözetim 18-4-38 tarih ve Res.

7-12-38

İşler Genel H. 1096.C sayılı

resmiyle gönderilmiş olan raporun

tedbirle muayene edilerek işlemler

bulduğum arz ederim

18/4/38
Başvekalet
M. K. K.

030 10 81 534 5

EK 10:17 Mart 1945 tarih ve 2297 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Bursa İpek, Yün, Merserize, Filoş Dokumacıları Küçük sanat Kooperatif Ortaklığı'nın Kuruluşu. BCA, Katalog:030.18.1.2, Klasör:107, Dosya:105, Belge:10.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3

Karar

2297

Bölgesindeki Yün ve İpek Dokumacılığının gelişmesine nihaet etmekle beraber nâh maddelerini toptan ve ucuza alarak ortaklarını dışlamak, yaptığı malları değer kaybettiler setenk için merkezi Bursa olmak üzere 30 yıl süre ve 2.000 Türk lirası sermaye ile kurulmasına bağlanan "Mandut Mesuliyetli Bursa İpek, Yün, Merserize, Filoş Dokumacıları Küçük Sanat Kooperatif Ortaklığı"nın Ticaret Bakanlığının 26/2/1945 tarihli ve 5/1118 sayılı yazısıyla gönderilen ilik esas sözleşmesi Bakanlar Kurulunca 19/3/1945 tarihinde incelenerek, Ticaret Kanununun 480 inci maddesine göre adı geçen Ortaklığın kurulmasına izin verilmesi kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail

Başb.	Ad. B.	M. M. B.	Da. B.	Ha. B.
<i>B. Zengin</i>	<i>U. Tunalı</i>	<i>A. B. Mustafa Kemal</i>	<i>Man</i>	<i>H. Bakay</i>
Ma. B.	Mi. B.	Na. B.	İk. B.	S. I. M. B.
<i>[Signature]</i>	<i>Günel</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>D. Akman</i>
G. I. B.	Zr. B.	Mü. B.	Ti. B.	
<i>[Signature]</i>	<i>S. R. Hatipoğlu</i>	<i>A. F. Celal</i>	<i>[Signature]</i>	

EK 11: Fotoğraf Albümü

Bursa 1908³⁶³

³⁶³ “Bursada Mecidiye Caddesinin 1322 senesinde güşâd olunan kısmı”, 1325 tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi. [s.y.].

Bursa Sanayi Mektebi Marangozhanesi³⁶⁴

Pazarköy Hükümet Konağı³⁶⁵

---

³⁶⁴ **A.g.e.**, [s.y.].

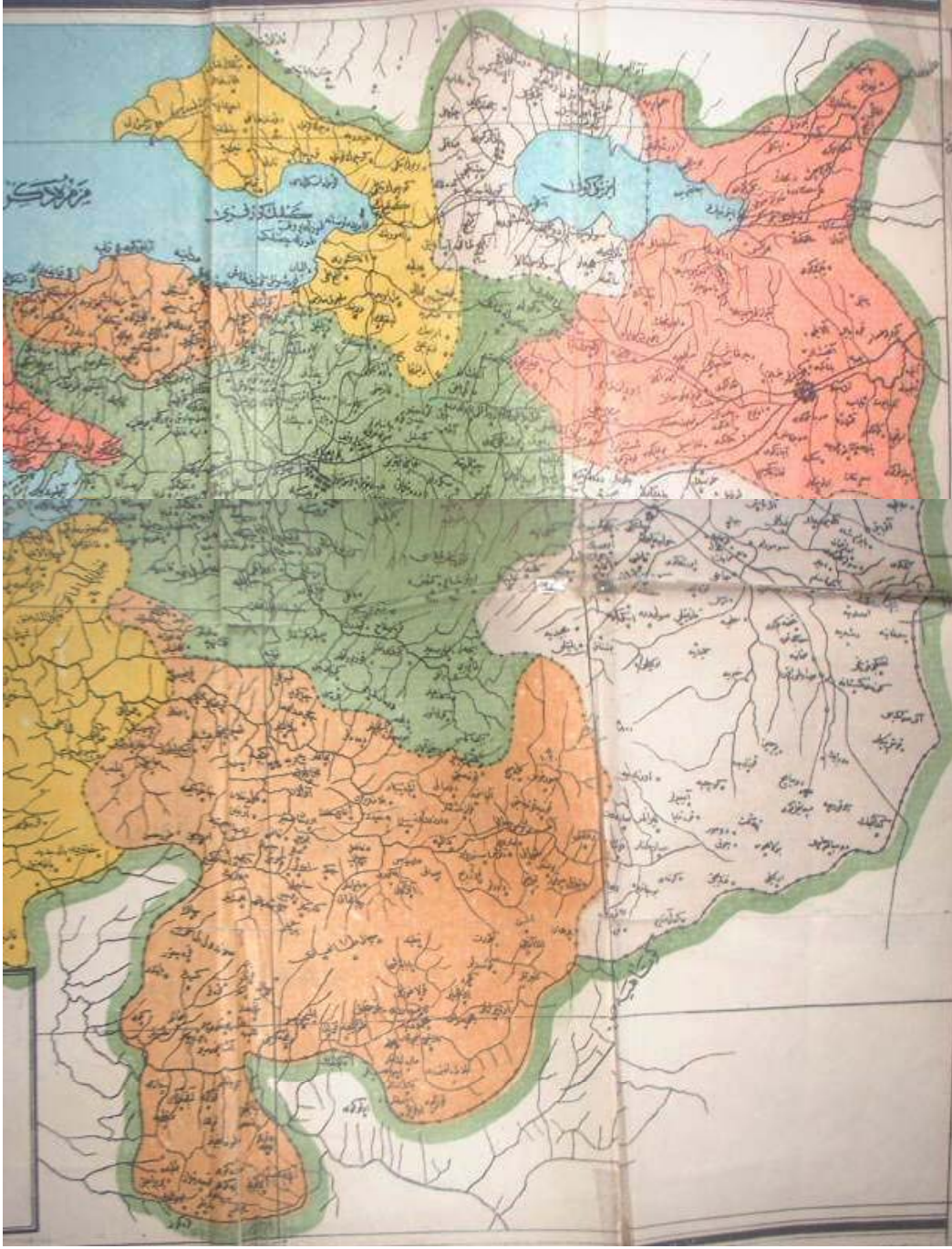
³⁶⁵ Gemlik'e bağlı bucak iken 1908 yılında kaza haline getirilen Pazarköy(Orhangazi)'ün aynı yıl içerisinde, günün koşullarına göre modern olarak yapılan Hükümet Konağı binası, şehrin işgal sonrasında kaçan Yunan askerleri tarafından tamamen yakılması sonucunda kaybedilen eserlerdendir. **a.g.e.**, [s.y.].

1927 Yılı Bursa İl Haritası (Batı)³⁶⁶

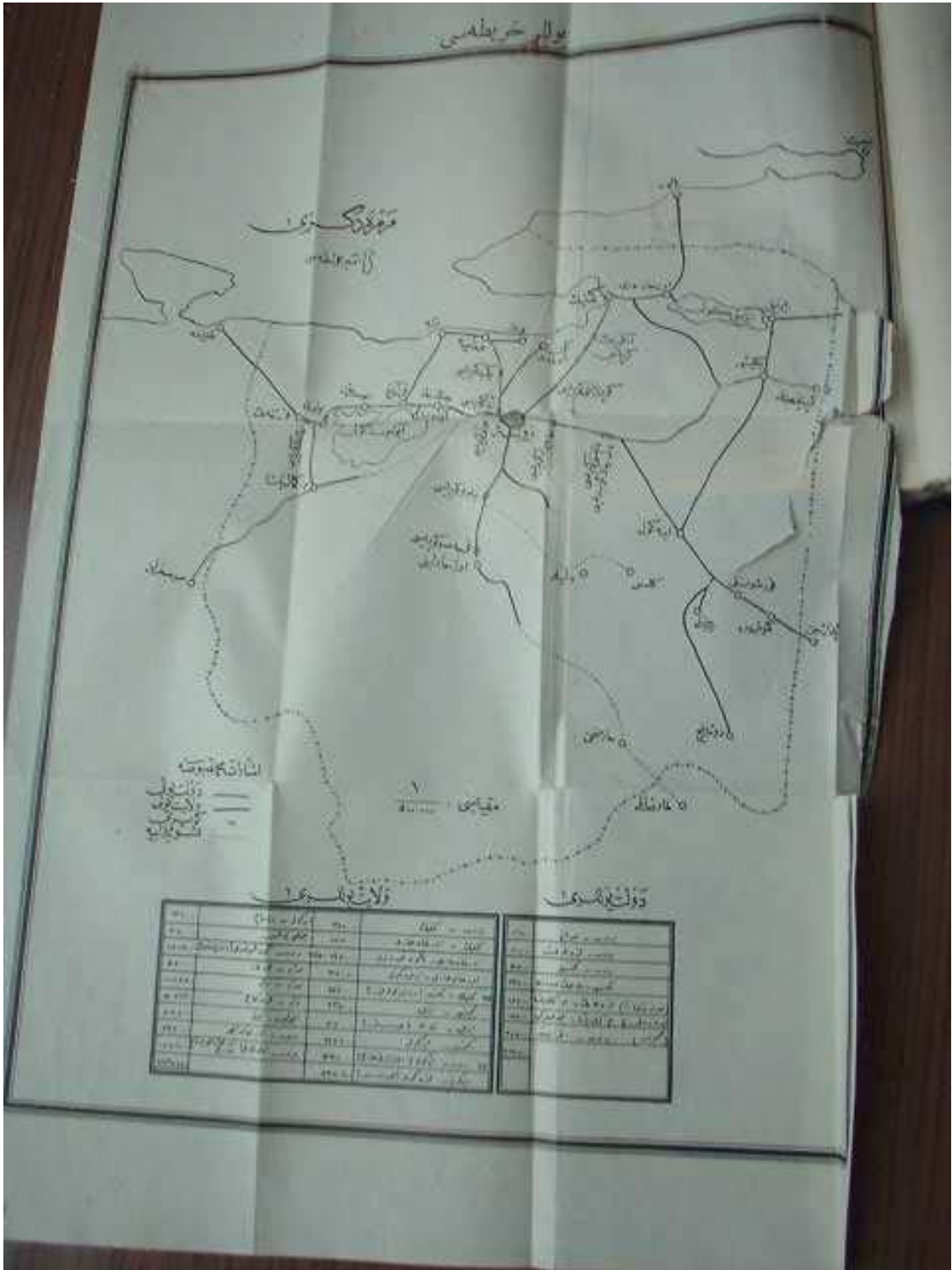
³⁶⁶ Karacabey, Mustafakemalpaşa ve Mudanya İlçeleri, 1927 tarihli Bursa Vilâyet Salnamesi., [s.y.].

1927 Yılı Bursa İl Haritası (Doğu)³⁶⁷

³⁶⁷ Merkez, Gemlik, Orhangazi, Yenişehir, İnegöl ve Orhanlı İlçeleri, a.g.e., [s.y.].

1927 Yılı Bursa İli Karayolları Haritası³⁶⁸

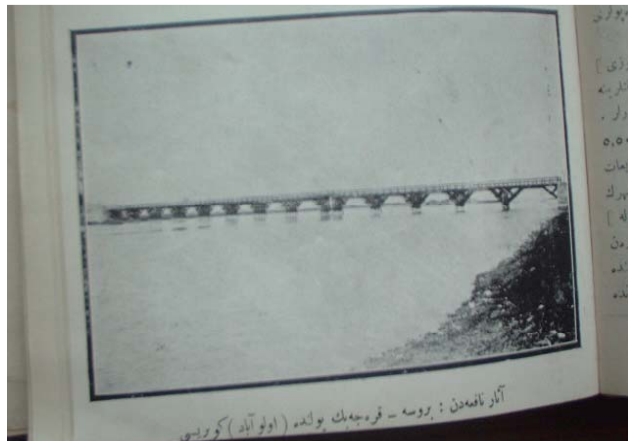
³⁶⁸ A.g.e.,[s.y.].

آگار نامه‌دن : بروسه کیلک یولی کوربی باشی کوربی

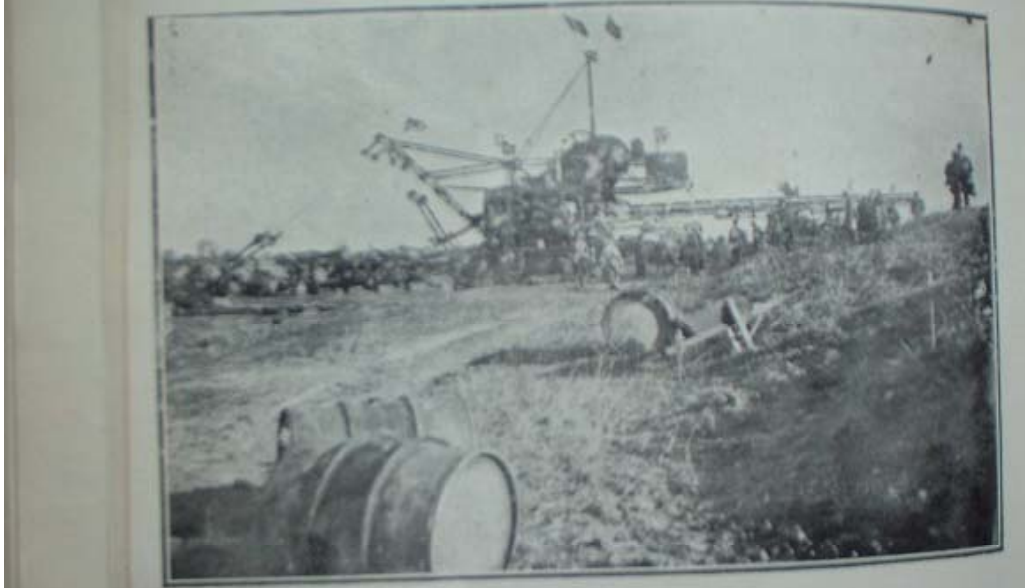
آگار نامه‌دن : بروسه - اینه کول بولنده دلی جانی کوربی

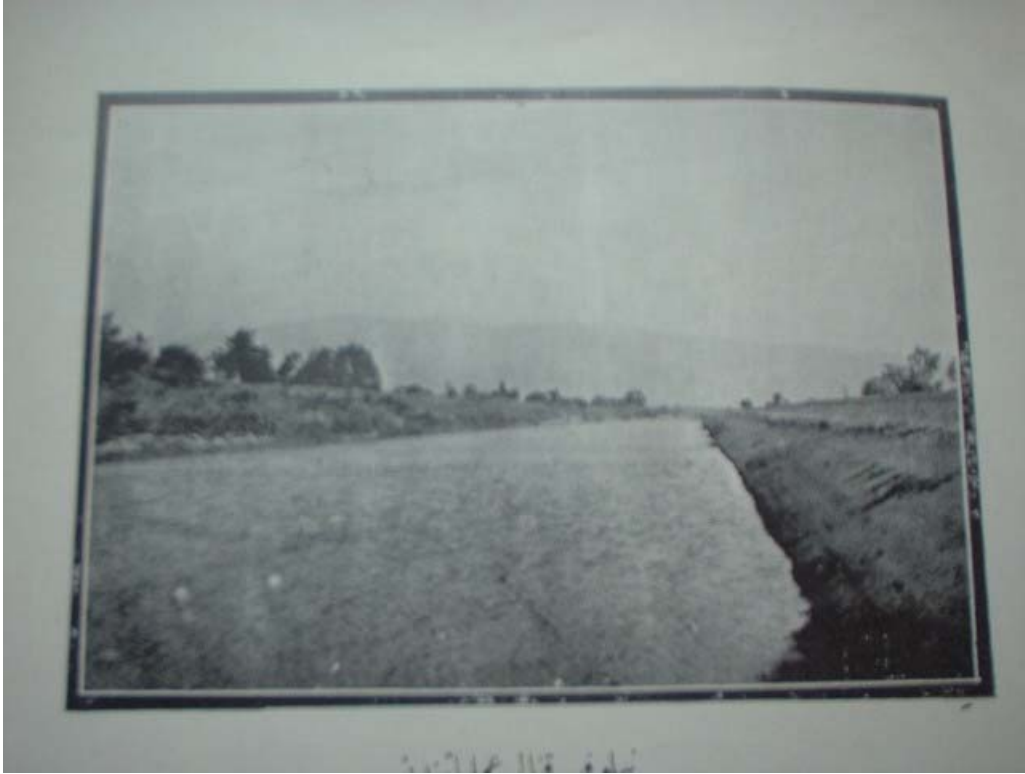
آگار نامه‌دن : بروسه - قره‌جهک بولنده (اولو آغار) کوربی

Bursa İli'nde Cumhuriyet'in ilk karayolları³⁶⁹

³⁶⁹ A.g.e., [s.y.].

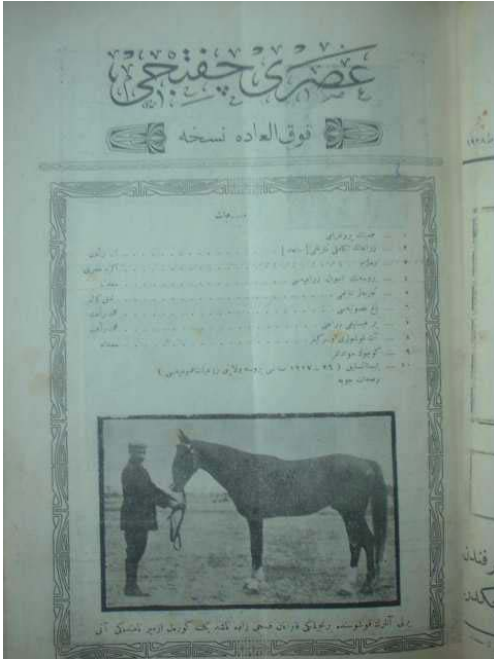
نيلوفر قنالى : متههدك قوللاندىنى حفرىيات ماكنەسى

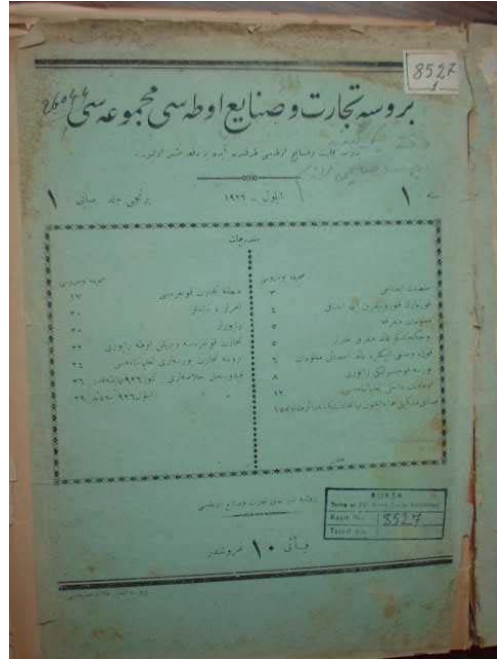
نيلوفر قنالى

Nilüfer Kanalı³⁷⁰

³⁷⁰ A.g.e., [s.y.].

Ziraat Odası Dergisi

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi

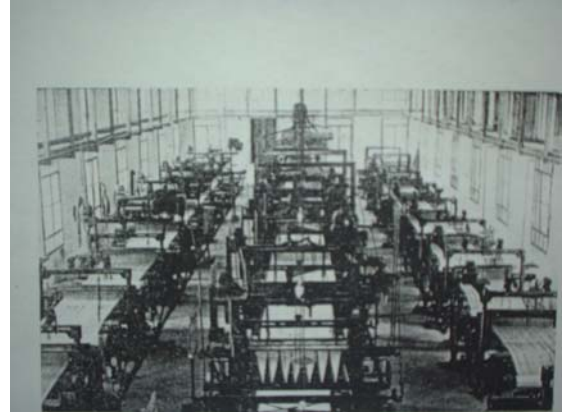
9 Eylül 1927 tarihli İzmir Fuar'ında Bursa Pavyonu³⁷¹

³⁷¹ Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, C.II, S:2 (Teşrin-i Evvel 1927), s.403-405.

Deliçay'ın islahı için yapılan Gölbaşı bendi yapım çalışmaları ve Nilüfer çayı üzerine yapılan köprüler³⁷²

³⁷² Sedat, **Bursa 1934 Yılı**, s.81-82.

İpek İş Fabrikası³⁷³

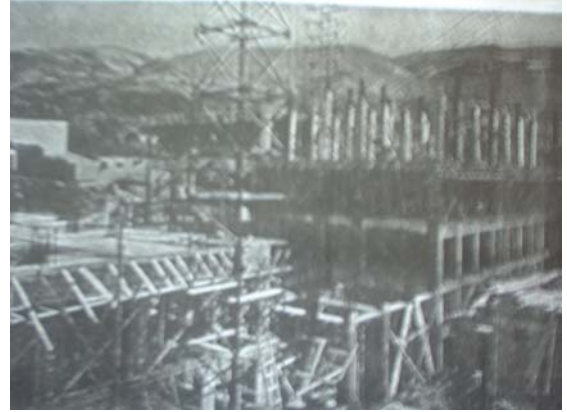
1934 Yılığında firma tanıtımları³⁷⁴

³⁷³ A.g.e., s.31, s.33.

³⁷⁴ A.g.e., s.60, s.73, s.86.

Çelik Palas İnşaatı³⁷⁵

Memleket Hastanesi İnşaatı³⁷⁶

Stadyum İnşaatı³⁷⁷

Hal İnşaatı³⁷⁸

³⁷⁵ Bursa, Der. Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, s.77.

³⁷⁶ A.g.e., s.77.

³⁷⁷ A.g.e., s.77.

³⁷⁸ A.g.e., s.77.

1948 yılında Bursa Kent merkezi³⁷⁹

---

³⁷⁹ A.g.e., s.78.

KAYNAKÇA

- DEVLET BELGE ve YAYINLARI

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1920-1928) (030..18.1.1)

Klasör:004. Dosya:51. Belge:11.
Klasör:010. Dosya:29. Belge:9.
Klasör:010. Dosya:32. Belge:8.
Klasör:011. Dosya:55. Belge:12.
Klasör:018. Dosya:17. Belge:14.
Klasör:024. Dosya:24. Belge:20.
Klasör:024. Dosya:27. Belge:18.
Klasör:25. Dosya:38. Belge:13.
Klasör:26. Dosya:56. Belge:2.
Klasör:28. Dosya:25. Belge:12.

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1928 ve Sonrası) (030..18.1.2)

Klasör:4. Dosya:38. Belge:10.
Klasör:13. Dosya:59. Belge:10.
Klasör:17. Dosya:1. Belge:19.
Klasör:17. Dosya:7. Belge:1.
Klasör:23. Dosya:63. Belge:15.
Klasör:36. Dosya:34. Belge:20.
Klasör:52. Dosya:15. Belge:12.
Klasör:60. Dosya:92. Belge:13.
Klasör:72. Dosya:14. Belge:6.
Klasör:85. Dosya:118. Belge:4.
Klasör:93. Dosya:119. Belge:6.
Klasör:98. Dosya:26. Belge:3.
Klasör:98. Dosya:50. Belge:1.
Klasör:107. Dosya:105. Belge:10.
Klasör:108. Dosya:35. Belge:12.
Klasör:108. Dosya:42. Belge:14.
Klasör:112. Dosya:92. Belge:14.
Klasör:113. Dosya:29. Belge 5.
Klasör:114. Dosya:43. Belge:8.

Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (030..10.0.0)

Klasör:81. Dosya:534. Belge:5 ve eki.

Klasör:176. Dosya:214. Belge:5 ve eki.

Tutanaklar ve Yasama Yayınları

1334 senesi Vilâyet Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı. Bursa:Matbaa-ı Vilâyet, 1335.

Meclis-i Umumî Encümeninin Zabıtname ve Mukarraratı Bursa 1339. Bursa:Bursa Vilâyet Matbaası, 1339.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergileri. Devre: I-VIII.

TBMM Kavanin Mecmuası D.I . C.III. 1.tab. Ankara:1338.

Düstur Üçüncü Tertip.

C.1. İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929.

C.3. İstanbul: Milliyet Matbaası, 1929.

C.5. İstanbul: Necmi İstiklal Matbaası, 1931.

C.6. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1934.

C.7. Ankara: Devlet Matbaası, 1944.

C.8. Ankara: Devlet Matbaası, 1946.

C.9. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1931.

C.11. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1930.

C.12. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1931.

C.13. Ankara:Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932.

C.14. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1933.

C.15. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1934.

C.19. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1938.

C.20. Ankara: Devlet Matbaası, 1939.

C.21. Ankara: Devlet Matbaası, 1940.

C.22. Ankara: Devlet Matbaası, 1941.

C.23. Ankara: Devlet Matbaası, 1942.

C.26. Ankara: Devlet Matbaası, 1945.

Salname ve Yıllıklar

1310 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi. 19. Def'a. Bursa:Vilâyet Matbaası, 1310.

- 1312 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi.** 21. Def'a. Bursa:Vilâyet Matbaası, 1312.
- 1325 Tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi.** 34. Def'a. Bursa:Vilâyet Matbaası, 1325.
- 1927-1928 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi.** Matbuat Müdüriyeti Umumisi Neşriyatından:3, [b.y.y.], [t.y.], [s.y.].
- 1927 Tarihli Bursa Vilâyeti Salnamesi.** 35. Def'a. Bursa:Vilâyet Matbaası, 1927.
- Bursa 1934 Yıllığı.** Der. Sedat. Bursa:Bursa Belediyesi Neşriyatı,1934.
- T.C. Devlet Yıllığı Matbuat Umum Müdürlüğü 1929-1930,** İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926.** İstanbul:Matbaa-ı Âmire, 1927.

İstatistik ve Raporlar

- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. **Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1935 Kat'i ve Mufassal Neticeler Bursa Vilâyeti.** Ankara:Başvekâlet Basımevi, 1937.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı C.I.** Ankara:Sakarya Basımevi, 1948.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. **21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Bursa İli.** Ankara:Başvekâlet Basımevi, 1949.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kânunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936 ve 1941 Seneleri Faaliyeti.** İstanbul:Hüsnütabiat Matbaası, 1945.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. **Zeytincilik İstatistiği 1936-1944.** Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi, 1945.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. **Zeytincilik İstatistiği 1944-1949.** Ankara:Ankara Basım ve Cilt Evi, 1950.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü. **Genel Nüfus Sayımı 20 İlkteşrin 1940 C.2.** Ankara:Yeni Cezaevi Basımevi, 1944.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **28 Teşrinievel 1927 Umumî Nüfus Tahriri.** Fasikül:1. Ankara:Hüsnütabiat Matbaası, 1929.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Belediyeler İstatistiği 1929-1936.** Ankara:Yeni Cezaevi Basımevi, 1939.
- T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1938 Kısım-3.** Ankara:Recep Ulusoglu Basımevi, 1939.

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kânunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti.** İstanbul: Devlet Basımevi, 1933.

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kânunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti.** İstanbul: Devlet Basımevi, 1934.

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Türkiye Harici Ticaret Resmî İstatistiklerine Nazaran Tahlil ve Mukayese Raporu (1930-1938).** İstanbul:Güneş Basımevi, 1940.

T.C.Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Sanayi İstatistikleri Teşvik-i Sanayi Kânunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1936 Seneleri Faaliyeti.** Ankara:Mehmet İhsan Matbaası, 1938.

Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayii Planı 1933, Raporlar. Ankara: T.C. Başvekâlet Matbaası, 1933.

• KİTAPLAR

AHMAD, Feroz . **İttihatçılıktan Kemalizme.** 4.b.. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

AKGÜN, Necati. **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Kuruluşu ve Gelişimi.** Bursa:Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2002.

AKKILIÇ, Yılmaz. **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa.** Bursa:Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, 1997.

ALTUN, Dr. Metin-Hasan Ünlü-Fatma Kesiriklioğlu. **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos.** Bursa:T.C. Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.

ARAR, İsmail. **Hükümet Programları 1920-1965.** İstanbul:Burçak Yayınevi, 1968.

ARI, Kemal. **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925).** 2.b.. İstanbul:Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

- BALİ, Rıfat N. **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)**. 2.b.. İstanbul:İletişim Yayınları, 2003.
- BORATAV, Korkut. **Türkiye Tarihi C 4 İktisat Tarihi 1908-1980**. 4.b.. İstanbul:Cem Yayınları, 1997.
- BULUTOĞLU, Kenan. **Türk Vergi Sistemi I**. 6.b.. İstanbul:Fakülteler Matbaası, 1978.
- Bursa Ansiklopedisi C. I**. Bursa:Bursa Hakimiyet Gazetesi Yayınları, 1987.
- CANİB. **Bursa Vilâyetinde Yunan Fecaii**. Bursa:Bursa Vilâyet Matbaası, 1341.
- ÇAKAN, Işıl. **Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis**. İstanbul:Çağdaş Yayınları, 1999.
- ÇAVDAR, Tevfik. **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**. 2.b.. Ankara:İmge Yayınevi, 1999.
- DALSAR, Fahri. **Bursa'da İpekçilik**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1960.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. 18.b.. Ankara: Aydın Kitabevi, 2001.
- DÜNDAR, Fuat. **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası**. 2.b.. İstanbul:İletişim Yayınları, 2002.
- GÜNAYDIN, Nurşen& Raif Kaplıanoğlu. **Seyahatnamelerde Bursa**. Bursa:Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.
- HEİLBRONER, Robert L.. **İktisadi Sorun 1**. Çev. Demir Demirgil. İstanbul:Çağlayan Kitabevi, 1970.
- İlk Meclis Anketi**. Ankara:TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu. 2004.
- İNAN, Prof. Dr. Afet. **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- İNAN, Prof. Dr. Afet. **İzmir İktisat Kongresi. 17 Şubat – 4 Mart 1923**. 2.b.. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

- İNAN, Prof. Dr. Afet. **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**. 2.b.. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi C. VII**. 5.b.. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi C.VIII**. 5.b.. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- KEYDER, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**. 5.b.. İstanbul:İletişim Yayınları, 1999.
- KLOSE, Nelson and Curt Lader. **United States History: Since 1865**. 5th Edition. New York:Barron’s, 1983.
- KOÇAK, Cemil. **Türkiye Tarihi C 4 Siyasal Tarih 1923-1950**. 4.b.. İstanbul:Cem Yayınları, 1997.
- LEWIS, Bernard. **Modern Türkiye’nin Doğuşu**. Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp. **Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik** 1.b.. İstanbul:Bilgi Yayınları, 1975.
- ORAN, Baskın. **Türk Dış Politikası C.I**. 7.b.. İstanbul:İletişim Yayınları, 2003.
- ÖNDER, İzzettin. **Türkiye’de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967**. İstanbul:İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1974.
- ÖZCAN, Murat. **Tarihin Işığında Yunan Mezalimi**. İstanbul:IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003.
- ÖZGÜVEN, Ali. **Tarım Ekonomisi ve Politikası**. Bursa:Bursa Üniversitesi Yayınları, 1977.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hâzım. **Zalimane Bir İdam Hükümü**. 2.b.. İstanbul:Pera Tur. ve Tic. A.Ş., 1997.
- TEZEL, Yahya S.. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**. 5.b.. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

YAVI, Ersal. **Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?**. 1.b.. İzmir:Yazıcı Basım Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti., 2001.

Yurt Ansiklopedisi C. III. İstanbul:Anadolu Yayıncılık, 1981.

YÜCEL, M. Serhan. **Demokrat Parti.** İstanbul:Ülke Kitapları, 2001.

- **KONFERANS VE MAKALELER**

“Eylül 1926 ve Teşrin-i Evvel 1926 zarfında Avrupa’ya ipek ihracatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:2 (Teşrin-i Evvel 1926), s.61.

“Teşrin-i Sanî 1926 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:3 (Teşrin-i Sanî 1926), s.81.

“Kânun-u Evvel 1926 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:4 (Kânun-u Evvel 1926), s.106.

“Kânun-u Sanî 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:5 (Kânun-u Sanî 1927), s.173.

“1-28 Şubat 1927 zarfında Avrupa’ya ihrac edilen koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:7 (Mart 1927), s.201.

“1-31 Mart 1927 zarfında Avrupa’ya ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:8 (Nisan 1927), s.227.

“Nisan 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:9 (Mayıs 1927), s.268.

“Mayıs 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:10 (Haziran 1927), s.303.

“Haziran 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:12 (Ağustos 1927), s.357.

“Temmuz 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, S:12 (Ağustos 1927), s.357.

“Ağustos 1927 zarfında memâlik-i ecnebiyyeye ihrac olunan koza, ipek ve teferruatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, C.II, S:13 (Eylül 1927), s.389.

“1925 ve 1926 seneleri zarfında tütün ziraati ve istihsalatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:11 (Temmuz 1927), s.330.

“Bursa Dokumacılık ve Tirikotaj Anonim Şirketi: İpekiş Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.21, s.67.

“Bursa Esnaf Odası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.62, s.84.3.

“Bursa fevkalade sayımız ve açık teşekkür”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.3.

“Bursa Mıntıkası İktisat Kongresi Mukarraratı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:9-10-11-12 (Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 1928), s.601-609.

“Bursa Ticaret Borsası ve Ticaret Vekaletince Luzum Görülecek Mahallerde Koza, İpek ve Teferruatı Alımına Mahsus Dahili Talimatnamedir”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:9 (Mayıs 1927), s.265-266.

“Bursa Ticaret Lisesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.32-33, s.64.

“Bursa Ticaret Odası mntikasındaki Tüccar, Sanatkârlar, Mümessilliklerin iştirakiyle akdedilen Kongre Mukarrarati”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:9-10-11-12 (Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 1928), s.597-600.

“Bursa Ticaret ve Zahire Borsası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:81-85 (18 Haziran 1943), s.64-65, s.91.

“Bursa Vilâyeti Dahilinde İstihsal Olunan İpekböceği Tohumu Miktarı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:6-7-8 (Şubat-Mart-Nisan 1928), s.531.

“Bursa: Ziraat Mektebi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.35, s.84.3.

“Bursa’da: Kooperatifçilik”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.40.

“Bursa’daki Bankalar”, **İktisadi Yürüyüş**, S:100-104 (1 Nisan 1944), s.22-23.

“Bursa’nın 1924-1925-1926 seneleri zarfında istihsalatı ve ihracatı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:10 (Haziran 1927), s.300-301.

“Bursa’nın İş Adamlarından: İki Kolsuz Faik Yılmazipek”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.39, s.84.1, s.93.

“Bursada İlmi Bir Müessese İpekböcekçiliği Enstitüsü”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.42-43.

“Bursanın ve memleketin büyük varlıklarından: Karacabey Harası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.24-26, s.78.

“Cihan Böcekçilik Vaziyeti”, **Uludağ**. S:32 (Şubat 1941), s.12-17.

“Cumhuriyet devrinde millî abidelerimize verilen kıymet ve ehemmiyet”, **İktisadi Yürüyüş**. S:32 (1 Nisan 1941), s.14-15.

“Cumhuriyet Halk Fırkası Himayesindeki Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Amel-i Ticaret Mektebi”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:2 (Teşrin-i Evvel 1927), s.401-402.

“Çelik Palas ve Bursa’nın Otelleri”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.12.6.

“Erkek San’at Enstitüsü”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.34, s.84.1-2.

“Gelir Vergisi Mecliste”, **İktisadi Yürüyüş**. S:223 (14 Nisan 1949), s.9-15.

“Hamitler Köyü”, **Uludağ**. S:76 (Mart-Nisan1946), s.18-24.

“İhsan Antel’in Biyografisi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.16.

“Kız Sa’nat Enstitüsü”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.37, s.57, s.96.

“Konserve Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.16-17.

“Kooperatifçilik Kongresi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:193 (5 Ocak 1948), s.8-28.

“Koza İstim Fırınları”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:1 (Eylül 1927), s.391.

“Mudanya – Bursa Demiryolu”, **Bursa Defteri**. S:4 (Aralık 1999), s.28-31.

“Oda Meclis Kararları Kânun-u Sanî 1927 Birinci İçtima”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:6 (Şubat 1927), s.166-167.

“Oda Meclis Kararları. Kânun-u Sanî 1927 Birinci İçtima”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:7 (Mart 1927), s.202.

“Oda Meclis Kararları. Kânun-u Sanî 1927 Birinci İçtima”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:8 (Nisan 1927), s.230.

“Orman Mektebi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.36, s.78.

“Program”, **Asrî Çiftçi**. Fevkalâde Nüsha (15 Teşrin-i Evvel 1927), s.2-4.

“Sağlık. Gençlik ve Neş’e Kaynağı Uludağ”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.38.

“Sanayi Mülkiyetin Himayesi İçin İttihad Teşkiline Dair Makale”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:1 (Eylül 1926), s.15-16.

“Sümerbank: İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:61-62 (4 Temmuz 1942), s.13-15, s.50.

“Süttozu Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.20, s.64.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu Muafiyet ve Kararnameler”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:2 (Teşrin-i Evvel 1927), s.417.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:10 (Haziran 1927), s.296-297.

“Teşvik-i Sanayi Kanunu”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:11 (Temmuz 1927), s.320-323.

“Teşvik-i Sanayi Kanununun Sureti Tatbikine Dair Talimatname”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. C.II, S:5 (Kânun-u Sanî 1928), s.512-516.

“Türk zekâ ve enerjisinin yeni bir buluşu: Demir Destere Makinesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.19, s.76.

“Türkiyenin En Büyük Kooperatiflerinden Biri:Koza Birliği”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.44-50.

“Uludağda Otel – kayakevi – kayakçılık ve Dağ Sporları Kulübü”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.68.

“Yeşil Bursa Yakında en iyi bir su şehri oluyor”, **İktisadi Yürüyüş**. S:11 (15 Mayıs 1940), s.21.

“Yollar ve Şoseler”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:3 (Teşrin-i Sanî 1926), s.73.

“Zeytin ve Zeytinyağı İhracat Tacirlerinin Nazarı Dikkatine”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:6 (Şubat 1927), s.177.

AĞAOĞLU, Samet. “Milli İktisatta İşçi ve İşveren Münasebetleri”, **Ülkü Milli Kültür Dergisi**. C.1-2, S:21 (1 Ağustos 1942), s.5.

- ALPASLAN, Kâzım. “Bursa’nın karakteristik meyvelerinden ve mühim ziraî gelirlerinden Kestane”, **Uludağ**. S:62 (2.Teşrin-1.Kânun 1943), s.13-16.
- ATAFRAT, Enver. “Bursa’nın Ekonomi Hayatı”, **Bursa**. Der. Vedat Nedim Tör-Şevket Rado. İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.59-62.
- ATAŞ, Musa. “Tarih, Turizm, Tabiat, San’at ve Ticaret Şehri Bursa”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.12.
- ATEŞ, Sedat. “Koza Birliğinin Faaliyetine bir bakış”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.51.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya. “Plan Mefhumu Hakkında”, **Kadro Dergisi**. Yıl 1, S:5 (Mayıs 1932), s.5-18.
- BARKAN, Ömer Lütfü. “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de zirai bir reformun ana meseleleri”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**. C.6, S:1-2 (Ekim 1944), s.54-145.
- BARLAS, Ferruh. “Bursanın Servet kaynaklarından:Bursada Zeytincilik”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.12.5.
- BATU, Selahattin. “Bursada Hayvancılık”, **Bursa**. Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado. İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.67-70.
- BELGER, Nihat Reşat. “Su Şehri Bursa”, **Bursa**. Der.Vedat Nedim Tör-Şevket Rado. İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.42-49.
- BEŞE, M. Enver. “Gemlik Sunğipek Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:122 (25 Ocak 1945), s.8, s.14.
- BULAK, Tevfik. “Merinos Davâmız ve bu yetiştirmenin istikbali”, **İktisadi Yürüyüş**. S:146 (Ocak 1946), s.53-55, s.92.
- BULAK, Tevfik. “Ziraat Vekaletinin Üzerinde Durduğu Bir Konu: Merinos Yetiştirilmesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.8-9, s.12.
- CAVİD, Selim. “Cumhuriyet neslinin elinde hızla ilerleyen bir müessese: Bursa Merinos Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:10 (1 Mayıs 1940), s.18-19.
- CAVİD, Selim. “En Büyük Sanayi Müesseselerimizden:Merinos Fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.5, s.13-14, s.79.

- CAVİD, Selim. “Gemlik sunđi ipek fabrikası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:11 (15 Mayıs 1940), s.8, s.21.
- CAVİD, Selim. “Rakamlarla Bursa’nın İktisadî Çehresi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.4.
- CAVİD, Selim. “Ziraat ordusuna eleman yetiştiren bir müessese: Ziraat Mektebi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:37 (16 Haziran 1941), s.8.
- DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan. “Nicaea – İznik’te Araştırmalar”, **Uludağ**. S:12-13 (1. Teşrin 1937), s.34-36.
- DALSAR, Fahri. “16. Asırda Bursada İşçiler Bürosu”, **Uludağ**. S:42-43 (1. Kânun 1941-2. Kânun 1942), s.12-15.
- DOBRETSBERGER. “Fiyat Siyasetine Ait Bazı Düşünceler”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**. C.2, S:2 (Ocak 1941), s.278-287.
- DOBRETSBERGER. “Ekonominin Hususi Şahıslar Tarafından İdare Edilmesinden Doğan Mahzurlar - Devletçilik Nazariyesi Üzerine Bir Araştırma”, Çev. Dr. Halil İlteber, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**. Yıl 1, S:1 (Ekim 1939), s.75-117.
- DURUKAL, Halûk Hüsnü. “Bursa’da İktisadi Buhran ve İflas İhtimalleri”, **İktisadi Yürüyüş**. S:156 (17 Haziran 1946), s.11.
- EĞİLMEZ, Mümtaz Şükrü. “Tarihte Bursa Sanatları”, **Uludağ**. S:22 (Haziran 1939), s.62-74.
- EĞİLMEZ, Mümtaz Şükrü. “Yirmibeşsene önceki Bursadan notlar: Şehirde Hayat”, **Uludağ**. S:53-54 (2. Teşrin-1. Kânun 1942), s.19-21.
- EKİN, Rifat. “Bursada: Meyvacılık”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.58, s.84.1-2.
- ERGİNSOY, Durmuş. “Mühim bir mesele: Merinos Davâmız”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.6-7, s.12.
- ERTUĞRUL, Dr. Tahir. “İpek. Dünya ekonomisindeki yeri ve biz”, **Uludağ**. S:4 (İlkteşrin 1935), s.37-38.

- ERTUĞRUL, Dr. Tahir. “Tabi’î İpek; dünya ekonomisindeki yeri ve biz”, **Uludağ**. S:5 (İkincikânun 1936), s.22-23.
- GÜLEÇ, Fazlı. “İktisadî Bursa”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.2.
- İNÖNÜ, İsmet. “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro Dergisi**. Yıl 2, S:22 (Ekim 1933), s.4-6.
- KARADAL, Turgut. “Bursa’nın içme suyu durumu”, **Uludağ**. S:64-67 (Mart-İlkteşrin 1944), s.10-12.
- KARAESMEN, Fikri. “Bursa ilinde Hayvancılık”, **Uludağ**. S:5 (2.Kânun 1935), s.29-32.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri. “Kadro Bunun İçin Çıkıyor”, **Kadro Dergisi**. Yıl 1, S:1 (Ocak 1932), s.3.
- NASUH, Ali. “Vilâyetin yol ve demiryolu ihtiyacı”, **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**. S:2 (Teşrin-i Evvel 1926). s.35-36.
- NEUMARK, F. “İktisadiyyatın ve İktisat Siyasetinin Yeni İnkişaf Temayülleri”, **Üniversite Konferansları 1938-1939**. İstanbul:Üniversite Yayınları, 1939, s.14-26.
- ORTAÇ, Hüsnü. “İrfaniye Köyü”, **Uludağ**. S:72-73 (Temmuz-Ağustos-Eylül-Ekim 1945), s.31-32.
- ORTAÇ, Hüsnü. “İsabey “Esebey” Köyü”, **Uludağ**. S:77 (Mayıs-Haziran 1946), s.8-19.
- ÖNDER, İzzettin. “Âşarın Kaldırılması”, **Toplum ve Bilim**. S:13 (1981), s.76-92.
- ÖNDER, İzzettin. “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Der. Şevket Pamuk- Zafer Toprak, Ankara:Yurt Yayınları, 1988, s.113-133.

- ÖZEL, Sabahattin. “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi”, **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**. S:2 (2002), s.235-248.
- ÖZEL, Sabahattin. “Türk Ordusunun Özel Sektörde İlk Defa Yer Alması Ve Atatürk’ün Büyük Taarruz Öncesinde Kocaeli Grubu’nu Denetlemesi”, **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı X (1999)**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını:1999, s.189-196.
- ÖZEK, Ömer. “Karacabey Harasında Mühim Şubelerden biri: Merinos Koyunları”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.30, s.73.
- PAMUK, Şevket. “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk- Zafer Toprak, Ankara:Yurt Yayınları, 1988, s.91-112.
- POZAN, Sabri. “Birlik Nasıl Kuruldu”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.53-54.
- SAINT-LAURENT, Béatrice. “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**. Edit. Paul Dumont -François Georgeon. Çev. Ali Berktay. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.79-98
- SARC, Ömer Celal. “Toprak Meselelerimiz”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**. C.4, S:4 (Temmuz 1943), s.293-320.
- SELCEN, Ekmel Azmi. “Tütüncü Göziyle Bursa Tütünleri”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.61.
- ŞARLI, Saffet. “Bursa Yollarının Tarihçesi”, **Uludağ**. S:75 (Ocak-Şubat 1946), s.24-25.
- ŞEKER, Nesim. “Türk Yunan Mübadelesinde Bir Kent: Bursa”, **Bursa Defteri**. Sayı:1 (Mart 1999), s.113-130.

- TANOĞLU, Ali. “Türkiye’de Çiftçi Yoğunluğu Meselesi”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**. C.6, S:1-2 (Ekim 1944), s.43-53.
- TEKELİ, İlhan -Selim İlkin. “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**. Der. Şevket Pamuk- Zafer Toprak. Ankara:Yurt Yayınları, 1988, s.37-89.
- TÖR, Vedat Nedim. “Dördüncü Bursa”, **Bursa**. Der. Vedat Nedim Tör-Şevket Rado. İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.76-78.
- TÖR, Vedat Nedim. “Müstemele İktisadiyatından Millet İktisadiyyatına”, **Kadro Dergisi**. Yıl 1, S:1 (Ocak 1932), s.8-11.
- TÖR, Vedat Nedim. “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:20 (1 Ekim 1940), s.11.
- TÖR, Vedat Nedim. “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:21 (15 Ekim 1940), s.19.
- TÖR, Vedat Nedim. “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:22 (1 Kasım 1940), s.12.
- TÖR, Vedat Nedim. “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:23 (16 Kasım 1940), s.20.
- TÖR, Vedat Nedim. “Turizm Bakımından – Bursa Bölgesi”, **İktisadi Yürüyüş**. S:24 (1 Aralık 1940), s.13, s.22.
- TUFAN, Aslan. “Karacabey Harası”, **İktisadi Yürüyüş**. S:146 (Ocak 1946), s.9-16, s.89-93.
- TUNA, Serkan, “1948 Türkiye İktisat Kongresi’nde Devletçilik Tartışmaları ve Yansımaları”, **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S:1 (1/2002), s.289-321.
- TUNA, Orhan. “Türk İş Hukuku ve Milli Korunma Kânunu”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**. C 1, S:3 (Nisan 1946), s.330-351.
- UZER, İhsan. “Bugünkü Bursa Suları I”, **Uludağ**. S:33 (Mart 1941), s.51-58.

- UZER, İhsan. “Bugünkü Bursa Suları VIII”, **Uludağ**. S:41 (2.Teşrin 1941), s.42-46.
- UZER, İhsan. “Bugünkü Bursa Suları IX”, **Uludağ**. S:42-43 (1.Kânun 1941-2.Kânun 1942), s.34-39.
- ÜNVEREN, İsmail Hakkı. “Millî Servet Kaynaklarımızdan: Bursada Hayvancılık”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.54-55, s.75.
- YALGIN, Ali Rıza. “Bursa Folkloründen bir yaprak (İpekçilik)”, **Uludağ**. S:64-67 (Mart-İlkteşrin 1944), s.3-7.
- YENER, Cemal. “Bursa Kadifeleri”, **Uludağ**. S:75 (Ocak-Şubat 1946), s.5-6.
- YENER, Cemal. “Türklerde Çinicilik”, **Uludağ**. S:42-43 (1.Kânun 1941-2.Kânun 1942), s.24-26.
- YETMEN, Dr. Tahir. “İpekböcekçiliği Enstitüsü”, **İktisadi Yürüyüş**. S:100-104 (1 Nisan 1944), s.42.
- YETMEN Tahir. “İpek Böcekçiliği”, **Uludağ**. S:20 (Şubat 1939), s.52-56.
- YETMEN; Tahir Ertuğrul. “Bursa’da İpekçilik”, **Bursa**. Der. Vedat Nedim Tör-Şevket Rado. İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.63-66.

- **TEZLER**

- DOĞRUYOL, Adnan. **Türkiye’de Sanayinin Gelişimi Açısından Teşvik-i Sanayi Kânununun Uygulanması (1927-1942)**. (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001)
- TUNA, Serkan. **Türkiye’de Devlet İşletmeleri (1930-1940)**. (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002)

• YEREL GAZETELER

Ant. (Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu).

“Bursa İpeği Büyük Bir Sarsıntı Arifesinde mi?”, **Ant.** S:836 (13 Kasım 1947), s.1.

“M.Kemalpaşa su ve elektriğe kavuşuyor”, **Ant.** S:1422 (14 Temmuz 1949), s.1.

Bursa Sesleri. (Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu).

“Gemlik’te rıhtım yapılmış”, **Bursa Sesleri.** S:51 (85) (15 Temmuz 1937), s.1.

“Merinos Fabrikasının Arazisi Alınmış”, **Bursa Sesleri.** Yıl 1, S:1 (7 Şubat 1935), s.1.

Hakkın Sesi. (Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu).

Cemil Kadri, “Dokuma işçileri cemiyeti kurulmuş”, **Hakkın Sesi.** S:23 (24 Kasım 1930), s.1.

“Ovanın ıslahı, bentler yapılıyor”, **Hakkın Sesi.** S:582 (4 Nisan 1936), s.1.

Yeni Fikir. (Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu).

“Belediye şehrin hiçbir yerini karanlıkta bırakmamak için çalışıyor”, **Yenifikir.** S:661 (26 Nisan 1934), s.1.

Yeni Ses. (Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu).

“Şarap Fabrikasının Bursa’da şubesi açılmış”, **Yeni Ses.** S:12 (27 Mayıs 1936), s.1.

Yoldaş. (F. Fazıl Tülbentçi Koleksiyonu).

“Mübadele, yeni gelen muhacirler”, **Yoldaş Gazetesi.** S:437 (17 Nisan 1340), s.1.

“İmar işleri bâde faaliyeti (dört köyün mahalleri tesbit edildi)”, **Yoldaş Gazetesi.** S:442 (20 Haziran 1924), s.1.

“Mübadele imar işleri, ne kadar muhacir geldi, ne kadar ev tahsis edildi, tahdid-i arazi komisyonları”, **Yoldaş Gazetesi.** S:445 (23 Haziran 1340), s.1.

“Müslümanların nazar-ı dikkatine”, **Yoldaş Gazetesi.** S:454 (8 Eylül 1340), s.1.

“Mübadele”, **Yoldaş Gazetesi.** S:456 (22 Eylül 1340), s.1.

“Muhacirler ve gazetemiz”, “Mübadele cemaati” **Yoldaş Gazetesi.** S:473 (4 Kânun-u Sâni 1341), s.1.